

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις
(1915-1917)

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Μιχάλης Γαλαζούλας

A.M.: 1123M004

Αθήνα, 2025

Διμελής Επιτροπή

Ευαγγελία Λούβη, Ομότιμη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Βασίλειος Μπογιατζής, Μέλος ΕΔΙΠ Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Μιχάλης Γαλαζούλας, 2025

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους γονείς μου για όσα μου προσέφεραν και μου προσφέρουν, την Κατερίνα για την κατανόηση και την πολύτιμη βοήθειά της, τους συμφοιτητές μου, καθώς και όλους τους διδάσκοντες στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών. Ειδική μνεία οφείλω στον Βασίλη Μπογιατζή τόσο για την ενθάρρυνση όσο και για όλα αυτά που μας προσέφερε σε ακαδημαϊκό επίπεδο (και στο Προπτυχιακό και στο Μεταπτυχιακό). Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω θερμά την Λίνα Λούβη, η οποία μου έκανε την τιμή να είναι η επιβλέπουσα της διπλωματικής μου εργασίας. Οι γνώσεις της, η εμπειρία της, οι εύστοχες παρατηρήσεις της και η συνέπειά της βοήθησαν καθοριστικά στην εκπόνηση της ανά χείρας εργασίας.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	5
Abstract.....	6
Εισαγωγή.....	7
Κεφάλαιο Α΄: Η διαφωνία Κωνσταντίνου-Βενιζέλου & η αντιβενιζελική κυβέρνηση του Δ. Γούναρη (Φεβρουάριος-Αύγουστος 1915).....	12
Κεφάλαιο Β΄: Η βραχύβια κυβέρνηση Βενιζέλου (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1915).....	49
Κεφάλαιο Γ΄: Η πρώτη αντιβενιζελική κυβέρνηση Ζαΐμη (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1915).....	65
Κεφάλαιο Δ΄: Η αντιβενιζελική κυβέρνηση Σκουλούδη (Οκτώβριος-Ιούνιος 1916).....	76
Κεφάλαιο Ε΄: Οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις Ζαΐμη & Καλογερόπουλου (Ιούνιος-Σεπτέμβριος 1916).....	90
Κεφάλαιο ΣΤ΄: Η τρίτη αντιβενιζελική κυβέρνηση Λάμπρου (Σεπτέμβριος 1916-Απρίλιος 1917).....	100
Κεφάλαιο Ζ΄: Η (τρίτη) αντιβενιζελική κυβέρνηση Ζαΐμη (Απρίλιος-Ιούνιος 1917).....	117
Συμπεράσματα.....	123
Πηγές – Βιβλιογραφία.....	128

Περίληψη

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται την πολιτική που άσκησαν οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις στην Ελλάδα την περίοδο 1915-1917. Πρόκειται για την περίοδο που αποτελεί την απαρχή του Εθνικού Διχασμού, δηλαδή της σύγκρουσης του αρχηγού του Κόμματος των Φιλελευθέρων Ελευθερίου Βενιζέλου και του βασιλιά της Ελλάδας Κωνσταντίνου Α΄ σχετικά με τη συμμετοχή ή μη της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο· σύγκρουσης η οποία δίχασε την ελληνική κοινωνία (και την επικράτεια) σε δύο κόσμους: τον βενιζελικό και τον αντιβενιζελικό. Η εργασία αυτή, ειδικότερα, επικεντρώνεται αφ΄ενός στη μελέτη της εξωτερικής πολιτικής που άσκησαν οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις της συγκεκριμένης περιόδου και αφ΄ετέρου στη μελέτη του τρόπου με τον οποίον αντιμετώπισαν τους πολιτικούς τους αντιπάλους. Σκοπός της εργασίας είναι η κατανόηση των επιχειρημάτων των αντιβενιζελικών υπέρ της ουδετερότητας, η ανάδειξη της εξάρτησης των κυβερνήσεων από το Στέμμα, καθώς και της αλλαγής, η οποία συνέβη στην εσωτερική πολιτική σκηνή με τη χρήση της βίας ως μέσου επιβολής πολιτικών απόψεων. Η εργασία αυτή στηρίχθηκε στη μελέτη του ελληνικού Τύπου της εποχής, των πρακτικών της Ελληνικής Βουλής, των απομνημονευμάτων-ημερολογίων των πρωταγωνιστών (και γενικά ανθρώπων που έζησαν από κοντά τα γεγονότα), καθώς και στη μελέτη της δευτερογενούς βιβλιογραφίας.

Λέξεις-κλειδιά: Αντάντ, Κεντρικές Δυνάμεις, Βουλγαρία, Σερβία, Βενιζέλος, Κωνσταντίνος, Αντιβενιζελικοί.

Abstract

This study examines the policy implemented by the anti-Venizelist governments in Greece during the period of 1915-1917. This period marks the beginning of the National Division, which refers to the conflict between the leader of the Liberal Party, Eleftherios Venizelos, and King Constantine I of Greece over the country's involvement in the First World War. This confrontation polarized Greek society (and its territory) into two opposing factions: the Venizelists and the anti-Venizelists. The present work focuses primarily on two interrelated areas: first, the analysis of the foreign policy implemented by the anti-Venizelist governments during this critical juncture; and second, the examination of their approach toward political dissent and opposition. The objective is to elucidate the rationale behind the anti-Venizelist advocacy for neutrality, to highlight the dependence of governments on the Crown, as well as the transformation that occurred within the domestic political landscape, particularly the legitimization of violence as a means of enforcing political agendas. This study is based on the examination of contemporary Greek press sources, the proceedings of the Hellenic Parliament, the memoirs and diaries of key figures (as well as individuals who experienced the events firsthand), and a critical review of the relevant secondary literature.

Keywords: Entente, Central Powers, Bulgaria, Serbia, Venizelos, Constantine, Anti-Venizelists.

Εισαγωγή

Την περίοδο 1910-1914 στην ελληνική πολιτική σκηνή άρχισαν να διαμορφώνονται δύο αντίθετοι πόλοι: ο **βενιζελισμός** και ο **αντιβενιζελισμός**. Ο πρώτος εκπροσωπείτο από το **Κόμμα Φιλελευθέρων**, το οποίο, με αρχηγό των **Ελευθέριο Βενιζέλο**, κυβερνούσε τη χώρα. Στο διάστημα αυτό, αναθεωρήθηκε σε σημαντικό βαθμό το Σύνταγμα του 1864, θεσπίστηκαν αναγκαίες μεταρρυθμίσεις σε διάφορους τομείς (δημόσια διοίκηση, δικαιοσύνη, εργασία κλπ.), ενώ έλαβαν χώρα και οι Βαλκανικοί πόλεμοι, οι οποίοι είχαν ως αποτέλεσμα την εντυπωσιακή εδαφική και πληθυσμιακή αύξηση της χώρας. Τα επιτεύγματα αυτά εκτόξευσαν στα ύψη τη δημοτικότητα του Βενιζέλου, η οποία μεταφράστηκε σε κοινοβουλευτική παντοδυναμία.¹

Από την άλλη, τα λεγόμενα «**παλαιά κόμματα**», αυτά δηλαδή που είχαν κυβερνήσει την Ελλάδα κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και την πρώτη δεκαετία του 20^{ου}, είχαν περιορισμένη λαϊκή απήχηση και συγκροτούσαν στη Βουλή μια μικρή και αδύναμη αντιπολίτευση. Επρόκειτο για το **Νεωτεριστικόν Κόμμα** του **Γεωργίου Θεοτόκη**, το **Εθνικόν Κόμμα** του **Κυριακούλη Μαυρομιχάλη**, και το **Νεοελληνικόν ή Ραλλικόν Κόμμα** του **Δημητρίου Ράλλη**.² Τα κόμματα αυτά, που στην πορεία χαρακτηρίστηκαν «**αντιβενιζελικά**», παρά τις επί μέρους διαφορές τους, είχαν έναν συντηρητικό προσανατολισμό. Διαφωνούσαν με την έκταση των μεταρρυθμίσεων και ήταν δύσπιστα απέναντι στον κρατικό παρεμβατισμό των

¹ Στις εκλογές του 1912 το Κόμμα των Φιλελευθέρων είχε κερδίσει 146 έδρες σε σύνολο 181, Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μτφρ. Θεόδωρος Παρασκευόπουλος, τ.Β', Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2004, σ. 815.

² Το θεοτοκικό κόμμα αποτελούσε συνέχεια του τρικουπικού κόμματος, ενώ τα άλλα δύο προέρχονταν από το δηλιγιαννικό κόμμα. Ακόμη μικρότερη απήχηση είχε το **Κόμμα** του **Αλέξανδρου Ζαΐμη** (ή **Τρίτον Κόμμα**), ο οποίος χαρακτηριζόταν για τη μετριοπάθειά του. Δίπλα σ'αυτά, προστέθηκε το 1912 ένα ακόμη κόμμα, το οποίο όμως προήλθε από διάσπαση των Φιλελευθέρων. Ήταν το **Προοδευτικόν Κόμμα** του **Νικόλαου Δημητρακόπουλου**, ο οποίος είχε διατελέσει υπουργός στις κυβερνήσεις του Βενιζέλου (1910-1912), Νίκη Μαρωνίτη, *Αλέξανδρος Θρ. Ζαΐμης: Όψεις ενός πολυσχιδούς βίου (1855-1936)*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος: Πρόγραμμα Ερευνών Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 2011, σσ. 111,181· Ελισάβετ Παπαχρήστου, *Ο Αντιβενιζελισμός [1917-1920]*, Ασίνη, Αθήνα 2024, σσ. 21-22.

Φιλελευθέρων, ο οποίος είχε ως συνέπεια την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας. Οι προγραμματικές τους θέσεις δεν περιείχαν μακροπρόθεσμες στοχεύσεις αλλά αφορούσαν σε βραχυπρόθεσμα μέτρα που θα βελτίωναν τη θέση όσων πλήττονταν από την πολιτική των Φιλελευθέρων.³ Κατά τον Μαυρογορδάτο, ο αντιβενιζελισμός αποτελούσε ένα μείγμα «συντηρητικών ή και αντιδραστικών δυνάμεων που ήθελαν να ακυρώσουν όσες αλλαγές είχαν μεσολαβήσει ή δρομολογηθεί από το 1909».⁴

Τα αντιβενιζελικά κόμματα προσπάθησαν να βγουν από την αφάνεια εκμεταλλευόμενα τη μεγάλη δημοφιλία που απολάμβανε ο «Στρατηλάτης» βασιλιάς **Κωνσταντίνος Α΄** μετά τους Βαλκανικούς πολέμους. Συσπειρώθηκαν γύρω από τον Θρόνο και – όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Hering – «ακολούθησαν έναν επικίνδυνο δρόμο, τονίζοντας από άκρατο καιροσκοπισμό τα επιτεύγματα του βασιλιά, για να μειώσουν τα επιτεύγματα της κυβέρνησης». Υποστήριζαν επίσης ότι ο βασιλιάς είχε το δικαίωμα να επιβάλει την άποψη του στον πρωθυπουργό, παρά το γεγονός ότι στο παρελθόν είχαν επικρίνει ως αντισυνταγματικές διάφορες παρεμβάσεις του Παλατιού στο έργο της κυβέρνησης. Η στάση τους αυτή, όμως, ενθάρρυνε κάποιους αντιδημοκρατικούς αξιωματικούς που βρίσκονταν στο βασιλικό περιβάλλον (στο Γενικό Επιτελείο) και οι οποίοι ευελπιστούσαν πως με την ανάρρηση του Κωνσταντίνου στον Θρόνο θα εγκαθιδρυόταν ένα διαφορετικό σύστημα διακυβέρνησης.⁵

Η μεγάλη διαφωνία μεταξύ Βενιζέλου και Κωνσταντίνου το 1915 σχετικά με το ζήτημα της συμμετοχής της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο θα έχει ως αποτέλεσμα οι αντιβενιζελικοί να συσπειρωθούν ακόμα περισσότερο γύρω από το Παλάτι και ουσιαστικά να ταυτιστούν με τις επιλογές του στην εξωτερική πολιτική. Την περίοδο 1915-1917 (μετά τις δύο παραιτήσεις του Βενιζέλου) σχηματίστηκαν, κατ'εντολή του Κωνσταντίνου, συνολικά 7 κυβερνήσεις, που αποτελούνταν από πρόσωπα του αντιβενιζελικού χώρου (κοινοβουλευτικά και εξωκοινοβουλευτικά).⁶

³ Hering, ό.π., τ.Β΄, σσ. 818-819.

⁴ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915: Ο Εθνικός Διχασμός*, Πατάκη, Αθήνα 2015, σ. 35.

⁵ Hering, ό.π., τ.Β΄, σ. 855.

⁶ Εξαίρεση αποτελεί η βραχύβια κυβέρνηση Βενιζέλου: 10/8-21/9/1915.

Η συγκεκριμένη εργασία, λοιπόν, επικεντρώνεται στη μελέτη των δύο βασικών χαρακτηριστικών αυτών των κυβερνήσεων: α) τον χειρισμό της εξωτερικής πολιτικής που καθοριζόταν επί της ουσίας από το Παλάτι, β) τις μεθόδους και τις πρακτικές που ακολούθησε η αντιβενιζελική παράταξη, προκειμένου να περιορίσει τη δράση των βενιζελικών. Σκοπός είναι η κατανόηση της επιχειρηματολογίας των αντιβενιζελικών υπέρ της ουδετερότητας, προκειμένου να καταδειχθεί πως αυτή στηριζόταν αφ' ενός στην πεποίθησή τους ότι έτσι εξυπηρετούνταν καλύτερα τα εθνικά συμφέροντα (και όχι σε κάποια πρόθεση εξυπηρέτησης των γερμανικών συμφερόντων εις βάρος των ελληνικών) και αφ' ετέρου στη γενικότερη αντίθεση που είχαν με τον Βενιζέλο και στην επιθυμία τους να γκρεμίσουν την πολιτική του κυριαρχία. Ταυτόχρονα, η εργασία αυτή αποσκοπεί στο να αναδείξει την αλλαγή που συνέβη στο εσωτερικό πολιτικό σκηνικό την περίοδο εκείνη: τη χρήση βίας (είτε με την ανοχή είτε με την καθοδήγηση της κυβέρνησης) ως μέσου επιβολής πολιτικών απόψεων. Το φαινόμενο αυτό ίσως υποτιμάται αλλά – κατά τη γνώμη του γράφοντος – είναι αναγκαίο να τονιστεί, γιατί εν μέρει εξηγεί τον τρόπο άσκησης της εξουσίας από τους βενιζελικούς την τριετία που ακολούθησε (1917-1920).

Η εργασία αυτή στηρίχθηκε σε πρωτογενείς πηγές, όπως στον ελληνικό Τύπο της εποχής. Ειδικότερα αξιοποιήθηκαν οι αντιβενιζελικές εφημερίδες **Αθήναι**, **Ακρόπολις**, **Σκριπ** και οι βενιζελικές **Εστία** και **Πατρίς**. Η **Αθήναι** εκδόθηκε για πρώτη φορά στην Αθήνα το 1902 και σταμάτησε τη λειτουργία της το 1926. Εκδότης και διευθυντής ήταν ο Γεώργιος Πωπ. Αρχικά ήταν φίλος του Βενιζέλου αλλά μετά το 1910 ήρθε σε ρήξη μαζί του και προσχώρησε στον αντιβενιζελικό χώρο⁷ (εξελέγη του 1915 βουλευτής με το Κόμμα Εθνικοφρόνων του Γούναρη). Η **Ακρόπολις** εξέδωσε το πρώτο της φύλλο στην Αθήνα το 1883, ενώ το τελευταίο το 1998 (με πολλές όμως διακοπές στο ενδιάμεσο). Την εποχή που εξετάζουμε, διευθυντής της ήταν ο Βλάσης Γαβριηλίδης. Παρ' ότι αρχικά αντιμετώπισε θετικά τον Βενιζέλο, στην περίοδο του Διχασμού υποστήριξε τις θέσεις του Παλατιού. Το 1919 όμως έκανε εκ

⁷ Λουκία Δρούλια και Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ.Α', λήμμα «Αθήναι» (Νάση Μπάλα), Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, σ. 126.

νέου στροφή υποστηρίζοντας ένθερμα τον Βενιζέλο.⁸ Το *Σκριπ* εκδόθηκε για πρώτη φορά στην Αθήνα το 1895 και τελευταία το 1939. Διευθυντής της ήταν ο Γρηγόριος Ευστρατιάδης. Ήταν μία από τις πιο φανατικές αντιβενιζελικές εφημερίδες, πριν ακόμα και από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Υποστήριζε φιλομοναρχικές απόψεις και χαρακτηριζόταν για τη γερμανοφιλία της.⁹ Η *Εστία* εκδόθηκε για πρώτη φορά στην Αθήνα το 1894 και συνεχίζει (με διακοπές) τη λειτουργία της μέχρι σήμερα (2025). Υποστήριξε ένθερμα τον Βενιζέλο και, γι' αυτό, δέχθηκε επίθεση από τους αντιβενιζελικούς κατά τα Νοεμβριανά, με αποτέλεσμα να διακοπεί για πέντε μήνες η κυκλοφορία της.¹⁰ Τέλος, η *Πατρίς* εκδόθηκε για πρώτη φορά στο Βουκουρέστι το 1889, ενώ το 1905 μεταφέρθηκαν τα γραφεία της στην Αθήνα. Ιδρυτής της ήταν ο Σπύρος Μ. Σίμος, ενώ κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο διευθυντές της διετέλεσαν οι Γεώργιος Βουτσινάς και Γεώργιος Βεντήρης. Έως το 1916 εθεωρείτο το ημιεπίσημο όργανο των Φιλελευθέρων. Όπως και η *Εστία*, δέχθηκε επίθεση κατά τα Νοεμβριανά και αναγκάστηκε να διακόψει τη λειτουργία της για τέσσερις μήνες.¹¹

Επίσης, η εργασία βασίστηκε στα πρακτικά της Ελληνικής Βουλής και σε απομνημονεύματα-ημερολόγια ανθρώπων που έζησαν από κοντά τα γεγονότα, όπως το **Ημερολόγιο του Γεωργίου Στρέιτ** και οι **Αναμνήσεις του Κωνσταντίνου Ζαβιτζιάνου**. Ο πρώτος ήταν ένας από τους βασικούς συμβούλους του βασιλιά Κωνσταντίνου. (βλ. παρακάτω) Ο δεύτερος διετέλεσε Πρόεδρος της Βουλής και βουλευτής των Φιλελευθέρων, αλλά το 1917 διαφώνησε με τον Βενιζέλο και αποχώρησε από το κόμμα του. Ως εκ τούτου, η μαρτυρία του είναι πολύτιμη, καθώς περιγράφει τα γεγονότα του Διχασμού με μια σχετική αμεροληψία.

Βεβαίως, αξιοποιήθηκε σε σημαντικό βαθμό και η δευτερογενής βιβλιογραφία, ειδικά στο ζήτημα των διαπραγματεύσεων των κυβερνήσεων και του Στέμματος με την Αντάντ και τις Κεντρικές Δυνάμεις. Συγκεκριμένα, πολύτιμες πληροφορίες αντλήθηκαν από τις μελέτες του **Γεωργίου Β. Λεονταρίτη** (το *Greece and the Great Powers: 1914-1917* και το κεφάλαιο «Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος» στην

⁸ Στο *ίδιο*, λήμμα «Ακρόπολις» (Δέσποινα Παπαδημητρίου), σσ. 158-159.

⁹ Στο *ίδιο*, τ. Δ΄, λήμμα «Σκριπ» (Δέσποινα Παπαδημητρίου), σ. 106.

¹⁰ Στο *ίδιο*, τ. Β΄, λήμμα «Εστία» (Δέσποινα Παπαδημητρίου), σ. 263.

¹¹ Στο *ίδιο*, τ. Γ΄, λήμμα «Πατρίς του Βουκουρεστίου» (Γιούλα Κουτσοπανάγου), σσ. 472-474.

*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών) και του **Νίκου Πετσάλη-Διομήδη** (Ο Βενιζέλος και η πρόκληση της Μεγάλης Ελλάδας: Γεγονότα και Επανεκτιμήσεις), οι οποίοι μελέτησαν εκτενώς ξένα διπλωματικά αρχεία.*

Τέλος, όσον αφορά στις τεχνικές λεπτομέρειες, πρέπει να επισημανθεί πως τα αποσπάσματα των πρωτογενών πηγών που παρατίθενται αυτούσια, έχουν μεταγραφεί στο μονοτονικό, ενώ σε όποια ημερομηνία δεν γίνεται διάκριση ανάμεσα σε παλαιό και νέο ημερολόγιο, ισχύει το παλαιό.

Κεφάλαιο Α΄:

Η διαφωνία Κωνσταντίνου-Βενιζέλου & η αντιβενιζελική κυβέρνηση του Δ. Γούναρη (Φεβρουάριος-Αύγουστος 1915)

Οι θέσεις του Βενιζέλου

Ο **Ελευθέριος Βενιζέλος** επιθυμούσε τη συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ¹² για διάφορους λόγους. Πρώτον, διότι η Οθωμανική αυτοκρατορία, η οποία, κατά τη γνώμη του, θα συμμαχούσε με τις Κεντρικές Δυνάμεις¹³, ήταν αποφασισμένη να διεκδικήσει με τα όπλα την ανάκτηση των νησιών του Βορειοανατολικού Αιγαίου, τα οποία είχε χάσει κατά τους Βαλκανικούς πολέμους.¹⁴ Επίσης, από τον Μάιο του 1914 οι Τούρκοι είχαν εξαπολύσει απηνείς διωγμούς εναντίον των Ελλήνων της Ανατολικής Θράκης και της Δυτικής Μικράς Ασίας, πράγμα το οποίο υπαγόρευε στην ελληνική κυβέρνηση να δράσει προκειμένου να σώσει αυτούς τους πληθυσμούς.¹⁵

Επιπλέον, ένας ακόμη λόγος που θα μπορούσε να αναγκάσει την Ελλάδα να εισέλθει στον πόλεμο ήταν η ελληνοσερβική συνθήκη του 1913, η οποία υποχρέωνε την Ελλάδα να σπεύσει σε βοήθεια της Σερβίας, εάν αυτή δεχόταν επίθεση από τη Βουλγαρία. Μάλιστα, οι διεκδικήσεις της τελευταίας στρέφονταν και εναντίον της Ελλάδας, καθώς οι Βούλγαροι είχαν βλέψει στην ελληνική Μακεδονία. Αν, όμως, η Ελλάδα δεν λάμβανε μέρος στον πόλεμο επιλέγοντας στρατόπεδο, τότε θα εγκατέλειπε τους ελληνικούς πληθυσμούς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στο έλεος

¹² Βρετανία, Γαλλία, Ρωσία.

¹³ Γερμανία, Αυστροουγγαρία.

¹⁴ Ελευθέριος Βενιζέλος, «Εις τας παραμονάς ενός νέου αγριωτάτου εμφυλίου πολέμου», *Ελεύθερον Βήμα*, 11.10.1934, παρατίθεται στο: *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, τ. Α΄, Κυρομάνος (ειδική έκδοση για εφημερίδα), Θεσσαλονίκη 2010, σ. 19.

¹⁵ Ελευθέριος Βενιζέλος, «Ουδεμία υπήρχεν εγγύησις δικαιολογούσα την ουδετερότητα», *Ελεύθερον Βήμα*, 21.10.1934, παρατίθεται στο: *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού*, τ. Α΄, ό.π., σσ. 60-61.

των Νεοτούρκων και θα αναγκαζόταν τελικά να πολεμήσει μόνη της εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας για την κυριαρχία των νησιών.¹⁶

Ο Βενιζέλος, λοιπόν, θεωρούσε πως ο πόλεμος ήταν αναπόφευκτος λόγω των εντεινόμενων εξωτερικών απειλών (διεκδικήσεις Τούρκων και Βουλγάρων) και, γι' αυτό, η Ελλάδα θα έπρεπε να αναζητήσει ισχυρούς συμμάχους, προκειμένου να αντισταθεί στις γειτονικές πιέσεις.¹⁷ Κατά τη γνώμη του, ισχυροί σύμμαχοι ήταν οι Δυνάμεις της Αντάντ, καθώς, ανεξαρτήτως του αποτελέσματος του πολέμου στην Κεντρική Ευρώπη, η Βρετανία θα συνέχιζε να είναι η κυρίαρχη δύναμη στην Εγγύς Ανατολή.¹⁸

Οι θέσεις των Αντιβενιζελικών

Τα αντιβενιζελικά κόμματα, αν και αρχικά συμφωνούσαν με τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο, σύντομα υιοθέτησαν τις απόψεις του βασιλιά **Κωνσταντίνου Α΄**, ο οποίος διαφωνούσε με την πολιτική του Βενιζέλου. Ο Κωνσταντίνος έχοντας φοιτήσει στην Ακαδημία Πολέμου του Βερολίνου γνώριζε τον γερμανικό στρατό και θεωρούσε πως ήταν αήττητος. Επίσης, θαύμαζε τη γερμανική πειθαρχία και το μιλιταριστικό πνεύμα καθώς και το αυταρχικό πολίτευμα της Γερμανίας, στο οποίο

¹⁶ Ελευθέριος Βενιζέλος, «Εις τας παραμονάς ενός νέου αγριωτάτου εμφυλίου πολέμου», *Ελεύθερον Βήμα*, 11.10.1934, παρατίθεται στο: *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού*, τ. Α΄, ό.π., σ. 19.

¹⁷ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική: 1900-1945*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2002, σ. 109.

¹⁸ Επιπροσθέτως, τα γενικότερα συμφέροντα αλλά και οι άμεσες στρατιωτικές ανάγκες των Γερμανών στην Εγγύς Ανατολή τους υποχρέωναν να συμμαχήσουν με τους Τούρκους και τους Βουλγάρους, Γεώργιος Λεονταρίτης, «Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Νεότερος Ελληνισμός από 1913 ως 1941 (Α)*, τ. 34, Εκδοτική Αθηνών (ειδική έκδοση για εφημερίδα), Αθήνα 2015, σσ. 16,18. Εάν η Γερμανία συμμαχούσε με την Οθωμανική αυτοκρατορία και τη Βουλγαρία (όπως πράγματι έγινε), θα ήταν «ιστορικών έγκλημα» - κατά τον Βενιζέλο - για την Ελλάδα να μη συμμετάσχει στον πόλεμο, ο οποίος θα έκρινε την τύχη όλων των περιοχών που η χώρα διεκδικούσε. Θα δινόταν δηλαδή στην Ελλάδα η μεγάλη ευκαιρία να τη Μεγάλη Ιδέα, Βενιζέλος, ό.π., σ. 18.

ο Κάιζερ έπαιζε κύριο ρόλο στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής.¹⁹ Επιπλέον, ο Κωνσταντίνος είχε συγγενικούς δεσμούς με τον Γερμανό αυτοκράτορα **Γουλιέλμο (Wilhelm) Β΄**, καθώς είχε νυμφευθεί την αδερφή του **Σοφία**. Παρά τους δεσμούς του, όμως, με τη Γερμανία, απέρριψε την πρόταση του Κάιζερ για συμμετοχή της Ελλάδας στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων²⁰. Όπως του εξήγησε σε τηλεγράφημα (25 Ιουλίου/7 Αυγούστου 1914), παρ'ότι οι προσωπικές του συμπάθειες τον παρέσυραν με το μέρος της Γερμανίας, ήταν αδύνατον να εισέλθει στον πόλεμο συμμαχώντας με τις Κεντρικές Δυνάμεις, διότι η Μεσόγειος βρισκόταν υπό τον έλεγχο των στόλων της Αγγλίας και της Γαλλίας. Και αν η Ελλάδα συμμαχούσε με τους Γερμανούς, οι στόλοι αυτών των δύο Δυνάμεων θα κατέστρεφαν τον πολεμικό και εμπορικό στόλο της, θα καταλάμβαναν τα νησιά και κυρίως θα εμπόδιζαν τη συγκέντρωση του ελληνικού στρατού, η οποία μόνο μέσω θαλάσσης μπορούσε να γίνει. Σε μία τέτοια περίπτωση η Ελλάδα θα διαγραφόταν από τον χάρτη και, έτσι, δεν θα μπορούσε σε τίποτε να ωφελήσει τη Γερμανία. Συνεπώς, η μόνη ενδεδειγμένη λύση για την ασφάλεια της Ελλάδας αλλά και ωφέλιμη για τη Γερμανία ήταν η τήρηση ουδετερότητας. Μάλιστα, ο Κωνσταντίνος διαβεβαίωσε τον Κάιζερ πως δεν επρόκειτο να θίξει τις γειτονικές βαλκανικές χώρες που ήταν φίλες της Γερμανίας, εφ'όσον όμως και αυτές δεν θα έθιγαν τα τοπικά βαλκανικά συμφέροντα της Ελλάδας.²¹

Ο Κωνσταντίνος επηρεαζόταν επίσης από τον υπουργό Εξωτερικών **Γεώργιο Στρέιτ**.²² Ο τελευταίος υποστήριζε την ουδετερότητα της Ελλάδας για μια σειρά από

¹⁹ Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, «Η διαμόρφωση ενός αυταρχικού μονάρχη», στο: *Η εποχή των Βασιλέων: 50 χρόνια μετά την επίλυση του Πολιτειακού, Κωνσταντίνος Α΄*, τ. Γ΄, Η Καθημερινή, Αθήνα 2024, σσ. 37-38.

²⁰ George B. Leon, *Greece and the Great Powers: 1914-1917*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 28.

²¹ Ελευθέριος Βενιζέλος, «Η πολιτική του βασιλέως Κωνσταντίνου και μετά την έναρξιν του πολέμου», *Ελεύθερον Βήμα*, 26.10.1934, παρατίθεται στο: *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού*, τ. Α΄, ό.π., σσ. 91-92.

²² Ο Στρέιτ ήταν γερμανικής καταγωγής και είχε επίσης σπουδάσει στη Γερμανία, συγκεκριμένα στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας. Ήταν καθηγητής του Διεθνούς Δικαίου στη Νομική Σχολή Αθηνών ενώ την περίοδο 1910-1913 είχε διατελέσει πρέσβης της Ελλάδας στη Βιέννη. Το 1913 διορίστηκε υπουργός

λόγους. Πρώτον, όπως ο Κωνσταντίνος, έτσι και εκείνος θεωρούσε πως ο γερμανικός στρατός ήταν ανίκητος και άρα οι Κεντρικές Δυνάμεις θα ήταν αυτές που θα κέρδιζαν τον πόλεμο. Συνεπώς, αν η Ελλάδα συμμαχούσε με την Αντάντ, θα καταστρεφόταν. Αλλά ακόμα και στην απίθανη περίπτωση που νικούσε η Αντάντ, η νίκη δεν θα είχε αποφασιστικά αποτελέσματα, άρα δεν θα άλλαζε ριζικά η ευρωπαϊκή ισορροπία δυνάμεων. Κατά τη γνώμη του Στρέιτ, η ευρωπαϊκή ισορροπία δυνάμεων και τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων (ακόμα και εντός της Αντάντ) κατέτειναν στη διατήρηση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο Στρέιτ δηλαδή πίστευε πως η Βρετανία συνέχιζε να αντιτίθεται στην κυριαρχία της Ρωσίας στα Στενά και, επομένως, δεν επιθυμούσε τον διαμελισμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Όλα αυτά σήμαιναν πως ακόμα κι αν η Ελλάδα βρισκόταν στο πλευρό των νικητών στο τέλος του πολέμου, δεν θα εξασφάλιζε τόσο σημαντικά κέρδη για χάρη των οποίων θα έπρεπε να διακινδυνεύει συμμετέχοντας στην ευρωπαϊκή σύρραξη. Επιπλέον, θεωρούσε πως στον τελικό εδαφικό διακανονισμό στα Βαλκάνια τα συμφέροντα της Ελλάδας συμβάδιζαν με αυτά των Κεντρικών Δυνάμεων στο ζήτημα της αναχαίτισης του Σλαβισμού.²³

Τις απόψεις αυτές και ειδικά την πεποίθηση της τελικής νίκης των Γερμανών στον πόλεμο μοιράζονταν και το **Γενικό Επιτελείο**, το οποίο επίσης επηρέαζε τον Κωνσταντίνο. Ο αρχηγός του Επιτελείου υποστράτηγος **Βίκτωρ Δούσμανης** στα Απομνημονεύματά του γράφει χαρακτηριστικά: «Η ισχύς των όπλων έδιδε αναμφισβήτητα την νίκην εις τους Κεντρικούς, [...] διότι ούτοι ήσαν οι

Εξωτερικών στην κυβέρνηση του Βενιζέλου, <https://greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/kr8e-ht3z-z6bt>. Σύμφωνα με τον **Γεώργιο Μελά** (γραμματέα του Κωνσταντίνου, ο οποίος όμως στη συνέχεια ακολούθησε τον Βενιζέλο), ο Στρέιτ ήταν «ένας δεύτερος πρεσβευτής του κάιζερ στην Αθήνα και κρατούσε το Βερολίνο ενήμερο για ό,τι λεγόταν ή γινόταν στην Ελλάδα», Γεώργιος Μελάς, *Κωνσταντίνος και Βενιζέλος. Ο Εθνικός Διχασμός*, μεταγραφή-επιμέλεια-εισαγωγή Όθων Τσουνάκος, Αρχιτέλαγος, Αθήνα 1999, σ. 181.

²³ Λεονταρίτης, ό.π. σσ. 18-19· Γεώργιος Στρέιτ, *Ημερολόγιον-Αρχείον*, τ. 1, παράρτημα, Αθήνα 1965, σσ. 79-82.

κυριαρχούντες επί του στρατιωτικού θεάτρου του πολέμου».²⁴ Παρόμοιο θαυμασμό για τους Γερμανούς έτρεφε και ο υπαρχηγός του Επιτελείου αντισυνταγματάρχης **Ιωάννης Μεταξάς**, ο οποίος επίσης είχε σπουδάσει στη Ακαδημία Πολέμου του Βερολίνου. Γράφει χαρακτηριστικά στο Ημερολόγιό του πως οι Γερμανοί «θα συσσωρεύσουν τας δυνάμεις των εις το κρίσιμον μέρος και θα υπερισχύσουν. Διότι είναι βαθείς και σοβαροί. Δι' αυτό τους αγαπώ». Και πιο κάτω: «η Γερμανία θα εξέλθη νικήτρια εκ του μεγάλου αγώνος. [...] Θα υπερισχύση, διότι ο γερμανικός πολιτισμός είναι ο πολιτισμός του μέλλοντος και η ελπίς της ανθρωπότητας».²⁵

Εκτός, όμως, από τον έντονο φιλογερμανισμό, ο κύκλος του Κωνσταντίνου χαρακτηριζόταν και για τις απολυταρχικές απόψεις και την εχθρότητά του προς την κοινοβουλευτική δημοκρατία.²⁶ Σύμφωνα μάλιστα με τον Μαυρογορδάτο, ο βασιλιάς και το περιβάλλον του προσδοκούσαν και επιθυμούσαν τη νίκη της Γερμανίας, την οποία θεωρούσαν ως προϋπόθεση για την επικράτηση των δικών τους αντιλήψεων στην Ελλάδα.²⁷ Ωστόσο, παρ' όλο που πίστευαν στην τελική νίκη της Γερμανίας και παρ' όλο που ιδεολογικά θέλγονταν από το κοινωνικό-πολιτικό της σύστημα, δεν μπορούσαν να ζητήσουν συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων²⁸ διότι αυτό θα άφηνε τη χώρα εκτεθειμένη στον κίνδυνο ενός ναυτικού αποκλεισμού από την Αντάντ. Επίσης, τα συμφέροντα της Ελλάδας δεν μπορούσαν να συμβαδίσουν με αυτά των Γερμανών και ειδικά των συμμάχων τους, Τούρκων και Βουλγάρων.²⁹ Όπως σημειώνει ο Δούσμανης στα

²⁴ Βίκτωρ Δούσμανης, *Απομνημονεύματα: Ιστορικές σελίδες τας οποίας έζησα*, Πρωτοπορία 2020, σ. 261.

²⁵ Και σε άλλο σημείο τονίζει πως «αι αρεταί της γερμανικής φυλής», όπως η πίστη και η αφοσίωση στον αρχηγό και στο καθήκον, η έλλειψη ενθουσιασμών και απογοητεύσεων, η μεγάλη σταθερότητα στις αποφάσεις, η μεγάλη θρησκευτικότητα, η μεγίστη υπομονή και καρτερία, είναι «αι αρεταί των ισχυρών ανθρώπων», οι οποίες θα οδηγήσουν «εις την τελικήν νίκη των Γερμανών», Ιωάννης Μεταξάς, *Το Προσωπικό του Ημερολόγιου*, τ. 2, επιμ. Χρήστος Χρηστίδης, Γκοβόστη, Αθήνα 1952, σ. 356, 360, 362 [καταγραφές: 28 Αυγούστου 1914, 1 Σεπτεμβρίου 1914, 2 Σεπτεμβρίου 1914].

²⁶ Λεονταρίτης, σσ. 19-20.

²⁷ Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 37.

²⁸ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 16.

²⁹ Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 37.

Απομνημονεύματά του, ακόμα και αν η Ελλάδα συμμαχούσε με τις Κεντρικές Δυνάμεις, «η κυριαρχία της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου ήθελε περιέλθει εις [...] Βουλγαρίαν και Τουρκίαν», ιδιαιτέρως στη Βουλγαρία, η οποία επεδίωκε να αποκτήσει έξοδο στο Αιγαίο, για να «σχηματίση στόλον ισχυρόν με ναυστάθμους και ναυτικά ορμητήρια ευρισκόμενα έξω των Στενών».³⁰ Συνεπώς, η μόνη ασφαλής επιλογή για τον Κωνσταντίνο και τους αντιβενιζελικούς ήταν η ουδετερότητα, η οποία θα διέσωζε τόσο τα κέρδη των Βαλκανικών πολέμων όσο και τους Έλληνες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο Κωνσταντίνος και ο κύκλος του πίστευαν δηλαδή πως η ουδετερότητα της Ελλάδας εξυπηρετούσε τα συμφέροντα της Γερμανίας, η οποία σε αντάλλαγμα θα συγκρατούσε τις διεκδικήσεις των συμμάχων της εις βάρος της Ελλάδας.³¹

Το διάβημα του Βενιζέλου προς την Αντάντ (5/18 Αυγούστου 1914)

Το πρωί της 5^{ης} Αυγούστου 1914 ο Βενιζέλος συναντήθηκε με τον Κωνσταντίνο και συζήτησε μαζί του την πρόθεσή του να προτείνει τη συμμαχία της Ελλάδας με τις Δυνάμεις της Αντάντ. Δεν είναι, ωστόσο, γνωστό το πώς ακριβώς ο πρωθυπουργός παρουσίασε το ζήτημα στον βασιλιά. Ο τελευταίος, πάντως, δεσμεύθηκε να το σκεφτεί και να του απαντήσει μέχρι το απόγευμα της ίδιας μέρας. Σύμφωνα με τον Στρέιτ, στη δεύτερή τους συνάντηση το απόγευμα ο Βενιζέλος φαίνεται ότι τροποποίησε το περιεχόμενο του διαβήματος, που είχε σκοπό να κάνει προς τους Συμμάχους, κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αποτελεί τη βάση για έναρξη διαπραγματεύσεων με τις Δυνάμεις της Αντάντ για την υπό όρους συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο. Από τη διήγηση του Στρέιτ φαίνεται πως ο Κωνσταντίνος δεν έδωσε ξεκάθαρες απαντήσεις στον Βενιζέλο· χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η φράση του βασιλιά στον Στρέιτ ότι «έκαμε τον κουτό» σχετικά με το διάβημα του πρωθυπουργού. Από την άλλη πλευρά, όμως, ο Βενιζέλος υποστήριξε πως ο βασιλιάς ενέκρινε το διάβημα που προσέφερε την άνευ όρων στρατιωτική συνεργασία της Ελλάδας με την Αντάντ, ιδιαίτερα εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Γι' αυτό, την ίδια μέρα ανακοίνωσε επίσημα στους πρεσβευτές των Συμμάχων πως η ελληνική

³⁰ Δούσμανης, ό.π., σ. 284.

³¹ Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 37.

κυβέρνηση σε απόλυτη συμφωνία με τον βασιλιά ήταν αποφασισμένη να εισέλθει στον πόλεμο με όλες τις στρατιωτικές και ναυτικές της δυνάμεις στην πρώτη πρόσκληση που θα της απηύθυναν οι Δυνάμεις της Αντάντ.³²

Δεν είναι ξεκάθαρο το τι ακριβώς διημείφθη μεταξύ Κωνσταντίνου και Βενιζέλου. Το πιο πιθανό είναι ότι ο βασιλιάς έδωσε έγκριση στον πρωθυπουργό για την έναρξη διαπραγματεύσεων με τους Συμμάχους, χωρίς αυτό να σημαίνει πως ήταν διατεθειμένος να δεχθεί και το ενδεχόμενο αίσιο τέλος αυτών των διαπραγματεύσεων. Σύμφωνα με τον Λεονταρίτη, ο βασιλιάς μάλλον ήθελε να αποφύγει στη φάση αυτή μια εσωτερική πολιτική κρίση αποπέμποντας έναν δημοφιλή πρωθυπουργό, του οποίου οι ιδέες ήταν αντίθετες από τις δικές του. Επίσης, ίσως σκοπό είχε να τραβήξει σε μακρος τις διαπραγματεύσεις με την Αντάντ (τακτική που εφάρμοσε στη συνέχεια) έως ότου οι εξελίξεις στα πεδία των μαχών, που για την ώρα φαινόταν ότι ήταν υπέρ της Γερμανίας, θα του έδιναν τη δυνατότητα να σταματήσει τις διαπραγματεύσεις με την Αντάντ.³³ Από την άλλη, ο Στρέιτ διαφωνώντας με την πολιτική της κυβέρνησης υπέβαλε την παραίτησή του στις 5 Αυγούστου 1914 (η οποία έγινε δεκτή στις 30 Αυγούστου 1914).³⁴

Τελικά, οι Σύμμαχοι απέρριψαν την προσφορά της ελληνικής κυβέρνησης, διότι τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή επεδίωκαν τη διατήρηση της ουδετερότητας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Για να το επιτύχουν αυτό ήταν πρόθυμοι να εγγυηθούν την εδαφική της ακεραιότητα, πράγμα το οποίο ερχόταν σε αντίθεση με τις εδαφικές επιδιώξεις της Ελλάδας στη Μ.Ασία και την Ανατολική Θράκη. Έτσι, ο Βενιζέλος αποφάσισε ότι η χώρα έπρεπε να παραμείνει προσωρινά ουδέτερη και να

³² Στρέιτ, ό.π., τ. 1, σσ. 15-18, [καταγραφή: 2/15 Αυγούστου 1914]· Leon, ό.π., σσ. 41-42.

³³ Leon, ό.π., σσ. 42-43.

³⁴ Σχολιάζοντας στο Ημερολόγιο του ο Μεταξάς την εξέλιξη αυτή γράφει: «Ο Βενιζέλος θέλει υποτελείς. Αν έλθω όμως εγώ εις την εξουσίαν, τότε θα μάθω πόσα απίδια βάζει ο σάκκος», Μεταξάς, ό.π., τ. 2, σ. 357 [καταγραφή: 29 Αυγούστου 1914]. Πάντως, σύμφωνα με τον τότε Πρόεδρο της Βουλής (και βουλευτή των Φιλελευθέρων) Ζαβιτζιάνο, ο Βενιζέλος λυπήθηκε για την εξέλιξη αυτή αλλά αποκάλυψε πως ο Στρέιτ «συνεννοείτο με τον Βασιλέα χωρίς να τηρή ενήμερον ούτε αυτόν, ούτε το Υπουργικόν Συμβούλιον επί των συνεννοήσεων τούτων», Κωνσταντίνος Ζαβιτζιάνος, *Αναμνήσεις από την ιστορική διαφωνία βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου: όπως την έζησα (1914-1922)*, Λαβύρινθος, Αθήνα 2024, σ. 26.

εγκαταλείπει την ουδετερότητά της σε περίπτωση που η Βουλγαρία επιτίθετο στη Σερβία ή στην περίπτωση που οι Δυνάμεις της Αντάντ έκαναν προτάσεις στην Ελλάδα για συμμετοχή στον πόλεμο στο πλευρό τους, οι οποίες θα ικανοποιούσαν τις ελληνικές βλέψεις.³⁵

Οι προτάσεις της Αντάντ στην Ελλάδα (11/24 Ιανουαρίου 1915)

Στις 16/29 Οκτωβρίου 1914 η Οθωμανική αυτοκρατορία, η οποία εν τω μεταξύ είχε συμμαχήσει με τις Κεντρικές Δυνάμεις, επιτέθηκε στη Ρωσία. Αυτό ώθησε την Αντάντ σε δύο αποφάσεις:

α)τη δημιουργία ενός ενιαίου βαλκανικού μετώπου³⁶ (Σερβίας-Βουλγαρίας-Ελλάδας-Ρουμανίας),

β)την κατάληψη των Στενών, προκειμένου να ανεφοδιάζεται σε όπλα και πυρομαχικά ευκολότερα η Ρωσία.³⁷

Όσον αφορά στο πρώτο, καίριας σημασίας για την Αντάντ ήταν ο προσεταιρισμός της Βουλγαρίας, η θέση της οποίας έπαιζε σημαντικό ρόλο στη διακοπή της εδαφικής σύνδεσης των Κεντρικών Δυνάμεων με την Οθωμανική αυτοκρατορία. Αυτό όμως προϋπέθετε την παραχώρηση μέρους της ελληνικής Μακεδονίας στη Βουλγαρία. Σε αντάλλαγμα η Ελλάδα θα προσαρτούσε τη Βόρειο Ήπειρο.³⁸

Ο Βενιζέλος αρνήθηκε και τότε οι Βρετανοί για να τον δελεάσουν υποσχέθηκαν (11/24 Ιανουαρίου 1915) εκ μέρους της Αντάντ πολύ σπουδαίες εδαφικές παραχωρήσεις στα παράλια της Μικράς Ασίας, αν η Ελλάδα βοηθούσε την εμπόλεμη Σερβία. Ταυτόχρονα, όμως, οι Σύμμαχοι δήλωναν πως για να πειστεί και η Βουλγαρία να συμμετάσχει στον πόλεμο κατά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (ή τουλάχιστον να παραμείνει ουδέτερη), θα έπρεπε να γνωρίζει εκ των προτέρων πως θα μπορούσε να λάβει εδαφικά ανταλλάγματα στη Μακεδονία (ειδικά στη σερβική Μακεδονία). Γι' αυτό, οι Σύμμαχοι ζήτησαν από την ελληνική κυβέρνηση να άρει τις

³⁵ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 16.

³⁶ Αντώνης Κλάψης και Μανόλης Κούμας, Εθνικός Διχασμός, *Εθνικές Κρίσεις*, Η Καθημερινή, Αθήνα 2019, σ. 15.

³⁷ Serge Berstein και Pierre Milza, *Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών: 1815-1919*, μτφρ. Αναστάσιος Κ. Δημητρακόπουλος, τ. 2, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σσ. 270-271.

³⁸ Κλάψης και Κούμας, ό.π., σσ. 17-18.

αντιρρήσεις της σχετικά με το ενδεχόμενο εδαφικών παραχωρήσεων εκ μέρους της Σερβίας προς τη Βουλγαρία.³⁹ Ο Έλληνας πρωθυπουργός «ηλεκτρίστηκε» από την πρόταση, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο πρέσβης της Ρωσίας στην Ελλάδα **Ελίμ Π. Ντεμίντωφ** (E.P. Demidov).⁴⁰ Άρχισε, λοιπόν, να μεταστρέφεται θεωρώντας ότι για χάρη μιάς μεγάλης εδαφικής επέκτασης στη Μ.Ασία, θα μπορούσε να θυσιαστεί και ένα μικρό κομμάτι της ελληνικής Μακεδονίας.⁴¹

Η Ρουμανία αρνήθηκε να συμμετάσχει στο βαλκανικό μέτωπο αλλά ο Βενιζέλος ενέμεινε στην απόφασή του. Μάλιστα, στις 17 Ιανουαρίου 1915 κατέθεσε ένα υπόμνημα στον βασιλιά Κωνσταντίνο, στο οποίο υποστήριζε πως ήταν αναγκαίο να γίνουν θυσίες (παραχώρηση Καβάλας, Δράμας και Σαρί Σαμπάν⁴² στη Βουλγαρία), προκειμένου να σχηματιστεί ένας παμβαλκανικός συνασπισμός, ο οποίος όχι μόνο θα εξασφάλιζε στις βαλκανικές χώρες μια τοπική υπεροχή στο νότιο μέτωπο του πολέμου, αλλά θα παρείχε μια πολύτιμη βοήθεια στους Συμμάχους, αρκετή πιθανώς για να γυρίσει την πλάστιγγα του πολέμου υπέρ τους. Η παραχώρηση ελληνικών εδαφών στη Βουλγαρία ήταν σαφώς μια οδυνηρή θυσία για την Ελλάδα αλλά οι παραχωρήσεις που υποσχόταν η Αντάντ ως αντάλλαγμα στη Μ.Ασία θα προσέθεταν στην – ήδη διπλασιασμένη από τους Βαλκανικούς πολέμους – Ελλάδα μια ακόμα Ελλάδα μεγάλη και πλούσια.⁴³

³⁹ E.Grey προς F.Elliot, 23 Ιανουαρίου 1915, *Ψηφιακό Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Φάκελος 11, τεκμήριο 03 (<https://venizelosarchives.gr/show/1850>).

⁴⁰ Leon, ό.π., σ. 107.

⁴¹ Σημαντικό ρόλο σε αυτή τη μεταστροφή έπαιξε και το γεγονός πως την ίδια στιγμή η Αντάντ διαπραγματευόταν με την Ιταλία την έξοδο της δεύτερης στον πόλεμο στο πλευρό των Συμμάχων, με αντάλλαγμα την παραχώρηση εδαφών στη Μ. Ασία (και αλλού), Λεονταρίτης, ό.π., σσ. 21-22. Επομένως, αν η ελληνική κυβέρνηση συνέχιζε να απαντά αρνητικά στις προτάσεις της Αντάντ, τότε υπήρχε ο κίνδυνος μετά τον πόλεμο η Σμύρνη να παραχωρηθεί στην Ιταλία, Κλάψης και Κούμας, ό.π., σ. 18.

⁴² Σημερινή Χρυσούπολη.

⁴³ Συγκεκριμένα, με την παραχώρηση μέρους της ελληνικής Μακεδονίας, η χώρα θα έχανε 2.000 τ.χλμ. και 30.000 κατοίκους αλλά με τα ανταλλάγματα στη Μ.Ασία θα αποκτούσε 125.000 τ.χλμ., στα οποία διέμεναν πάνω από 800.000 Έλληνες, Υπόμνημα Ελευθερίου Βενιζέλου προς βασιλιά Κωνσταντίνο, 17/30 Ιανουαρίου 1915, *Ψηφιακό Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, Φάκελος 35, αριθμός τεκμηρίου 086 (<https://venizelosarchives.gr/show/100454>).

Ο Κωνσταντίνος αρχικά δελεάστηκε. Είπε στη βασίλισσα **Σοφία** πως: «Η παρούσα στιγμή είναι σοβαρή. Σαν γαμπρό του Κάιζερ, η χώρα μου θα μπορούσε να με θεωρήσει προδότη, αν δεν αποδεχόμουν τις προτάσεις της Entente, με τις οποίες η χώρα μου θα πενταπλασιαζόταν».⁴⁴ Τελικά, όμως, η άρνηση της Ρουμανίας να συμμετάσχει στον πόλεμο στο πλευρό, η επαμφοτερίζουσα στάση της Βουλγαρίας αλλά και οι διαφορετικές απόψεις που εκφράζονταν εντός των Συμμάχων για διάφορα ζητήματα οδήγησαν τον Βενιζέλο στο να απορρίψει τελικά τις προτάσεις της Αντάντ.⁴⁵

Η ιδέα για συμμετοχή στην εκστρατεία των Δαρδανελλίων & η αντίδραση Μεταξά

Στη συνέχεια, όμως, όταν άρχισε η επίθεση των Συμμάχων στα Δαρδανέλλια στις 6/19 Φεβρουαρίου 1915, ο Βενιζέλος άλλαξε γνώμη. Πίστεψε πως η Αντάντ αποσκοπούσε αφ'ενός στη διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και αφ'ετέρου στην αναχαίτιση της ρωσικής κυριαρχίας στην Ανατολή. Η Ελλάδα, λοιπόν, θα έπρεπε να εκμεταλλευθεί αυτήν την ευκαιρία για να επεκταθεί στη Μ.Ασία καθιστώντας έτσι το Αιγαίο «ελληνική λίμνη». Έτσι, αποφάσισε να προτείνει στην Αντάντ τη συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία των Δαρδανελλίων. Επιπλέον, για να επιτύχει και τη συμμετοχή της Βουλγαρίας, επέμεινε στη θέση του για εδαφικές παραχωρήσεις προς τους Βουλγάρους.⁴⁶ Τις θέσεις του τις κατέγραψε σε νέο υπόμνημα που κατέθεσε στον βασιλιά στις 17 Φεβρουαρίου 1915. Η πρώτη αντίδραση του Κωνσταντίνου ήταν θετική. Όπως σημειώνει και ο Στρέιτ στο ημερολόγιό του: «Διαφαίνεται η επιθυμία [...] του Βασιλέως εισόδου του ελληνικού στρατού εις Κων/πολιν, ήτις αποτελεί, λέγει, τον πόθον παντός Έλληνος και ην από νεαράς ηλικίας τρέφει και αυτός».⁴⁷

⁴⁴ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 21. Αυτά τα λόγια του Κωνσταντίνου τα μετέφερε η Σοφία στον Γερμανό πρέσβη στην Αθήνα Albert von Quadt, ο οποίος ενημέρωσε σχετικά τη γερμανική κυβέρνηση. Ο Λεονταρίτης έχει βρει το σχετικό έγγραφο στα αρχεία του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών (βλ. Leon, ό.π., σ. 111).

⁴⁵ Κλάψης και Κούμας, ό.π., σ. 19.

⁴⁶ Λεονταρίτης, ό.π., σσ. 21-22.

⁴⁷ Στρέιτ, ό.π., τ. 2 Α', σ. 20 [καταγραφή: 16 Φεβρουαρίου/1 Μαρτίου 1915].

Την έντονη διαφωνία του, ωστόσο, εξέφρασε ο Μεταξάς.⁴⁸ Κατέθεσε μάλιστα υπόμνημα στον Βενιζέλο, στο οποίο εξηγούσε τους λόγους για τους οποίους δεν έπρεπε η Ελλάδα να συμμετάσχει στην εκστρατεία αυτή, υποβάλλοντας ταυτόχρονα την παραίτησή του. Σε αυτό αρχικά επισημαίνει τον κίνδυνο επίθεσης από τη Βουλγαρία στην Ανατολική Μακεδονία. Η αριθμητική υπεροχή του βουλγαρικού στρατού καθιστά αναγκαία τη συγκέντρωση ολόκληρου του ελληνικού στρατού σε αυτήν την περιοχή· επομένως η απόσπαση στρατιωτικών δυνάμεων για τη συμμετοχή στην εκστρατεία των Δαρδανελλίων θα αποδυνάμωνε σημαντικά την άμυνα της χώρας. Εν συνεχεία, εκφράζει τις έντονες αμφιβολίες του για την επιτυχία της ίδιας της εκστρατείας στα Στενά. Τονίζει πως οι Τούρκοι ήδη από το περασμένο έτος είχαν ξεκινήσει την οχύρωση των Στενών, πράγμα το οποίο καθιστούσε αμφίβολη την επιτυχία της απόβασης των Συμμάχων. Πέραν τούτου, υπήρχαν εκεί διαθέσιμες μεγάλες δυνάμεις του οθωμανικού στρατού (συνολικά 15 μεραρχίες) που θα εμπόδιζαν την απόβαση. Αλλά ακόμα κι αν η απόβαση στα Στενά ήταν επιτυχής, η εκστρατεία δεν θα τελείωνε, διότι οι 12 (τουλάχιστον) οθωμανικές μεραρχίες που βρίσκονταν στη Θράκη θα συνέχιζαν να αντιστέκονται. Αυτό συνεπάγεται ότι ο πόλεμος θα μπορούσε να παραταθεί επί μακρόν και το πιθανότερο είναι ότι οι οθωμανικές δυνάμεις θα επικρατούσαν έναντι των ανεπαρκών ελληνικών δυνάμεων. Για τους λόγους αυτούς, οι Σύμμαχοι θα έπρεπε να διαθέσουν τις απαιτούμενες δυνάμεις για να εξασφαλίσουν την επιτυχία της επιχείρησης, πράγμα το οποίο αυτή τη στιγμή δεν συμβαίνει.⁴⁹

Ο Μεταξάς, επίσης, διαφωνούσε και με την επέκταση της Ελλάδας στη Μ.Ασία, τουλάχιστον στην παρούσα φάση. Όπως είχε εξηγήσει στον Βενιζέλο στις 15 Ιανουαρίου 1915 η Μ.Ασία είχε μεγάλη πλειονότητα τουρκικού πληθυσμού. Η ενσωμάτωση, επομένως, μιας τέτοιας περιοχής θα αλλοίωνε την εθνολογική σύσταση του πληθυσμού της Ελλάδας. Γι'αυτό, θα έπρεπε το ελληνικό κράτος να προβεί σε μία «μακράν προπαρασκευαστικήν εργασίαν προς προσέλκυσιν» του τουρκικού πληθυσμού, προτού προσαρτήσει την περιοχή αυτή. Επίσης, το ελληνικό

⁴⁸ Εν τω μεταξύ είχε γίνει αρχηγός του Γενικού Επιτελείου.

⁴⁹ Μεταξάς, ό.π., τ. 2, σσ. 407-413 [Υπόμνημα Μεταξά προς Ελευθέριο Βενιζέλο, 17 Φεβρουαρίου/2 Μαρτίου 1915].

κράτος δεν ήταν κατάλληλα προετοιμασμένο για τη διοίκηση και εκμετάλλευσης μιας τέτοιας εκτεταμένης περιοχής, ως αποικίας. Η προστασία του εκεί ελληνικού πληθυσμού και των αρχών από τυχόν επιθέσεις των αλλοεθνών πληθυσμών και, γενικά, η τήρηση της τάξης θα απορροφούσε «ολόκληρον σχεδόν τον ελληνικόν στρατόν επί μακρά έτη» καθώς και τους πόρους του κράτους. Αυτό θα οδηγούσε στην εξασθένηση της θέσης της Ελλάδας στην Ευρώπη, η οποία «δύναται να αποβή ολεθρία, εάν κτυπηθώμεν από τους Βουλγάρους». Μόνο εάν εξασφαλιζόταν η θέση της χώρας στην Ευρώπη, «δι'εξουδετερώσεως Βουλγάρων και Σέρβων», μπορούσε η Ελλάδα να επιδιώξει την επέκταση στη Μ.Ασία «άνευ κινδύνου υπάρξεως του κράτους». Επιπροσθέτως, ο Μεταξάς θεωρούσε ότι ήταν «λίαν απίθανος» η συντριπτική νίκη της Αντάντ στον πόλεμο, ώστε να επιφέρει και διάλυσιν του Τουρκικού κράτους». Συνεπώς, η Ελλάδα κινδύνευε να παραχωρήσει εδάφη, χωρίς να λάβει τίποτε ως αντάλλαγμα. Γενικά, όμως, ήταν αντίθετος στις εδαφικές παραχωρήσεις προς τη Βουλγαρία· ούτε ο πρωθυπουργός ούτε κανένας άλλος έχει το δικαίωμα να προβεί σε παραχωρήσεις, οι οποίες «καταστρέφουσι τελείως την εθνικήν αλληλεγγύην και υποσκάπτουσι τα θεμέλια του κράτους ημών».⁵⁰

Τα Συμβούλια του Στέμματος & η πρώτη παραίτηση του Βενιζέλου

Ο Βενιζέλος θέλοντας να ξεπεράσει τις αντιρρήσεις του Γενικού Επιτελείου ζήτησε τη σύγκληση του Συμβουλίου του Στέμματος για να εξεταστεί διεξοδικότερα το ζήτημα. Αυτή πραγματοποιήθηκε στις 18 Φεβρουαρίου 1915 με τη συμμετοχή του Κωνσταντίνου, του Βενιζέλου και 4 πρώην πρωθυπουργών (**Στεφάνου Δραγούμη, Γεωργίου Θεοτόκη, Δημητρίου Ράλλη, Κυριακούλη Μαυρομιχάλη**).⁵¹ Στη σύσκεψη αυτή όλοι οι πρώην πρωθυπουργοί, πλην Θεοτόκη, τάχθηκαν υπέρ της πρότασης Βενιζέλου εκφράζοντας βέβαια κάποιες επιφυλάξεις περισσότερο τυπικού

⁵⁰ Μεταξάς, ό.π., τ. 2, σσ. 391-392 [καταγραφή: 15 Ιανουαρίου 1915]. Τέλος, αντίθετος στη συμμετοχή στην εκστρατεία των Δαρδανελίων ήταν βεβαίως και ο Στρέιτ, Λεονταρίτης, ό.π., σσ. 20-22· Στρέιτ, ό.π., τ. 2 Α', σσ. 27-28 [καταγραφή: 20 Φεβρουαρίου/5 Μαρτίου 1915].

⁵¹ Προσκεκλημένος ήταν και ο **Αλέξανδρος Ζαΐμης**, ο οποίος δεν παρέστη λόγω αδιαθεσίας. (Αθήναι, 19.02.1915.)

χαρακτήρα.⁵² Παρ'όλα αυτά, αποφασίστηκε να επαναληφθεί η συνεδρίαση δύο μέρες μετά, για να εξεταστεί το στρατιωτικό σκέλος της επιχείρησης. Στο νέο συμβούλιο (20 Φεβρουαρίου 1915) ο Βενιζέλος, θέλοντας να κάμψει οποιαδήποτε επιφύλαξη ή αντίσταση, παρουσίασε ένα νέο σχέδιο, το οποίο προέβλεπε ότι θα συμμετείχαν μικρότερες στρατιωτικές δυνάμεις εκ μέρους της Ελλάδας στην επιχείρηση αυτή. Αυτή τη φορά όλοι οι πρώην πρωθυπουργοί ανεξαιρέτως συμφώνησαν με το σχέδιο του Βενιζέλου.⁵³ Ωστόσο, ο Κωσταντίνος επηρεασμένος από τις απόψεις του Μεταξά και του Στρέιτ και από τις πιέσεις του Γερμανού αυτοκράτορα το απέρριψε, με αποτέλεσμα ο πρωθυπουργός να του υποβάλει την παραίτησή του την επομένη (21 Φεβρουαρίου 1915).⁵⁴

⁵² Ακρόπολις, 21.02.1915· Λεονταρίτης, ό.π., σ. 22. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Γ. Μελά, ο βασιλιάς μετά το συμβούλιο του είπε την εξής φράση: «Ο Βενιζέλος νίκησε· και ειλικρινά πιστεύω ότι αυτή είναι και η καλύτερη λύση για την Ελλάδα!», Μελάς, ό.π., σ. 147.

⁵³ Ακρόπολις, 21.02.1915, Στρέιτ, ό.π., τ. 2 Α', σσ. 33-34 [καταγραφή: 20 Φεβρουαρίου/5 Μαρτίου 1915]· Λεονταρίτης, ό.π., σ. 22.

⁵⁴ Αθήναι, 22.02.1915· Λεονταρίτης, ό.π., σ. 22. Όσον αφορά στις πιέσεις του Γερμανού αυτοκράτορα, ο Γ. Μελάς παραθέτει δύο τηλεγραφήματα που έστειλε στον Κωνσταντίνο ο Γουλιέλμος στις 19 και 20 Φεβρουαρίου/ 4 και 5 Μαρτίου 1915 (δηλαδή ένα πριν το δεύτερο συμβούλιο και ένα την ημέρα που πραγματοποιήθηκε το συμβούλιο αυτό). Σε αυτά προσπαθεί να αποτρέψει τον Έλληνα βασιλιά από το να συναινέσει στη συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία των Δαρδανελλίων επικαλούμενος, μεταξύ άλλων, και τα εξής δύο επιχειρήματα: Πρώτον, σε περίπτωση νίκης των Συμμάχων, η Κωνσταντινούπολη θα περιερχόταν υπό την κυριαρχία των Ρώσων, η οποία «θα ήταν επικινδυνωδεστέρα δια την Ελλάδα από την Τουρκικήν»· άρα θα ήταν καλό «να πεισθή η κοινή γνώμη ότι μόνον εάν η Κωνσταντινούπολις παραμείνη εις χείρας των Τούρκων, θα ηδύνατο να αποβή χρήσιμος εις την Ελλάδα». Δεύτερον, η Βουλγαρία θα εκμεταλλευόταν την ευκαιρία για να εισβάλει στη Μακεδονία και να «φθάση μέχρι Καβάλλας». Συνεπώς, κατά τον Κάιζερ, η «επιφυλακτική ουδετερότης» θα ήταν η «μόνη υπαγορευομένη υπό της φρονήσεως πολιτική» για την Ελλάδα. Πάντως, εντύπωση κάνει το γεγονός ότι ο Γερμανός αυτοκράτορας παραδέχεται σε κάποιο σημείο πως η συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία των Δαρδανελλίων θα ήταν εξαιρετικά σημαντική για την επιτυχή έκβασή της υπέρ των Συμμάχων. Συγκεκριμένα, επισημαίνει πως «οι Τούρκοι δύνανται ακόμη, κατά πάσαν πιθανότητα, να υπερασπίσουν τα Δαρδανέλλια, εάν η Ελλάς ηρνείτο την άμεσον ή έμμεσον συνδρομήν της εις τους επιτιθεμένους». Μελάς, ό.π., σσ. 302-304.

Ο Κωνσταντίνος και ο κύκλος του επιθυμούσαν τη δημιουργία ενός συνασπισμού μεταξύ Ελλάδας-Ρουμανίας-Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ο οποίος θα τελούσε υπό την αιγίδα της Γερμανίας. Γι' αυτό, ήδη από τα τέλη του 1914 ο Μεταξάς είχε βολιδοσκοπήσει τη γερμανική πλευρά επιδιώκοντας τη διαμόρφωση μιας τέτοιας συμμαχίας, η οποία θα έδινε τη δυνατότητα στον βασιλιά και στο περιβάλλον του να ακυρώσουν την πολιτική του Βενιζέλου. Στην προσπάθειά του αυτή ο Μεταξάς συνεργάστηκε με τη βασίλισσα Σοφία· οι δυό τους ενημέρωναν μυστικά τους Γερμανούς για τις διαπραγματεύσεις της ελληνικής κυβέρνησης με τις Δυνάμεις της Αντάντ παραδίδοντάς τους απόρρητα έγγραφα (όπως αποδεικνύεται από τα γερμανικά αρχεία).⁵⁵

Επιπλέον, ο Κωνσταντίνος ζητούσε από τη Γερμανία διαβεβαιώσεις ότι οι Κεντρικές Δυνάμεις δεν προτίθεντο να συντρίψουν τη Σερβία, διότι κάτι τέτοιο θα οδηγούσε την Ελλάδα και τη Ρουμανία στη συμμετοχή στον πόλεμο. Επιπροσθέτως, ζητούσε τη στήριξη των Γερμανών στο ζήτημα των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου και στην προστασία των ελληνικών πληθυσμών της Ανατολικής Θράκης και της Μ.Ασίας. Οι διαβεβαιώσεις, όμως, που έρχονταν από το Βερολίνο ήταν ανεπαρκείς. Ωστόσο, όταν ο Κωνσταντίνος άρχισε να κλονίζεται από τις προτάσεις της Αντάντ, η Γερμανία (λίγο πριν τη συνεδρίαση του δευτέρου Συμβουλίου του Στέμματος) υποσχέθηκε ότι θα στηρίξει οικονομικά το ελληνικό κράτος στο μέλλον και πως θα εγγυηθεί την κατοχή των νησιών του Αιγαίου από την Ελλάδα, υπό τον όρο ότι θα παρέμενε ουδέτερη. Όμως, δεν δινόταν καμία εγγύηση για την εδαφική ακεραιότητά της σε περίπτωση βουλγαρικής επίθεσης ούτε γινόταν κάποια αναφορά στη Βόρειο Ήπειρο, όπως επιθυμούσε ο Κωνσταντίνος. Παρ' όλα αυτά, οι υποσχέσεις της Γερμανίας σε συνδυασμό με την αντίθεση του Μεταξά και του Στρέιτ στη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο κατέτειναν στην απόρριψη του σχεδίου του Βενιζέλου από τον Κωνσταντίνο. Τέλος, ένας ακόμη παράγοντας που οδήγησε τον βασιλιά σε αυτήν την απόφαση ήταν η στάση της Ρωσίας, η οποία είχε απορρίψει τη συμμετοχή του ελληνικού στρατού στην εκστρατεία των Δαρδανελίων, διότι διεκδικούσε για τον εαυτό της την Κωνσταντινούπολη και τα Στενά.⁵⁶ συνεπώς ήθελε να αποτρέψει

⁵⁵ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 21· Leon, ό.π., σ. 111.

⁵⁶ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 22.

ενδεχόμενη παρουσία του ελληνικού στρατού στην οθωμανική πρωτεύουσα, η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει σε προσάρτησή της στο ελληνικό κράτος.

Η πρωθυπουργοποίηση του Γούναρη

Ο Βενιζέλος, μετά την παραίτησή του, συνέστησε στον Κωνσταντίνο να μη διενεργηθούν άμεσα εκλογές (κατά παράβαση του Συντάγματος), διότι οι στιγμές ήταν κρίσιμες και το κράτος κινδύνευε να περιέλθει «εις εσωτερικάς ανωμαλίας».⁵⁷ Ακολούθως, συμφώνησε με την ιδέα του βασιλιά να δοθεί εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον διοικητή της Εθνικής Τράπεζας (και πρώην πρωθυπουργό) **Αλέξανδρο Ζαΐμη**, ο οποίος ήταν – κατά τον Βενιζέλο – ο «προτιμότερος, δεδομένης της εχεφροσύνης και μετριοπαθείας του».⁵⁸

Ο Ζαΐμης απάντησε ότι ήταν πρόθυμος να αποδεχθεί την εντολή, υπό τον όρο όμως ότι η νέα κυβέρνηση θα είχε την ανοχή της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας (δηλαδή του Κόμματος των Φιλελευθέρων), προκειμένου να μπορούν να υπερψηφιστούν σημαντικά νομοσχέδια. Ο Κωνσταντίνος ενημέρωσε με επιστολή τον Βενιζέλο για τις προθέσεις του Ζαΐμη. Ο αρχηγός των Φιλελευθέρων, όμως, αρνήθηκε κατηγορηματικά να του παράσχει κοινοβουλευτική στήριξη και τον κάλεσε ή να κυβερνήσει μέσω νομοθετικών διαταγμάτων ή να προκηρύξει εκλογές. Κατόπιν τούτων, ο Ζαΐμης κατέθεσε την εντολή. Ακολούθως, ο Κωνσταντίνος βολιδοσκόπησε τον πρώην υπουργό και έμπειρο διπλωμάτη (και τραπεζίτη) **Στέφανο Σκουλούδη**, ο οποίος αρνήθηκε για λόγους υγείας. Έτσι, ο βασιλιάς απευθύνθηκε στον ανεξάρτητο βουλευτή **Δημήτριο Γούναρη**, ο οποίος αποδέχθηκε την πρόταση.⁵⁹

⁵⁷ *Αθήναι*, 22.02.1915.

⁵⁸ Ζήτησε, ωστόσο, να μην εμφανιστεί η νέα κυβέρνηση ενώπιον της Βουλής, διότι αυτό θα καθιστούσε δυσχερή τη θέση του ως αρχηγού της πλειοψηφίας, *Εστία*, 22.02.1915.

⁵⁹ *Εστία*, 23.02.1915· Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ.58-59. Ο Γούναρης είχε εκλεγεί πρώτη φορά βουλευτής το 1902 υποστηριζόμενος από φιλοτρικουπικές ομάδες. Ήταν δεινός ρήτορας και είχε πρωτοποριακές ιδέες (σε αυτό είχαν συμβάλει φυσικά και οι σπουδές του στη Γερμανία και σε άλλες χώρες της Ευρώπης). Σύντομα εντάχθηκε στο κόμμα του Γ.Θεοτόκη. Το 1906, όμως, διαφωνώντας με την πολιτική του αρχηγού του ανεξαρτητοποιήθηκε και μαζί με άλλους διαφωνούντες ίδρυσαν μια νέα κοινοβουλευτική ομάδα, που έμεινε γνωστή ως ομάδα των **«Ιαπώνων»**. Η ομάδα αυτή και, ειδικά ο

Ο Πατρινός πολιτικός ήταν ένας πολλά υποσχόμενος μεταρρυθμιστής πολιτικός, ο οποίος την κρίσιμη στιγμή (κίνημα στο Γουδί) έχασε την ευκαιρία να τεθεί ο ίδιος επί κεφαλής της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας που είχε η ανάγκη η Ελλάδα στις αρχές του 20^{ού} αιώνα. Αυτό φαίνεται ότι του δημιούργησε απέχθεια για τον Βενιζέλο, ο οποίος του «είχε κλέψει τη δόξα». Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Ζαβιτζιάνος, ο Γούναρης «είχε πολλά εφόδια διανοητικά και ηθικά». Ήταν ο «ο πολυμαθέστερος εξ όλων των βουλευτών που εισήλθον εις το Ελληνικόν Κοινοβούλιον από της συστάσεώς του», ήταν «ευφραδέστατος», είχε πλήρη «νομικοκοινωνική κατάρτισιν», «μνήμην απέραντον», «αντίληψιν ταχυτάτην χωρίς να στερήται βάθους» αλλά «Εστερείτο ψυχραιμίας και εκινείτο με εμπάθειαν, κυρίως όταν αντιμετώπιζε τον Βενιζέλον». Κι αυτό διότι δεν αντιλήφθηκε πως έπρεπε να αδράξει την ευκαιρία που του προσέφερε το κίνημα στο Γουδί. «Θα την είχε πιάσει στα χέρια του, πριν την πιάσει ο Βενιζέλος, όποιαν στιγμήν ήθελε. Δεν την ηννότησε και γι' αυτόν την είδε με αντιπάθεια».⁶⁰

Η επιλογή Γούναρη θεωρήθηκε η καταλληλότερη, διότι ο Πατρινός πολιτικός αφ' ενός διέθετε τα διαπιστευτήρια του μεταρρυθμιστή (άρα μπορούσε ως προς αυτό να λειτουργήσει ως «υποκατάστατο» του Βενιζέλου) και αφ' ετέρου είχε ισχυρά αντιβενιζελικά αισθήματα. Ο Στρέιτ ειδικά θεωρούσε ότι με τον Γούναρη

Γούναρης, υποστήριξαν την ανάγκη σημαντικών μεταρρυθμίσεων (π.χ. μείωση έμμεσων φόρων, ασφάλεια ασθενείας και ατυχημάτων, συνταξιοδότηση των εργαζομένων κ.ά.). Το 1908 ο Γούναρης ανέλαβε το Υπουργείο Οικονομικών μετά από πρόσκληση του Θεοτόκη, προκειμένου να υλοποιήσει τα μεταρρυθμιστικά του σχέδια. Δεν τα κατάφερε τελικά λόγω της άρνησης του πρωθυπουργού, με αποτέλεσμα να παραιτηθεί. Αργότερα, επανεντάχθηκε στο θεοτοκικό κόμμα. Το 1909 αρνήθηκε την πρόταση του Στρατιωτικού Συνδέσμου να αναλάβει την ηγεσία του κινήματος στο Γουδί, απορρίπτοντας την ανάμειξη του στρατού στην πολιτική. Τη θέση του ως επί κεφαλής της ανορθωτικής προσπάθειας της χώρας ανέλαβε τελικά ο Βενιζέλος. Ο Γούναρης με πικρία διαπίστωσε πως ο νέος πρωθυπουργός συγκέντρωσε στο μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα όλες τις ιδέες που εκείνος είχε προτείνει τα προηγούμενα χρόνια, όταν προσπαθούσε να καταδείξει τις παθογένειες του πολιτικού συστήματος, Μαριάννα Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2017, σσ. 35,73,75-110,116· Hering, ό.π., τ. Β', σσ. 747-748.

⁶⁰ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 62.

πρωθυπουργό θα δημιουργείτο μια ισχυρή και μαχητική κυβέρνηση.⁶¹ Ο ίδιος ο Κωνσταντίνος εκτιμούσε πολύ τον Γούναρη, τον θεωρούσε «σοβαρόν» και «σκεπτόμενον εμβριθώς». Μάλιστα, οι απόψεις τους ταυτίζονταν σε τέτοιο σημείο ώστε ο Κωνσταντίνος έλεγε πως ο Γούναρης «Σκέπτεται καθ'όν τρόπο και εγώ».⁶²

Επιπροσθέτως, ο Γούναρης δεν είχε λάβει θέση υπέρ κάποιου εκ των εμπολέμων στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Το Παλάτι λοιπόν επιθυμούσε να αναλάβει την πρωθυπουργία κάποιος, ο οποίος δεν θα είχε ταυτιστεί με τη γερμανική πλευρά, ώστε να μη διαταραχθούν οι σχέσεις με την Αντάντ. Οι Σύμμαχοι, όμως, είδαν με καχυποψία τον Γούναρη αφ'ενός λόγω των σπουδών του στη Γερμανία και αφ'ετέρου λόγω της θητείας του στο θεοτοκικό κόμμα. Επίσης, οι περισσότεροι υπουργοί της κυβέρνησης Γούναρη είχαν φιλογερμανική κλίση, γεγονός που προκαλούσε ανησυχίες στους Συμμάχους, ειδικά στους Βρετανούς. Ξεχωριστή περίπτωση αποτελούσε ο νέος υπουργός Εξωτερικών **Γεώργιος Χρηστάκης-Ζωγράφος**, ο οποίος συμφωνούσε με τη σύμπλευση με τις Δυνάμεις της Αντάντ.⁶³ Συνεπώς, όπως γίνεται αντιληπτό, ο βασιλιάς και το περιβάλλον προσπάθησαν να συγκροτήσουν μία κυβέρνηση, η οποία θα έδινε την εντύπωση πως συμφωνούσε σε θέματα γενικής στρατηγικής με την προηγούμενη κυβέρνηση και πως η διαφωνία που είχε προκύψει μεταξύ Κωνσταντίνου και Βενιζέλου αφορούσε σε ζητήματα τακτικής.⁶⁴

Οι διαπραγματεύσεις της κυβέρνησης Γούναρης με την Αντάντ

Η νέα κυβέρνηση ορκίστηκε στις 25 Φεβρουαρίου 1915.⁶⁵ Αμέσως ο πρωθυπουργός με επίσημο ανακοινωθέν δήλωσε ότι η κυβέρνησή του θα συνέχιζε την πολιτική της

⁶¹ Χριστοπούλου, ό.π., σσ. 124,143-144, Στρέιτ, ό.π., τ.2 Α΄, σ. 38 [καταγραφή: 22 Φεβρουαρίου/7 Μαρτίου 1915].

⁶² Στρέιτ, ό.π., τ. 2 Α΄, σ. 47 [καταγραφή: 6/19 Μαρτίου 1915]. Επίσης – σύμφωνα με τον Ζαβιτζιάνο – η κοινή γνώμη έβλεπε στο πρόσωπο του Γούναρη έναν άξιο αντίπαλο, Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 61.

⁶³ Χριστοπούλου, ό.π., σσ. 145-146.

⁶⁴ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 22.

⁶⁵ Καθώς ο Γούναρης δεν είχε τη στήριξη της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, αποφασίστηκε η αναστολή των εργασιών της Βουλής για 30 ημέρες. Μετά το πέρας αυτής της περιόδου η Βουλή θα διαλυόταν και θα προκηρύσσονταν εκλογές, οι οποίες θα διενεργούνταν εντός 45 ημερών (δηλαδή το πρώτο 15ημερο του Μαΐου), Ακρόπολις, 24.02.1915.

ουδετερότητας αλλά ταυτόχρονα ήταν πρόθυμη να εκπληρώσει τις συμμαχικές της υποχρεώσεις και να προωθήσει τα εθνικά συμφέροντα «άνευ διακινδυνεύσεως της ακεραιότητας της Χώρας».⁶⁶ Την ίδια στιγμή, όμως, ο υπουργός Εξωτερικών Ζωγράφος διαβεβαίωνε τους Βρετανούς πως ο πρωθυπουργός δεν απέκλειε το ενδεχόμενο συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο, εάν της δινόταν η κατάλληλη ευκαιρία.⁶⁷

Ο Γούναρης, όμως, επηρεαζόταν πολύ από τον Στρέιτ, ο οποίος με υπόμνημα που κατέθεσε στις 8 Μαρτίου 1915 εξηγούσε τη στάση που θα έπρεπε, κατά τη γνώμη του, να κρατήσει η ελληνική κυβέρνηση. Αναλυτικότερα, η Ελλάδα δεν θα έπρεπε να λάβει μέρος στον πόλεμο, εάν δεν συνέπραττε μαζί της η Βουλγαρία και η Ρουμανία (ή, τουλάχιστον, εάν δεν εξασφαλιζόταν η σύμπραξη της μίας και η ουδετερότητα της άλλης). Εάν συμμετείχε στον πόλεμο μόνη, κινδύνευε να εξαντλήσει τις δυνάμεις της, σε αντίθεση με τη Βουλγαρία που θα διατηρούσε ακέραιες τις δικές της, γεγονός που θα της προσέφερε ένα σημαντικό πλεονέκτημα σε ενδεχόμενο μελλοντικής επίθεσης κατά της Ελλάδας. Σε μια τέτοια περίπτωση (βουλγαρικής επίθεσης) αφ' ενός θα κινδύνευε η εδαφική ακεραιότητα της χώρας, αφ' ετέρου η Ελλάδα θα μπορούσε να προσφέρει λίγες δυνάμεις ως βοήθεια στην Αντάντ, γεγονός που θα συνεπαγόταν ελάχιστα ανταλλάγματα σε περίπτωση νίκης. Ταυτόχρονα, θα προκαλούσε την εχθρότητα των Κεντρικών Δυνάμεων και θα εξέθετε «τους ελληνικούς πληθυσμούς της Τουρκίας εις όλεθρον βέβαιον». Η μόνη περίπτωση εισόδου της Ελλάδας στον πόλεμο χωρίς τη σύμπραξη των άλλων βαλκανικών κρατών (ιδίως της Βουλγαρίας) θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή, υπό τον όρο ότι η Αντάντ θα έδινε σοβαρές εγγυήσεις για την εδαφική ακεραιότητα της χώρας.⁶⁸

Τα επιχειρήματα του Στρέιτ – με τα οποία συμφωνούσε ο Κωνσταντίνος και το Γενικό Επιτελείο – έπεισαν τον Γούναρη ότι η συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία των Δαρδανελίων εγκυμονούσε τεράστιους κινδύνους. Παρ' όλα αυτά,

⁶⁶ *Ακρόπολις*, 26.02.1915.

⁶⁷ Χριστοπούλου, ό.π., σσ. 147-148.

⁶⁸ Κάτι τέτοιο, όμως, ο Στρέιτ το θεωρούσε ανέφικτο, καθώς οι Σύμμαχοι δεν είχαν κοινή γραμμή για τα Βαλκάνια. Το πιο πιθανό ήταν πως θα εξελάμβαναν τους όρους της Ελλάδας ως ένδειξη ανειλικρινούς στάσης μίας χώρας, η οποία προσπαθεί «ευσχήμως να εύρη διέξοδο» για να μη πολεμήσει, Στρέιτ, ό.π., τ. 2 Α', παράρτημα, σσ. 185-187.

συνέχισε τις διαπραγματεύσεις με τους Συμμάχους, καθώς η κοινή γνώμη στην Ελλάδα είχε αναστατωθεί από τα συνεχή άρθρα των βενιζελικών εφημερίδων, οι οποίες κατηγορούσαν τον βασιλιά και την κυβέρνηση ότι είχαν απορρίψει σημαντικές εδαφικές παραχωρήσεις της Αντάντ. Έτσι, στις 9/22 Μαρτίου 1915 ο υπουργός Εξωτερικών Ζωγράφος ενημέρωσε τους Συμμάχους ότι η Ελλάδα θα συνέπραττε μαζί τους υπό πολιτικούς και στρατιωτικούς όρους, οι οποίοι θα διασφάλιζαν την εδαφική ακεραιότητά της και την προστασία των δικαιωμάτων του Ελληνισμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.⁶⁹

Η σύγκρουση Βενιζέλου-κυβέρνησης σχετικά με τα υπομνήματα στον Κωνσταντίνο

Όσον αφορά στο εσωτερικό μέτωπο, μετά τον σχηματισμό της κυβέρνησης Γούναρη, η κατάσταση άρχισε να οξύνεται. Ο Τύπος χωρίστηκε σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα.⁷⁰ Έτσι, η κυβέρνηση Γούναρη θέλοντας να απαντήσει στις επιθέσεις που δεχόταν από τον βενιζελικό τύπο (ότι χάνει την ευκαιρία να επεκτείνει τα σύνορα της χώρας) και παράλληλα να πλήξει τη δημοφιλή του Βενιζέλου εν όψει των επικείμενων εκλογών, εξέδωσε ένα ανακοινωθέν στις 15 Μαρτίου 1915, στο οποίο υπαινισσόταν ότι η προηγούμενη κυβέρνηση ήταν διατεθειμένη να προβεί σε εδαφικές παραχωρήσεις.⁷¹ Το ανακοινωθέν αυτό φυσικά χρησιμοποιήθηκε από τον αντιβενιζελικό τύπο, ο οποίος κατηγορήσε τον Βενιζέλο για ενδοτικότητα. Ενδεικτικά, η *Ακρόπολις* χαρακτηρίζει «νοσηρή» τη σκέψη του τέως πρωθυπουργού να συμφωνήσει σε «μείωσιν των Μακεδονικών κτήσεων της Ελλάδος»⁷².

⁶⁹ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 23.

⁷⁰ Σύμφωνα με τον Ζαβιτζιάνο, όλες σχεδόν οι εφημερίδες «αλληλοϋβρίζοντο ή αλληλοεσυκοφαντούντο». Ιδίως ο βενιζελικός τύπος ήταν «αληθώς ο επιθετικώτερος και ο δριμύτερος, ίσως διότι είχε χάσει την εξουσίαν εις την οποίαν είχε συνηθίσει και την οποίαν κατείχεν επί πενταετίαν συνεχή», Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 62-63.

⁷¹ Πιο συγκεκριμένα, το ανακοινωθέν έγραφε πως η κυβέρνηση διαψεύδει την κατηγορία ότι η Ελλάδα «απώλεσεν μεγάλην ευκαιρίαν προς πραγματοποίησιν των εθνικών πόθων». Σε αντίθεση με την προκάτοχό της η τωρινή κυβέρνηση λαμβάνει σοβαρά υπόψη τους κινδύνους που διατρέχει η ακεραιότητα της χώρας και, γι' αυτό, προσπαθεί να τους αποφύγει, χωρίς να προβεί σε παραχωρήσεις, «τας οποίας άλλοι δεν ησθάνοντο ίσως ασυμβιβάστους προς τα εθνικά συμφέροντα», *Σκριπ*, 15.03.1915.

⁷² *Ακρόπολις*, 17.03.1915.

Όταν δημοσιεύθηκε το κυβερνητικό ανακοινωθέν, ο Βενιζέλος βρισκόταν για ολιγοήμερες διακοπές στις Σπέτσες. Στις 16 Μαρτίου 1915, όμως, επέστρεψε στην Αθήνα προκειμένου να απαντήσει. Την ημέρα εκείνη είχε συγκεντρωθεί στον Πειραιά, όπου αναμενόταν η αποβίβασή του, πλήθος οπαδών του. Η κυβέρνηση, ωστόσο, φοβούμενη το ενδεχόμενο διαδήλωσης, είχε φροντίσει να στείλει στρατιωτικές και αστυνομικές δυνάμεις, για να περιορίσουν τις κινήσεις των βενιζελικών. Ως αποτέλεσμα, ο Βενιζέλος δεν αποβιβάστηκε στον Πειραιά αλλά στο Φάληρο, όπου κι εκεί όμως οι οπαδοί που συγκεντρώθηκαν για να τον υποδεχθούν ήταν πάνω από χίλιοι.⁷³ Φυσικά, ο βενιζελικός Τύπος επέκρινε την κυβέρνηση γι' αυτές τις πρακτικές. Η *Εστία* λ.χ. κάνει λόγο για «πανικόν» των κυβερνώντων, οι οποίοι έλαβαν μέτρα για την τήρηση της τάξης άξια «οικτιρμού».⁷⁴

Κατόπιν, ο Βενιζέλος έστειλε επιστολή στον Ζωγράφο, στην οποία τόνιζε ότι η κυβέρνησή του επισήμως δεν είχε δεχθεί κάποια πρόταση για εδαφικές παραχωρήσεις της Ελλάδας προς τη Βουλγαρία. Παρόλα αυτά, η τότε κυβέρνηση ζήτησε τη γνώμη του βασιλιά για ένα τέτοιο ενδεχόμενο (εδαφικών παραχωρήσεων προς τη Βουλγαρία), προκειμένου να εξεταστούν όλα τα πιθανά σενάρια και να γίνει ανταλλαγή απόψεων «περί της σκοπιμωτέρας εξυπηρέτησεως των εθνικών συμφερόντων».⁷⁵ Συνεπώς, η κυβέρνηση Γούναρη υπέπεσε σε «παράπτωμα [...]

⁷³ *Εμπρός*, 17.03.1915.

⁷⁴ *Εστία*, 16.03.1915. Ωστόσο, ακόμα και η αντιβενιζελική *Νέα Ημέρα* δεν θα διστάσει να επικρίνει την κυβέρνηση τονίζοντας πως δεν έχει το δικαίωμα να περιορίζει τον λαό ούτε να προσπαθεί «δι' επιδείξεως της αστυνομικής δυνάμεως να του σταματά την φωνήν εις τον λάρυγγα», *Νέα Ημέρα*, 17.03.1915. Ο ίδιος ο Βενιζέλος, μήνες αργότερα σε ομιλία του στη Βουλή, δήλωσε πως η τότε κυβέρνηση επεχείρησε να τον τρομοκρατήσει απαγορεύοντάς του να αποβιβάσθαι στον Πειραιά σαν να ήταν «κοινός κακούργος», *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής (ΕΣΒ)*, 21 Σεπτεμβρίου 1915, σ. 171· Στο *ίδιο*, 13 Αυγούστου 1917, σ.277.

⁷⁵ Ο Βενιζέλος παραδέχεται ότι σε υπόμνημα που κατέθεσε στον βασιλιά εισηγήθηκε την παραχώρηση εδαφών της Ανατολικής Μακεδονίας στη Βουλγαρία, εφόσον δεν υπήρχε άλλος τρόπος να εξασφαλισθεί η Ελλάδα έναντι του βουλγαρικού κινδύνου. Αυτή η παραχώρηση θα γινόταν όμως μετά τη λήξη του πολέμου και «αν συνεπεία αυτού η Ελλάς εξησφάλιζε την κυριαρχίαν επί του Δυτικού τμήματος της Μ.Ασίας». Επίσης, στην Ελλάδα θα έπρεπε να παραχωρηθεί το τμήμα Δοϊράνης-Γευγελής, το οποίο κατείχε η Σερβία. Επιπλέον, η Βουλγαρία θα έπρεπε να λάβει μέρος

εκτάκτως σοβαρόν», διότι έδωσε στη δημοσιότητα όχι πράξεις της προηγούμενης κυβέρνησης αλλά «συνεννοήσεις αυτής μετά του Στέμματος περί των εθνικών υποθέσεων». ⁷⁶ Κλείνοντας την επιστολή ο Βενιζέλος ζητεί από την κυβέρνηση να επανορθώσει εξαλείφοντας τους υπαινιγμούς για εδαφικές παραχωρήσεις. Σε αντίθετη περίπτωση, απαιτεί τη δημοσίευση της επιστολής που είχε στείλει στον βασιλιά «δια να γνωσθή εν τω εσωτερικώ και τω εξωτερικώ ποια η αληθής έννοια των [...] καταγγελλομένων παραχωρήσεων». Αν ούτε αυτό το αίτημά του ικανοποιηθεί, τότε προειδοποιεί πως θα προβεί ο ίδιος στη δημοσίευση της επιστολής. ⁷⁷

Στον Βενιζέλο απάντησε ο Γούναρης με επιστολή στις 19 Μαρτίου 1915 επισημαίνοντας πως το ανακοινωθέν της κυβέρνησης εξέφρασε «μετά πολλής επιφυλάξεως απλήν υποψίαν περί [...] πολιτικής αντιλήψεως διαφόρου προς την της Κυβερνήσεως», ενώ στην πραγματικότητα τα υπομνήματα του Βενιζέλου βεβαιώνουν τη θετική του απόφαση για παραχώρηση εδαφών της ελληνικής Μακεδονίας στη Βουλγαρία ρυθμίζοντας μάλιστα λεπτομέρειες περί ανταλλαγής πληθυσμών. Επίσης, τονίζει πως τα πιθανά εδαφικά ανταλλάγματα που οι Δυνάμεις της Αντάντ υποσχέθηκαν στην Ελλάδα δεν σχετίζονται με τις παραχωρήσεις προς τη Βουλγαρία αλλά αποτελούν κίνητρο για να συμμετάσχει η χώρα στον πόλεμο. Τέλος, εξηγεί πως το ανακοινωθέν της κυβέρνησής του κατέστη αναγκαίο εξ αιτίας των

στον πόλεμο ως σύμμαχος της Ελλάδας και της Σερβίας. Τέλος, Ελλάδα και Βουλγαρία θα έπρεπε να εξαγοράσουν αμοιβαίως τις περιουσίες των ομογενών της κάθε χώρας, η δε εκτίμηση των περιουσιών αυτών θα γινόταν από διεθνή επιτροπή, στην οποία θα συμμετείχαν αντιπρόσωποι της Αντάντ. Ωστόσο – συνεχίζει ο Βενιζέλος – παρά τα σενάρια αυτά που εξετάζονταν σε θεωρητικό επίπεδο, «ουδεμία ποτέ διαπραγματεύσεις εγένετο προς Βουλγαρίαν», καθώς λίγες μέρες μετά η γειτονική χώρα συνήψε δάνειο με αυστρογερμανική τράπεζα. Αυτή η εξέλιξη οδήγησε την ελληνική κυβέρνηση στο συμπέρασμα ότι ήταν «άσκοπος και ατελεσφόρητος» κάθε απόπειρα συνεννόησης με τη Βουλγαρία για κοινή πολεμική δράση στο πλευρό των Συμμάχων, Στρέιτ, ό.π., τ. 2 Α', παράρτημα, σσ. 189-191.

⁷⁶ Έτσι, φάνηκε ότι η προκάτοχος κυβέρνηση ήθελε να παραχωρήσει εδάφη της χώρας, χωρίς ωστόσο να εξηγηθεί στον λαό ότι αυτές οι παραχωρήσεις θα συνοδεύονταν με εδαφικά ανταλλάγματα τόσο στη Μακεδονία όσο και στη Μ.Ασία, τα οποία θα δημιουργούσαν μια μεγάλη Ελλάδα με έκταση 200.000 τετρ. χλμ., Στρέιτ, ό.π., τ. 2 Α', παράρτημα, σ. 191.

⁷⁷ Στο ίδιο, τ. 2 Α', παράρτημα, σσ. 191-192.

«σφοδρωτάτων καθημερινών επιθέσεων» που δεχόταν από τον Βενιζέλο, προκειμένου να ενημερωθεί η κοινή γνώμη για τις διαφορές που χωρίζουν την τωρινή κυβέρνηση από την προηγούμενη.⁷⁸

Καθώς ο Γούναρης δεν είχε καμία πρόθεση να ανασκευάσει, ο Βενιζέλος έδωσε στη δημοσιότητα τα δύο υπομνήματα που είχε καταθέσει στον βασιλιά τον Ιανουάριο και τα οποία περιείχαν τις λεπτομέρειες σχετικά με τις ενδεχόμενες παραχωρήσεις προς τη Βουλγαρία, επισημαίνοντας ταυτόχρονα πως είχε την εξουσιοδότηση του Κωνσταντίνου να συνεχίσει τις διαπραγματεύσεις.⁷⁹ Η κυβέρνηση Γούναρη με ανακοινωθέν που εξέδωσε στις 24 Μαρτίου 1915 διέψευσε τους ισχυρισμούς του Βενιζέλου ότι ο βασιλιάς είχε δώσει «την συγκατάθεσίν του προς διαπραγμάτευσιν περί παραχωρήσεως ελληνικών χωρών εις ξένην Δύναμιν».⁸⁰ Ακολούθως ο Βενιζέλος έστειλε επιστολή στον Κωνσταντίνο με την οποία του ζητούσε να πάρει θέση δημοσίως διαψεύδοντας το κυβερνητικό ανακοινωθέν και επαληθεύοντας τους ισχυρισμούς του πως ο βασιλιάς τον είχε εξουσιοδοτήσει να προβεί σε κάθε ενέργεια, την οποία έκρινε αναγκαία. Σε διαφορετική περίπτωση, ο τέως πρωθυπουργός προειδοποιούσε πως θα αποσυρόταν από την πολιτική, καθώς αν παρέμενε, η δράση του θα μπορούσε να οδηγήσει σε «μεγάλην πολιτικήν κρίσιν», πράγμα το οποίο δεν επιθυμούσε.⁸¹ Ο Κωνσταντίνος ποτέ δεν προέβη σε κάποια διάψευση.⁸²

Φυσικά, σε όλο αυτό το διάστημα ο Βενιζέλος συνέχισε να δέχεται επιθέσεις από τις αντιβενιζελικές εφημερίδες τόσο για την προθυμία του να παραχωρήσει ελληνικά εδάφη στη Βουλγαρία όσο και για το ότι έδωσε στη δημοσιότητα μυστικά κρατικά έγγραφα «χάρι των εκλογών».⁸³ Πιο συγκεκριμένα, η εφημερίδα *Αθήναι* τον

⁷⁸ Στο *ίδιο*, τ. 2 Α', παράρτημα, σσ. 191-193.

⁷⁹ *Εστία*, 21.03.1915· *Νέα Ημέρα*, 21.03.1915, *Αθήναι*, 22.03.1915.

⁸⁰ *Ακρόπολις*, 25.03.1915.

⁸¹ Στρέιτ, ό.π., τ. 2 Α', παράρτημα, σσ. 194-195.

⁸² Αντ' αυτού ο Γούναρης έστειλε επιστολή στον Βενιζέλο, στην οποία εξηγούσε κάπως προκλητικά πως το κυβερνητικό ανακοινωθέν της 15^{ης} Μαρτίου 1915 αποσκοπούσε «εις την άρσιν της περί της γνώμης του Στέμματος πλάνης» στην οποία είχε περιπέσει ο τέως πρωθυπουργός, η διάδοση της οποίας μπορούσε «να αποβή πολλαχώς επιβλαβής», Στο *ίδιο*, τ. 2 Α', παράρτημα, σ. 195.

⁸³ *Αθήναι*, 24.03.1915.

κατηγορεί πως είναι πρόθυμος να υποδουλώσει ελληνική γη, σε αντίθεση με την κυβέρνηση Γούναρη, η οποία θεωρεί πως «δεν έχει δικαίωμα η Ελλάς να παραχωρήσει ούτε σπιθαμήν γης, ούτε ένα πολίτην εκ των ελευθερωθέντων προς οιονδήποτε κατακτητήν και επί οιωδήποτε ανταλλάγματι».⁸⁴ Το κλίμα ήταν τόσο τεταμένο, ώστε η κυβέρνηση, με την πρόφαση της τήρησης της τάξης, έστειλε αστυνομικές και στρατιωτικές δυνάμεις, προκειμένου να εμποδίσει τον Βενιζέλο να παρευρεθεί στη δοξολογία της Μητρόπολης Αθηνών για τον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου.⁸⁵ Αναλυτικότερα, από τις 11 το πρωί μέχρι το μεσημέρι είχε αποκλειστεί η οδός Ζαλοκώστα (όπου βρισκόταν η οικία του Βενιζέλου) και απαγορευόταν η είσοδος και η έξοδος αυτής ακόμα και σ' εκείνους που κατοικούσαν σ' αυτήν. Έτσι, ένας βουλευτής των Φιλελευθέρων εμποδίστηκε να φτάσει στην οικία του αρχηγού του, ενώ ένας άλλος «απεπέμφη σκαιώς υπό των φρουρούντων».⁸⁶ Επίσης, τρεις βουλευτές των Φιλελευθέρων εμποδίστηκαν να εισέλθουν στο σπίτι του Βενιζέλου αλλά τελικά τα κατάφεραν «μετ' αγώνας και δυσαρέστους σκηνάς». Επιπλέον, δεν επιτράπη η είσοδος ούτε στον γιο του Βενιζέλου.⁸⁷

Κατόπιν τούτων και, κυρίως, της άρνησης του Κωνσταντίνου να διαψεύσει το ανακοινωθέν της κυβέρνησης Γούναρη, ο Βενιζέλος σε σύσκεψη στελεχών του Κόμματος Φιλελευθέρων που έγινε στην οικία του το βράδυ της 26^{ης} Μαρτίου 1915 δήλωσε πως αποχωρεί από την πολιτική. Την ίδια στιγμή, όμως, είχαν συγκεντρωθεί οπαδοί του Βενιζέλου τόσο έξω από το σπίτι του όσο και σε διάφορα σημεία στο κέντρο της Αθήνας (π.χ. στην πλατεία Συντάγματος), αναμένοντας με αγωνία να

⁸⁴ *Αθήναι*, 22.03.1915.

⁸⁵ *ΕΣΒ*, 21 Σεπτεμβρίου 1915, σ. 171· Στο ίδιο, 13 Αυγούστου 1917, σ. 277· *Εμπρός*, 26.03.1915· Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 61.

⁸⁶ *Εστία*, 25.03.1915.

⁸⁷ Σύμφωνα με τον αρθρογράφο της αντιβενιζελικής εφημερίδας *Εμπρός* (που καταγράφει τις παραπάνω σκηνές), τα γεγονότα αυτά έλαβαν χώρα εν αγνοία του πρωθυπουργού και, συνεπώς, την ευθύνη την έχουν τα κατώτερα όργανα της τάξης, τα οποία παρερμηνεύοντας τις διαταγές των ανωτέρων για τα προληπτικά μέτρα, τις εφάρμοσαν «κατά την συνήθη σκαιάν μέθοδον», *Εμπρός*, 27.03.1915. Τέλος, ο ίδιος ο Βενιζέλος έλειπε τη στιγμή που οι αρχές περικύκλωσαν την οικία του· έτσι, όταν επέστρεψε, εμποδίστηκε και ο ίδιος να φτάσει στο σπίτι του, *ΕΣΒ*, 21 Σεπτεμβρίου 1915, σ. 171.

μάθουν τις αποφάσεις του αρχηγού των Φιλελευθέρων. Η αστυνομία είχε σπεύσει στην περιοχή, προκειμένου να διαλύσει το συγκεντρωμένο πλήθος. Ορισμένοι που ζητωκραύγασαν υπέρ του Βενιζέλου απομακρύνθηκαν από τις αστυνομικές δυνάμεις, ενώ άλλοι συνελήφθησαν.⁸⁸ Τελικά, ο Βενιζέλος ενέμεινε στην απόφασή του και λίγες μέρες μετά αναχώρησε για την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου.

Η συνέχιση των διαπραγματεύσεων με την Αντάντ

Μέσα σε αυτό το κλίμα έφτασε η απάντηση της Αντάντ στην πρόταση που είχε κάνει η ελληνική κυβέρνηση στις 9/22 Μαρτίου 1915 για σύμπραξη με τους Συμμάχους υπό πολιτικούς και στρατιωτικούς όρους, οι οποίοι θα διασφάλιζαν την εδαφική ακεραιότητά της και την προστασία των δικαιωμάτων του Ελληνισμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η Αντάντ απάντησε στις 30 Μαρτίου/12 Απριλίου 1915 προσφέροντας στην Ελλάδα τις ίδιες εδαφικές παραχωρήσεις στο βιλαέτι Αϊδινίου⁸⁹ που είχαν υποσχεθεί και στην κυβέρνηση Βενιζέλου, χωρίς όμως να κάνει λόγο για εγγύηση της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας. Ανταπαντώντας η κυβέρνηση Γούναρη ζήτησε να καθοριστούν με ακρίβεια οι εδαφικές παραχωρήσεις.⁹⁰

Στη φάση αυτή πάντως ο υπουργός Εξωτερικών Ζωγράφος θα πιέσει περισσότερο τον Γούναρη να εγκρίνει την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο, χωρίς να θέτει όρους στην Αντάντ που αφορούσαν τρίτες χώρες (στη συγκεκριμένη περίπτωση τη Βουλγαρία). Το μόνο που θα έπρεπε να ζητήσει η Ελλάδα από τους Συμμάχους (πέρα των εδαφικών παραχωρήσεων) ήταν η εγγύηση της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας για δέκα ή πέντε χρόνια.⁹¹ Ο Γούναρης φάνηκε να κλονίζεται και γι' αυτό

⁸⁸ *Εμπρός*, 27.03.1915.

⁸⁹ Το βιλαέτι Αϊδινίου βρισκόταν στη Νοτιοδυτική Μ.Ασία και περιελάμβανε διάφορες περιοχές με σημαντικότερη την πόλη της Σμύρνης.

⁹⁰ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 24.

⁹¹ Ο Ζωγράφος τη δεδομένη στιγμή είχε ενθαρρυνθεί και από τον πρίγκιπα **Γεώργιο** (αδελφό του Κωνσταντίνου), ο οποίος ήταν φίλος του Γάλλου πρωθυπουργού **Αριστίντ Μπριάν** (Aristide Briand) και ο οποίος μόλις είχε επιστρέψει από το Παρίσι. Ο Γεώργιος επέμεινε να συνεχιστούν οι διαπραγματεύσεις με την Αντάντ τασσόμενος υπέρ της συμμετοχής της χώρας στον πόλεμο, καθώς πίστευε ότι θα κινδύνευε η ίδια η δυναστεία, αν η Ελλάδα έμενε ουδέτερη, ενώ η Οθωμανική αυτοκρατορία θα κατέρρεε, Χριστοπούλου, ό.π., σ. 156· Λεονταρίτης, ό.π., σ. 24.

συζήτησε το θέμα με τον Στρέιτ. Συγκεκριμένα, τον ρώτησε αν συμφωνεί με την ιδέα να δηλώσει η Ελλάδα στην Αντάντ ότι θα συμπράξει μαζί της υπό τον όρο ότι θα «επιδιωχθή η καταστροφή και η διανομή της Τουρκίας», ότι ο ελληνικός στρατός θα εισέλθει στην Κωνσταντινούπολη και ότι οι Έλληνες θα συμμετέχουν στη διοίκηση της πόλης.⁹² Ο Στρέιτ διαφώνησε με την ιδέα (όπως και ο Μεταξάς) αλλά οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν για λόγους εσωτερικούς⁹³. Έτσι, στις 1/14 Απριλίου 1915 η ελληνική κυβέρνηση έστειλε νέα πρόταση στην Αντάντ, στην οποία δήλωνε την πρόθεσή της να μετάσχει του πολέμου υπό τους εξής όρους:

α) την εγγύηση της εδαφικής ακεραιότητας της Ελλάδας και της Βορείου Ηπείρου τόσο στη διάρκεια του πολέμου όσο και για ένα διάστημα μετά από αυτόν,

β) τον περιορισμό της δράσης του ελληνικού στρατού στην ευρωπαϊκή Τουρκία (σε περίπτωση που η Βουλγαρία συνέχιζε να είναι ουδέτερη),

γ) τη ρητή δήλωση των Συμμάχων ότι στόχος ήταν ο διαμελισμός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας,

δ) τον ακριβή καθορισμό των εδαφικών παραχωρήσεων στη Μ.Ασία.⁹⁴

Ωστόσο, οι όροι που έθεσε η κυβέρνηση Γούναρη στους Συμμάχους αποτελούσε ένα μέρος μόνο των στόχων της.⁹⁵ Ταυτόχρονα, έδωσε μυστικές γραπτές οδηγίες στον **πρίγκιπα Γεώργιο** να διαπραγματευθεί μαζί με τον Έλληνα πρέσβη στο Παρίσι **Άθω Ρωμάνο** την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο. Σε αυτές τις οδηγίες καθορίζονταν οι περαιτέρω διεκδικήσεις. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά στη Μ.Ασία, η ελληνική κυβέρνηση ζητούσε να λάβει τα παράλια της Μ.Ασίας από ένα σημείο στα βόρεια του κόλπου του Αδραμυτίου έως το ακρωτήριο Φινέκα (επαρχία Αττάλειας) και την ενδοχώρα της Σμύρνης που θα εκτείνεται ανατολικά έως τη λίμνη Ακσεχίρ (στην επαρχία Αφιών Καραχισάρ). Επίσης, προβάλλονταν διεκδικήσεις στην επαρχία Βερατίου της Αλβανίας, στα Δωδεκάνησα και την Κύπρο.⁹⁶

⁹² Στρέιτ, ό.π., τ. 2 Α', σσ. 75-76 [26 Μαρτίου/8 Απριλίου 1915].

⁹³ Στη συνέχιση των διαπραγματεύσεων συνέβαλαν και οι πιέσεις του πρίγκιπα Γεωργίου, Λεονταρίτης, ό.π., σ. 24.

⁹⁴ Στρέιτ, ό.π., τ. 2 Α', σσ. 82-83, 85-86 [καταγραφές: 31 Μαρτίου/13 Απριλίου 1915, 1/14 Απριλίου 1915]· Χριστοπούλου, ό.π., σσ. 151, 157· Λεονταρίτης, ό.π., σ. 24.

⁹⁵ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 24.

⁹⁶ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 70· Leon, ό.π., σσ. 156-157.

Επίσης, καθώς ο βασιλιάς ανησυχούσε ιδιαίτερως για τον βουλγαρικό κίνδυνο, υποβλήθηκαν νέες συμπληρωματικές προτάσεις εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης προς τις Δυνάμεις της Αντάντ. Πιο συγκεκριμένα, από τη στιγμή που ο οθωμανικός στρατός στην Ευρώπη ανερχόταν σε 350.000 άνδρες και της Βουλγαρίας σε 400.000, θα έπρεπε η Ελλάδα μαζί με τους Συμμάχους να παρατάξουν 750.000 άνδρες. Και καθώς η Ελλάδα μπορούσε να διαθέσει μόνο 250.000, η Αντάντ θα έπρεπε να εξασφαλίσει στην περιοχή δύναμη 500.000 ανδρών. Αυτός ήταν ένας επί πλέον όρος που έθετε η ελληνική κυβέρνηση, προκειμένου η Ελλάδα να εξέλθει της ουδετερότητας. Παράλληλα, ο νέος αρχηγός του Γενικού Επιτελείου (μετά την παραίτηση Μεταξά) Δούσμανης, υποστήριξε πως η στρατιωτική επιχείρηση εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, θα έπρεπε να γίνει μέσω Δεδέαγατς⁹⁷, που τότε ανήκε στη Βουλγαρία. Αυτό θα ανάγκαζε το γειτονικό βαλκανικό κράτος να ξεκαθαρίσει τη θέση του όσον αφορά στο αν θα εγκατέλειπε την ουδετερότητα.⁹⁸

Οι Δυνάμεις της Αντάντ βεβαίως δεν μπορούσαν να αποδεχθούν το σύνολο των όρων που έθετε η ελληνική κυβέρνηση και, γι' αυτό δεν έστειλαν πίσω καμία απάντηση. Παράλληλα στις 13/26 Απριλίου 1915 υπογράφηκε η συνθήκη του Λονδίνου μεταξύ Ιταλίας και Συμμάχων, σύμφωνα με την οποία η Ιταλία θα συμμετείχε στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ και σε αντάλλαγμα θα προσαρτούσε, μεταξύ άλλων, μία περιοχή της Αλβανίας (τον Αυλώνα με την ενδοχώρα κ.ά.), τα Δωδεκάνησα, ενώ της αναγνωρίζονταν δικαιώματα στην Αττάλεια της Μ.Ασίας σε περίπτωση ήττας και διαμελισμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.⁹⁹ Χαρακτηριστικό είναι το τηλεγράφημα-κραυγή αγωνίας που έστειλε ο Ρωμάνος στον Ζωγράφο στις 17/30 Απριλίου 1915: «Η Ιταλία έλαβε την θέσιν μας. Εάν εξακολουθήσωμεν συζητούντες αντί να ταχθώμεν αποφασιστικώς παρά το πλευρόν

⁹⁷ σημερινή Αλεξανδρούπολη.

⁹⁸ Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί πως εντοπίζεται μία διαφορά ανάμεσα στις απόψεις του Δούσμανη και του Μεταξά. Ο δεύτερος απέκλειε τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο, τουλάχιστον για όσο η Βουλγαρία παρέμενε ουδέτερη. Αντιθέτως, ο Δούσμανης τασσόταν υπέρ της συμμετοχής στον πόλεμο, εφόσον οι Σύμμαχοι παρείχαν επαρκείς δυνάμεις και εφόσον η επιχείρηση γινόταν μέσω Δεδέαγατς, Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 71.

⁹⁹ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 24.

της Τριπλής Συνεννοήσεως και της Ιταλίας, κινδυνεύομεν ν' αφήσωμεν εις τα τέκνα μας το Αιγαίον Ιταλικόν».¹⁰⁰

Όλα αυτά ανησύχησαν τον Ζωγράφο, ο οποίος τάχθηκε υπέρ της άμεσης συμμετοχής στον πόλεμο στο πλευρό των Συμμάχων χωρίς όρους. Η πρότασή του, όμως, συνάντησε την ισχυρή αντίδραση της κυβέρνησης, με αποτέλεσμα ο υπουργός Εξωτερικών να προβεί σε μία ανεπίσημη πρόταση στους Σύμμαχους στις 18 Απριλίου/1 Μαΐου 1915, σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα θα συμμετείχε στον πόλεμο προσφέροντας μόνο το πολεμικό της ναυτικό, όσο η Βουλγαρία παρέμενε ουδέτερη. Η Αντάντ απαντώντας στις 21 Απριλίου/4 Μαΐου 1915 δήλωσε ότι θα δεχόταν τη σύμπραξη της Ελλάδας, εάν γινόταν επίσημη πρόταση εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης. Τότε κάποιοι υπουργοί συμφώνησαν με τις ενέργειες του Ζωγράφου αλλά, και πάλι, η ισχυρή αντίδραση του Κωνσταντίνου και του Γενικού Επιτελείου ανάγκασαν την κυβέρνηση να αποκηρύξει την ανεπίσημη πρόταση του υπουργού Εξωτερικών και να επιστρέψει στους όρους που είχε θέσει προηγουμένως για την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο.¹⁰¹

Μάλιστα, όταν κάποια στιγμή οι Γάλλοι προέβησαν σε νέες προτάσεις, οι οποίες προέβλεπαν τη συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία των Δαρδανελίων με τον στόλο της και 15.000 άνδρες, υπό την προϋπόθεση ότι η Αντάντ θα εξασφάλιζε την ακεραιότητά της κατά τη διάρκεια του πολέμου, ο Κωνσταντίνος απάντησε και πάλι αρνητικά επισημαίνοντας πως η αλληλεγγύη των Συμμάχων θα έπρεπε να συνεχιστεί και μετά το τέλος του πολέμου. Τότε ο υπουργός Εξωτερικών της Γαλλίας **Τεοφίλ Ντελκασέ** (Théophile Delcassé) είπε στον Ρωμάνο πως ο βασιλιάς της Ελλάδας «δεν εννοεί επ' ουδενί λόγω να εξέλθι της ουδετερότητας» και προβάλλει διάφορα προσχήματα για να το αποφύγει. Μόλις ο Κωνσταντίνος ενημερώθηκε για τα λεγόμενα του Ντελκασέ, τηλεγράφησε στον Ρωμάνο και του ζήτησε να εξηγήσει στον υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας ότι αποτελεί σημαντικό όρο για την Ελλάδα, προκειμένου να εξέλθι της ουδετερότητας, η αλληλεγγύη των Συμμάχων μετά το τέλος του πολέμου. Διότι τότε η Βουλγαρία, που κατά τη γνώμη του δεν θα λάβει μέρος στον πόλεμο, θα είναι «ισχυρά και ακούραστη» και θα «επωφεληθή της

¹⁰⁰ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 72.

¹⁰¹ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 25· Στρέιτ, ό.π., τ. 2 Α', σσ. 112-114 [22 Απριλίου/5 Μαΐου 1915].

εξασθενίσεώς μας δια να επιτεθή καθ'ημών, πρώτον από εκδίκησιν, και έπειτα δια να κατακτήση τας χώρας τα οποίας επιθυμεί». Ωστόσο, λίγους μήνες αργότερα (19 Αυγούστου 1915) ο Κωνσταντίνος εκμυστηρεύθηκε στον Ζαβιτζιάνο το εξής: «Ξέρεις τι φόβο είχα εγώ, όταν ο Γούναρης έκαμε προτάσεις εξόδου για να πολεμήσωμεν με την Αντάντ, μήπως και τας δεχθούν;». Αυτό δείχνει ξεκάθαρα πως στην πραγματικότητα είχε αποκλείσει κάθε ενδεχόμενο συμμετοχής στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, καθώς πίστευε ακράδαντα ότι η Γερμανία θα νικούσε και «αλλοίμονον εις εκείνον που θα βρεθή στο αντίθετο στρατόπεδο».¹⁰²

Οι Σύμμαχοι εξοργίστηκαν με τη στάση της ελληνικής πλευράς, καθώς θεωρούσαν ότι υποκρίνεται πως διαπραγματεύεται, ενώ στην πραγματικότητα τασσόταν απολύτως υπέρ της ουδετερότητας. Γι'αυτό, ο Ντελκασέ κατέστησε σαφές στην ελληνική κυβέρνηση στις 24 Απριλίου/7 Μαΐου 1915 ότι δεν υπήρχε άλλος χρόνος για διαπραγματεύσεις: η Ελλάδα έπρεπε είτε να λάβει αμέσως μέρος στον πόλεμο είτε να εγκαταλείψει οριστικά όλες τις φιλοδοξίες της. Υπέδειξε, μάλιστα, ένα κείμενο, το οποίο θα έπρεπε να αποδεχθεί η Ελλάδα και να το παρουσιάσει η ίδια ως πρόταση στην Αντάντ. Σύμφωνα με αυτό, η Ελλάδα θα εισερχόταν στον πόλεμο κατά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας προσφέροντας τον στόλο της και τις ναυτικές της βάσεις στους Συμμάχους, ενώ θα διατηρούσε προσωρινά τον στρατό της στα Βαλκάνια για την υπεράσπιση του εδάφους της σε περίπτωση ενδεχόμενης επίθεσης από τη Βουλγαρία, εφόσον η τελευταία δεν συμμαχούσε με την Αντάντ. Έτσι, η Ελλάδα θα ήλπιζε ότι θα έχει την πλήρη αλληλεγγύη των Συμμάχων της, από την οποία θα εξηρτάτο η εγγύηση της επικράτειάς της. Τέλος, η Ελλάδα θα έπρεπε να δηλώσει πως εισέρχεται στη συμμαχία με πλήρη εμπιστοσύνη στην Αντάντ, αναθέτοντας την πλήρη διασφάλιση των ζωτικών συμφερόντων της στις Τρεις Δυνάμεις, οι οποίες είναι προστάτιδές της από την εποχή της ανεξαρτησίας της.¹⁰³

Ο Γούναρης θεώρησε προσβλητικό τόσο το ύφος όσο και το περιεχόμενο της πρότασης των Συμμάχων, οι οποίοι καλούσαν την Ελλάδα να «εκλιπαρήση» για να γίνει αποδεκτή ως σύμμαχος τους αναθέτοντας σε αυτούς μάλιστα την υπεράσπιση των ζωτικών της συμφερόντων. Για τον λόγο αυτό υποστήριξε την απόρριψη της

¹⁰² Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 72-73, 90.

¹⁰³ Leon, ό.π., σσ. 175-176.

αυτής της ταπεινωτικής πρότασης. Ακολούθως, ενημέρωσε τον Κωνσταντίνο για το περιεχόμενό της δηλώνοντας πως αν ο βασιλιάς επιθυμούσε να απαντήσει θετικά η κυβέρνηση, τότε εκείνος θα παραιτείτο για να τον διευκολύνει. Και σε αυτό το σημείο φαίνεται πως ο Γούναρης ήταν ένας αδύναμος πρωθυπουργός, ο οποίος ένιωθε ότι δεν είχε ο ίδιος την ευθύνη των αποφάσεων για την εξωτερική πολιτική αλλά το Παλάτι.¹⁰⁴

Ο Κωνσταντίνος βεβαίως απέρριψε την πρόταση αλλά δεν θέλησε να διακόψει τις διαπραγματεύσεις με την Αντάντ, διότι φοβόταν ότι έτσι θα προκαλούσε την εχθρότητά τους, γεγονός που θα μπορούσε να έχει δυσμενείς συνέπειες τόσο για την ελληνική οικονομία όσο και για την ίδια τη δυναστεία. Ταυτόχρονα, το Παλάτι φοβόταν ότι η διακοπή των επαφών με τους Συμμάχους θα προκαλούσε κυβερνητική κρίση, την οποία θα εκμεταλλευόταν ο Βενιζέλος για να πλήξει τη δημοφιλία του Θρόνου. Έτσι, αποφασίστηκε η κυβέρνηση να συνεχίσει τις διαπραγματεύσεις με την Αντάντ θέτοντας όρους που δεν θα γίνονταν δεκτοί, προκειμένου να δίνεται η εντύπωση ότι η Ελλάδα διαπραγματεύεται και, γενικά, διατηρεί φιλικές σχέσεις με τους Συμμάχους. Βεβαίως, αυτή η τακτική απομάκρυνε τους Συμμάχους από την Ελλάδα και τους ώθησε στο να επικεντρώσουν τις προσπάθειές τους για τον προσεταιρισμό της Βουλγαρίας, υποσχόμενες σε αυτήν εδαφικές παραχωρήσεις εις βάρος της Σερβίας και της Ελλάδας (παραχώρηση Καβάλας, Δράμας και Σερρών).¹⁰⁵

Οι εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915

Εν τω μεταξύ, στις 18 Απριλίου 1915 διαλύθηκε η Βουλή και προκηρύχθηκαν εκλογές για την 31^η Μαΐου.¹⁰⁶ Όσον αφορά στο διακύβευμα των εκλογών αλλά και το κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης, χαρακτηριστικές ήταν οι δηλώσεις που έκανε ο Κωνσταντίνος στην εφημερίδα *Ακρόπολις* στις 27 Απριλίου:

¹⁰⁴ Χριστοπούλου, ό.π., σ. 160· Στρέιτ, ό.π., τ. 2 Α', σσ. 117-121 [καταγραφή: 25 Απριλίου/8 Μαΐου 1915].

¹⁰⁵ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 25.

¹⁰⁶ *Αθήναι*, 19.04.1915.

Η κυβέρνηση¹⁰⁷ εύρισκεν συμφέροντα τον πόλεμον υπό τους γνωστούς όρους. Εγώ δεν τον εύρισκα. Διαχειρίζομαι μίαν εξουσίαν η οποία μου παρέχει το δικαίωμα όταν έχω πεποιθήσεις και αντιλήψεις διαφόρους προς μίαν Κυβέρνησιν να καλώ άλλην¹⁰⁸. Αυτό έκαμα και εγώ [...] Και εσκέφθην ότι έπρεπε τώρα να καλέσω τον λαόν να πη και αυτός την γνώμην του. Αυτό θα γίνη. Αν αποδειχθή ότι η γνώμη του λαού συμφωνεί προς την γνώμην της Κυβερνήσεως τότε πάλιν θα σκεφθώ κα εγώ τι θα πράξω.¹⁰⁹

Όσον αφορά στον Βενιζέλο, ο τέως πρωθυπουργός, όπως ήδη έχει αναφερθεί, είχε δηλώσει πως αποχωρεί από την πολιτική και γι'αυτό είχε ζητήσει από τον Ζαβιτζιάνο να συγκροτηθεί διοικούσα επιτροπή υπό την προεδρία του, η οποία θα διηύθυνε το Κόμμα Φιλελευθέρων κατά τον προεκλογικό αγώνα, όπως και έγινε.¹¹⁰ Από την άλλη, ο Γούναρης που δεν είχε καν κόμμα, βρήκε την κατάλληλη ευκαιρία να το δημιουργήσει εκμεταλλευόμενος το κύρος που του έδινε το αξίωμα του πρωθυπουργού αλλά και η στήριξη του βασιλιά. Έτσι, ίδρυσε το **Κόμμα**

¹⁰⁷ Εννοεί του Βενιζέλου.

¹⁰⁸ Θα πρέπει να σημειωθεί πως σύμφωνα με το άρθρο 30 του Συντάγματος του 1864/1911 (το οποίο ίσχυε κατά την περίοδο που εξετάζεται) ο βασιλιάς μπορούσε να αντικαταστήσει όποια στιγμή ήθελε την κυβέρνηση με μία άλλη. Η αρχή της δεδηλωμένης, η οποία είχε καθιερωθεί από το 1875, δεν ήταν κατοχυρωμένη συνταγματικά. Επίσης, στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα και μέχρι και τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο (αλλά και σε όλες τις κοινοβουλευτικές μοναρχίες της Ευρώπης) αποτελούσε συνταγματική πρακτική η αποφασιστική συμμετοχή του Στέμματος στον χειρισμό των ζητημάτων εξωτερικής πολιτικής. Όμως, τόσο η πρακτική αυτή όσο και το άρθρο 30 (καθώς και άλλα που έδιναν στον βασιλιά την αρμοδιότητα να κηρύττει πόλεμο, να συνομολογεί συνθήκες ειρήνης και να διαλύει τη Βουλή χωρίς περιορισμούς) έρχονταν σε αντίθεση με το άρθρο 21, το οποίο κατοχύρωνε την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Αυτές οι αντιφατικές διατάξεις οδήγησαν στη διαμόρφωση ενός πολιτεύματος στο οποίο η εκάστοτε κυβέρνηση έπρεπε να έχει τόσο την εμπιστοσύνη της Βουλής όσο και του Στέμματος. Συνεπώς, οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις της περιόδου 1915-1917 που δεν είχαν κοινοβουλευτικό έρεισμα, δεν αποτελούσαν συνταγματική εκτροπή σύμφωνα με το γράμμα του Συντάγματος, προσέκρουαν όμως στο πνεύμα του Συντάγματος του 1864, το οποίο είχε κατοχυρώσει τη δημοκρατική αρχή, Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη Νεοελληνική Ιστορία 1800-2010*, Πόλις, Αθήνα 2011 σσ. 228-229· Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Μεταξύ Επανάστασης και Μεταρρύθμισης: Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και βενιζελισμός 1909-1922*, Πατάκη, Αθήνα 2020, σσ. 284-285.

¹⁰⁹ *Ακρόπολις*, 27.04.1915.

¹¹⁰ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 75-76.

Εθνικοφρόνων, το οποίο αποτέλεσε πόλο συσπείρωσης των αντιβενιζελικών δυνάμεων.¹¹¹

Οι προγραμματικές θέσεις του Κόμματος Εθνικοφρόνων παρουσιάστηκαν επίσημα στις 27 Μαΐου 1915. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά στην εξωτερική πολιτική, θεωρούσε πως πρωταρχικός σκοπός έπρεπε να είναι η διατήρηση των κεκτημένων των Βαλκανικών πολέμων, πράγμα το οποίο καθιστούσε αναγκαία τη διατήρηση της ειρήνης. Παράλληλα, όμως, δήλωνε πως θα προέβαινε σε οποιαδήποτε ενέργεια, η οποία θα διασφάλιζε τα «εθνικά δίκαια» και θα πραγματοποιούσε τους «εθνικούς πόθους».¹¹² Επίσης, σε προεκλογική του ομιλία στις 27 Μαΐου 1915 στην Αθήνα ο Γούναρης διατύπωσε με σαφήνεια το διακύβευμα των εκλογών. Αναλυτικότερα, δήλωσε πως οι εκλογές της 31^{ης} Μαΐου δεν είναι σαν τις συνηθισμένες. Ο ελληνικός λαός καλείται «ν'αποφανθή περί ζητήματος το οποίον αφορά την ύπαρξιν του Κράτους του ελληνικού και του Ελληνισμού ολοκλήρου». Οι εκλογές αυτές προέκυψαν ως αποτέλεσμα της διαφωνίας της κυβέρνησης Βενιζέλου και του Στέμματος. Η ψήφος του λαού θα είναι ψήφος «διαιτητική», η οποία θα κρίνει ποια πολιτική θέλει να εφαρμοστεί: αυτή της κυβέρνησης Βενιζέλου ή αυτή της κυβέρνησης Γούναρη, η οποία συμμαριζόταν «τας ιδέας» του Παλατιού.¹¹³ Ακολούθως, ο ομιλητής αναλύει τη διαφορά των δύο πολιτικών. Αρχικά παρουσιάζει την πολιτική του Βενιζέλου, σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα θα έπρεπε να συμμετάσχει στον πόλεμο «δίχως να τεθή ουδείς όρος, δίχως να υπάρξη ουδεμία συμφωνία» τόσο στον τρόπο πραγματοποίησης των στρατιωτικών επιχειρήσεων όσο

¹¹¹ Απορρόφησε, για παράδειγμα, όλους τους βουλευτές του ραλλικού κόμματος και τους περισσότερους του θεοτοκικού, Hering, ό.π., τ. Β', σσ. 880-881. Σύμφωνα με τον Γ. Μελά, οι υπουργοί της κυβέρνησης Γούναρη «είχαν μεταβάλει τα υπουργεία τους σε εκλογικά κέντρα», Μελάς, ό.π., σ. 165.

¹¹² *Αθήναι*, 27.05.1915. Από την άλλη, το Κόμμα Φιλελευθέρων στην προεκλογική περίοδο έθεσε ως κεντρικό πολιτικό του στόχο της εξωτερικής του πολιτικής την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ επισημαίνοντας ότι ίσως δεν εμφανιζόταν άλλη ευκαιρία στο μέλλον για να επιτύχει η χώρα τα εθνικά της όνειρα. Χαρακτηριστικό του κλίματος, μάλιστα, ήταν η κίνηση του βενιζελικού βουλευτή **Βασιλείου Σκουλά**, ο οποίος έγραψε πάνω στις κάλπες το σύνθημα «Ζήτω ο πόλεμος!», Hering, ό.π., τ. Β', σ. 873.

¹¹³ *Σκριπ*, 28.05.1915.

και τα αποτελέσματα της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο. Απέναντι σε αυτήν την πολιτική αντέδρασαν οι «ειδικοί»¹¹⁴, οι οποίοι επεσήμαναν πως οι όροι βάσει των οποίων θα πραγματοποιείτο η στρατιωτική επιχείρηση δεν εγγυώντο την επιτυχία, συνεπώς αυτή η πολιτική έπρεπε να εγκαταλειφθεί. Σε απάντηση η κυβέρνηση Βενιζέλου τους κατηγόρησε ως γερμανόφιλους. Και όταν, στη συνέχεια, οι ειδικοί παρουσίαζαν τους κινδύνους που θα δημιουργούνταν για τη χώρα, αν συμμετείχε στην εκστρατεία των Δαρδανελλίων, οι βενιζελικοί απαντούσαν πως θα εξουδετέρωναν τους κινδύνους δια της πολιτικής των εδαφικών παραχωρήσεων. Απέναντι σε αυτήν την πολιτική αντιπαρατίθεται η πολιτική των Εθνικοφρόνων, η οποία δεν επιδιώκει να εκθέσει την Ελλάδα σε πόλεμο, «παρά μόνο όταν απαιτήσουν τούτο τα συμφέροντα τα Ελληνικά και όταν πρόκειται η συμμετοχή αυτή να γίνη υπό όρους εξασφαλίζοντας και την επιτυχία την επιχειρήσεως και την ικανοποίησιν των Εθνικών Δικαίων».¹¹⁵

Ο αντιβενιζελικός Τύπος από την πλευρά του έδινε ιδιαίτερη έμφαση στην «παραχωρητικότητα» του Βενιζέλου και καλούσε το λαό να πάρει θέση σχετικά με το αν εγκρίνει την πρόθεση του τέως πρωθυπουργού να παραχωρήσει ελληνικά εδάφη στη Βουλγαρία. Εν τέλει, οι Έλληνες πολίτες έπρεπε να επιλέξουν ανάμεσα σε δύο πολιτικές: ή τον πόλεμο χωρίς ασφάλεια και εγγυήσεις ή την «ένοπλη ειρήνη», η οποία θα επέτρεπε στο κράτος να διατηρήσει ακμαίες τις δυνάμεις του ώστε εν ευθέτω χρόνω να συμμετάσχει στον πόλεμο για να ικανοποιήσει τις εθνικές διεκδικήσεις.¹¹⁶ Κατά τον προεκλογικό αγώνα (αλλά και νωρίτερα) η αντιβενιζελική παράταξη ενισχύθηκε σημαντικά από τη γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα, η οποία προσέφερε μεγάλα χρηματικά ποσά σε εφημερίδες, προκειμένου να προπαγανδίσουν υπέρ της ουδετερότητας.¹¹⁷ Χρηματοδοτήθηκαν και αντιβενιζελικές

¹¹⁴ Εννοεί τον βασιλιά και το Γενικό Επιτελείο, οι οποίοι «ωδήγησαν την Ελλάδα κατά τους δύο πολέμους εις την Νίκην και εις την Δόξαν», *Σκριπ*, 28.05.1915.

¹¹⁵ *Σκριπ*, 28.05.1915.

¹¹⁶ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός: 1914-1917*, διδ. Διατριβή, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 1990, σ. 207.

¹¹⁷ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 26.

(π.χ. *Εμπρός, Χρόνος*) αλλά και βενιζελικές εφημερίδες, οι οποίες μεταπήδησαν στο αντίθετο στρατόπεδο (π.χ. *Εσπερινή, Νέα Ημέρα*).¹¹⁸

Επιπλέον, σημαντικό «όπλο» στη «φαρέτρα» των επιχειρημάτων των αντιβενιζελικών αποτέλεσε η αποτυχία της εκστρατείας των Συμμάχων στα Δαρδανέλλια. Η εφημερίδα *Αθήναι*, για παράδειγμα, τονίζει πως ο «πατριωτισμός του Βασιλέως» έσωσε την Ελλάδα από τις τραγικές συνέπειες που θα συνεπαγόταν η συμμετοχή σ' αυτήν την εκστρατεία.¹¹⁹ Επιπροσθέτως, ο αντιβενιζελικός Τύπος τόνιζε πως η Αντάντ δεν είχε πρόθεση να ικανοποιήσει τις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας, καθώς αυτές έρχονταν σε αντίθεση με τις επιδιώξεις της Ιταλίας (σε Αλβανία, Μικρά Ασία και Δωδεκάνησα) και της Ρωσίας (στην Κωνσταντινούπολη και στα Στενά).¹²⁰

Όμως, το θέμα που σχεδόν μονοπώλησε το ενδιαφέρον του Τύπου κατά την προεκλογική περίοδο ήταν η υγεία του Κωνσταντίνου, ο οποίος είχε προσβληθεί από πλευρίτιδα. Το γεγονός εκμεταλλεύθηκαν ιδιαιτέρως οι αντιβενιζελικές εφημερίδες, οι οποίες παρουσίασαν την ασθένεια του βασιλιά ως αποτέλεσμα της ψυχικής εξάντλησης που του προκάλεσε η «αχαριστία» του Βενιζέλου.¹²¹ Ενδεικτικά η εφημερίδα *Αθήναι* αναφέρει ότι για την ασθένεια του βασιλιά ευθύνονται οι «απαίσιοι άνθρωποι, οίτινες εσκόρπισαν όλον το δηλητήριο της συκοφαντίας» λέγοντας πως «ο Βασιλεύς ήθελε να παραχωρήσει η Ελλάς μέρη άτινα διά της σπάθης Του απέδωκεν εις την ελευθερίαν».¹²²

¹¹⁸ Στράτος Δορδανάς, *Οι αργυρώνητοι: Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2021, σσ. 108-114.

¹¹⁹ *Αθήναι*, 19.04.1915. Το θέμα αυτό φυσικά έθιξε και ο Γούναρης στην προεκλογική του ομιλία της 27ης Μαΐου 1915, επισημαίνοντας πως με την αποτροπή της συμμετοχής της Ελλάδας στην εκστρατεία των Δαρδανελίων, γλίτωσε ο στόλος της χώρας ο οποίος «δεν συνετρίβη», καθώς και η μεραρχία, η οποία προοριζόταν να σταλεί στις εκεί πολεμικές επιχειρήσεις. Έτσι, η Ελλάδα απέφυγε να υποστεί απώλειες, οι οποίες θα την εξαντλούσαν και θα την καθιστούσαν άχρηστη «εις τους φίλους» και «έρμαιον εις τους εχθρούς», *Σκριπ*, 28.05.1915.

¹²⁰ Παπαδημητρίου, ό.π., σσ. 70-71.

¹²¹ Στο ίδιο, σ. 206.

¹²² *Αθήναι*, 13.05.1915. Μάλιστα, ορισμένοι αντιβενιζελικοί δήλωναν πως κάθε ψήφος υπέρ του Βενιζέλου «ισοδυναμεί με μίαν πιστολιά εις την πληγήν του Βασιλέως», Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 81 (βλ.

Οι βενιζελικοί από την πλευρά τους επέκριναν την εκμετάλλευση της υγείας του βασιλιά και του θρησκευτικού συναισθήματος των ανθρώπων, ενώ διαμαρτυρήθηκαν πως η κυβέρνηση Γούναρη δεν τους επέτρεψε να διεξαγάγουν ελεύθερα τον προεκλογικό τους αγώνα. Ο ίδιος ο Βενιζέλος, λίγους μήνες μετά, δήλωσε πως κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου «το δικαίωμα του συνέρχεσθαι είχε καθ'ολοκληρίαν καταλυθή», ενώ παράλληλα όσοι ζητωκραύγαζαν υπέρ του αρχηγού των Φιλελευθέρων χαρακτηρίζονταν ως «υβρισταί του Στέμματος και έπρεπε να οδηγούνται εις τας φυλακάς».¹²³ Τέλος, έγιναν καταγγελίες από πλευράς των βενιζελικών για νοθεία του εκλογικού αποτελέσματος στη Μακεδονία, οι οποίες όμως απορρίφθηκαν από το Εκλογοδικείο.¹²⁴ Τελικά, παρά τις προσπάθειες, θεμιτές και μη, των αντιβενιζελικών να κερδίσουν τις εκλογές, οι κάλπες ανέδειξαν νικητή τον Βενιζέλο (για τρίτη συνεχόμενη φορά).¹²⁵

Η αναστολή των εργασιών της Βουλής & οι διαπραγματεύσεις του Κωνσταντίνου με τη Γερμανία

Ο Κωνσταντίνος, όμως, δεν ήταν έτοιμος να αποδεχθεί το αποτέλεσμα των εκλογών. Μεταξύ άλλων συζητήθηκε το ενδεχόμενο διάλυσης της Βουλής. Οι σημαντικότεροι,

επίσης, Μελάς, ό.π., σσ. 248-249). Επιπλέον, ο αντιβενιζελικός Τύπος έκανε αναφορές και στις δεήσεις που γίνονταν ανά την επικράτεια για την υγεία του βασιλιά. Μαθητές σχολείων, φοιτητές, ακόμα και φυλακισμένοι προσεύχονταν για την ταχεία ανάρρωση του Κωνσταντίνου. Επίσης, στις 13 Μαΐου 1915 μεταφέρθηκε η εικόνα της Παναγίας της Τήνου στην Αθήνα για να τοποθετηθεί δίπλα στο κρεβάτι του ασθενούς βασιλιά. Σύμφωνα με την *Ακρόπολι* πλήθος κόσμου ξεχύθηκε στους δρόμους κατευθυνόμενος σαν «χείμαρρος» προς τη λεωφόρο Συγγρού για να προσκυνήσει την εικόνα και να προσευχηθεί υπέρ του Κωνσταντίνου. Εν συνεχεία, στις 17 Μαΐου 1915 τελέστηκε στον ναό της Μητρόπολης Αθηνών «μεγαλοπρεπής λειτουργία», στην οποία χοροστάτησε η Ιερά Σύνοδος. Ο ναός, στον οποίον είχαν εναποτεθεί θαυματουργές εικόνες από διάφορα μέρη της Ελλάδας, ήταν κατάμεστος από πλήθος κόσμου, «όστις εν άκρα ευλαβεία προσήρχετο και προσεκύνει τας αγίας εικόνας» δεόμενος υπέρ του βασιλιά, *Ακρόπολις*, 14.05.1915, 18.05.1915.

¹²³ *ΕΣΒ*, 21 Σεπτεμβρίου 1915, σ. 171.

¹²⁴ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 81· *Εστία*, 19.08.1915.

¹²⁵ Πιο συγκεκριμένα, το Κόμμα Φιλελευθέρων κέρδισε 186 έδρες από τις 316, ενώ συνολικά τα αντιβενιζελικά 124 (εκ των οποίων οι 97 ανήκαν στο Κόμμα Εθνικοφρόνων). Τέλος, εκλέχθηκαν και 6 ανεξάρτητοι, Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 59.

όμως, αντιβενιζελικοί (Στρέιτ, Σ.Δραγούμης, Ζαΐμης) απέτρεψαν τον βασιλιά από μία τέτοια αντισυνταγματική κίνηση, η οποία θα ξεσήκωνε βίαιες αντιδράσεις εκ μέρους των βενιζελικών. Μόνο ο Θεοτόκης κράτησε σκληρή στάση προτείνοντας την επιβολή στρατιωτικής δικτατορίας. Τελικά, αποφασίστηκε να γίνει χρήση του βασιλικού προνομίου, το οποίο προέβλεπε αναβολή της σύγκλησης της Βουλής για έναν μήνα, υπό το πρόσχημα ότι ο βασιλιάς λόγω της ασθένειας δεν ήταν σε θέση να εκτελέσει τα καθήκοντά του.¹²⁶

Ο Βενιζέλος – ο οποίος εν τω μεταξύ αποφάσισε να επανέλθει στην πολιτική – πρότεινε να δοθεί εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Ζαβιτζιάνο, αλλά το Παλάτι αρνήθηκε. Έτσι, στις 4 Ιουλίου 1915 δημοσιεύθηκε το διάταγμα περί αναστολής των εργασιών της Βουλής έως τις 3 Αυγούστου.¹²⁷ Οι βενιζελικοί χαρακτήρισαν την αναστολή των εργασιών της Βουλής «πραξικόπημα».¹²⁸ Ο Γούναρης από την πλευρά του, αν και θεωρούσε πως δεν θα έπρεπε να καθυστερήσει η ανάθεση εντολής σχηματισμού κυβέρνησης στον Βενιζέλο (διότι κάτι τέτοιο τον ενίσχυε πολιτικά), δέχθηκε να παραμείνει στην πρωθυπουργία. Προέβλεψε, μάλιστα, ότι ο Βενιζέλος θα παραιτείτο ξανά σε περίπτωση νέας διαφωνίας με τον βασιλιά.

¹²⁶ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 26· Γεώργιος Στρέιτ, *Ημερολόγιον-Αρχείον*, τ. Β, Πρωτοπορία, Αθήνα 2023, σσ. 321-325, 331-332, 338-340, 351-352 [καταγραφές: 15/28 Ιουνίου 1915, 23 Ιουνίου/6 Ιουλίου 1915, 27 Ιουνίου/10 Ιουλίου 1915, 7/20 Ιουλίου 1915].

¹²⁷ Απέναντι σ' αυτήν την εξέλιξη αντέδρασε ο Ζωγράφος, ο οποίος παραιτήθηκε. Τη θέση του ως υπουργού Εξωτερικών ανέλαβε ο Γούναρης, Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 84.

¹²⁸ *Εστία*, 06.07.1915· Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 83-84. Παρ' όλα αυτά, η εφημερίδα *Πατρίς*, που αποτελούσε ημιεπίσημο όργανο των Φιλελευθέρων, κράτησε μια πιο ήπια στάση τονίζοντας πως το Κόμμα Φιλελευθέρων θεωρεί καθήκον του να βοηθήσει «δια των αποφάσεών του την πλήρη και αδιατάρακτον αποκατάστασιν της υγείας του Βασιλέως», *Πατρίς*, 04.07.1915. Αλλά και στον αντιβενιζελικό Τύπο εντοπίζονται διαφοροποιήσεις ως προς τον σχολιασμό της αναβολής. Για παράδειγμα, η εφημερίδα *Αθήναι* χαρακτηρίζει κι εκείνη ως πραξικόπημα την αναστολή των εργασιών της Βουλής επισημαίνοντας πως το πολίτευμα λειτουργεί «κατά την συνταγήν των ιατρών» και τις διαθέσεις των «ποθούντων να έχωσι τράπεζαν υπουργικήν προς εστίασιν», *Αθήναι*, 06.07.1915. Αντιθέτως, το *Σκριπ* επιτίθεται στον Βενιζέλο κατηγορώντας τον ότι επανέρχεται στην πολιτική «κηρύσσων επανάστασιν και απειλών τον βασιλέα», ενώ ο *Χρόνος* τάσσεται υπέρ της διάλυσης της Βουλής, η οποία ακόμα δεν είχε συγκληθεί, *Σκριπ*, 05.07.1915· Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 209.

συνεπώς, το καλύτερο θα ήταν να προετοιμαστεί από τώρα το διάδοχο σχήμα. Τέλος, πίστευε πως αν γίνονταν ξανά εκλογές, το Κόμμα Εθνικοφρόνων θα τις κέρδιζε.¹²⁹

Εν τω μεταξύ, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η Αντάντ επικέντρωσε τις προσπάθειές της στο διάστημα αυτό στον προσεταιρισμό της Βουλγαρίας. Στις 21 Ιουλίου/3 Αυγούστου 1915 πρότεινε επίσημα στη Βουλγαρία να εισέλθει στον πόλεμο στο πλευρό της με αντάλλαγμα την απόκτηση εδαφών στη σερβική Μακεδονία¹³⁰ και της γραμμής Αίνου-Μηδείας στη Θράκη. Επίσης, προβλεπόταν η παραχώρηση της Καβάλας από την Ελλάδα στη Βουλγαρία, υπό την προϋπόθεση ότι η Ελλάδα θα λάμβανε μεγάλα εδαφικά ανταλλάγματα στη Μικρά Ασία. Ακολούθως, η Αντάντ ενημέρωσε την ελληνική κυβέρνηση σχετικά με τις προτάσεις της στη Βουλγαρία. Η δημοσίευση των προτάσεων αυτών προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων στην ελληνική κοινή γνώμη. Την πρώτη εβδομάδα του Αυγούστου πραγματοποιήθηκαν διαδηλώσεις σε πολλές πόλεις της Μακεδονίας, προκειμένου να εκφραστεί η αντίθεση στις προτάσεις των Συμμάχων.¹³¹ Όπως είναι λογικό, τις προτάσεις αυτές εκμεταλλεύθηκε πλήρως ο αντιβενιζελικός-ουδετερόφιλος Τύπος, αφ' ενός για να αμαυρώσει την εικόνα της Αντάντ στην ελληνική κοινωνία και αφ' ετέρου για να πλήξει τη δημοφιλία του Βενιζέλου. Για παράδειγμα, η εφημερίδα *Σκριπ* υποδεικνύει τον Βενιζέλο ως υπαίτιο γι' αυτήν την εξέλιξη θεωρώντας ότι οι συμμαχικές προτάσεις προς τη Βουλγαρία προέρχονται από το υπόμνημα που είχε καταθέσει ο αρχηγός των Φιλελευθέρων στον βασιλιά τον Ιανουάριο.¹³² Τελικά, στις 30 Ιουλίου/12 Αυγούστου 1915 η κυβέρνηση Γούναρη απέρριψε τις προτάσεις της Αντάντ για παραχώρηση ελληνικών εδαφών στη Βουλγαρία.¹³³

Οι εξελίξεις αυτές αποτελούσαν χρυσή ευκαιρία για τις Κεντρικές Δυνάμεις, προκειμένου να αναλάβουν δράση, ώστε να εξασφαλίσουν την ουδετερότητα της Ελλάδας, ακόμα και στην περίπτωση που η Βουλγαρία επετίθετο κατά της Σερβίας.

¹²⁹ Χριστοπούλου, ό.π., σ. 176· Στρέιτ, ό.π., τ. Β, , σσ. 338-341[καταγραφή: 27 Ιουνίου/10 Ιουλίου 1915].

¹³⁰ Σε αντάλλαγμα η Σερβία θα αποκτούσε τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, ενώ επίσης θα αποζημιωνόταν στην Αδριατική και αλλού.

¹³¹ Leon, ό.π., σσ. 195-196.

¹³² *Σκριπ*, 25.07.1915.

¹³³ *Σκριπ*, 31.07. 1915.

Κατά τη διάρκεια, λοιπόν, των μυστικών διαπραγματεύσεων του βασιλιά Κωνσταντίνου με το Βερολίνο (πρώτο δεκαπενθήμερο Αυγούστου), οι Γερμανοί υποσχέθηκαν στην Ελλάδα ότι:

- 1)σε αντάλλαγμα για την ουδετερότητά της θα λάμβανε τη Βόρειο Ήπειρο,
- 2)οι Γερμανοί θα προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν τη συναίνεση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας για την παραχώρηση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα.¹³⁴

Ο Κωνσταντίνος, από την πλευρά του, ζήτησε από τις Κεντρικές Δυνάμεις επιπλέον:

- α)να εγγυηθούν την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας,
- β)να συμφωνήσουν στην εκχώρηση της Δοϊράνης και της Γευγελής¹³⁵ στην Ελλάδα μετά την επίθεση των Βουλγάρων στη Σερβία.¹³⁶

¹³⁴ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 25. Μάλιστα, οι Γερμανοί ζήτησαν από τον Κωνσταντίνο να κρατήσει την Ελλάδα ουδέτερη «υπό οιοσδήποτε συνθήκες», ΕΛΙΑ, Αρχείο Οικογένειας Μερκάτη, φάκ. 4/1, Quadt προς Κωνσταντίνο, Αθήνα 8 Αυγούστου 1914 (ν.η.), παρατίθεται στο Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Η της πολιτείας δόξα». Στέμμα και πολιτική στην Ελλάδα (1830-1974), Μίνωας, Αθήνα 2025, σ. 86.

¹³⁵ Περιοχές της Σερβίας στα σύνορα με την Ελλάδα. Ο Κωνσταντίνος και το Γενικό Επιτελείο θεωρούσαν πως η κατάληψη της Δοϊράνης και της Γευγελής από τους Βουλγάρους θα τους άνοιγε τον δρόμο προς τη Θεσσαλονίκη.

¹³⁶ Λεονταρίτης, ό.π., σσ. 25-26.

Κεφάλαιο Β': Η βραχύβια κυβέρνηση Βενιζέλου (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1915)

Η επιστροφή του Βενιζέλου στην εξουσία & η στάση του Κωνσταντίνου

Παράλληλα, στις 4 Αυγούστου 1915 ο Κωνσταντίνος, μετά από καθυστέρηση ενός μήνα, ανέθεσε στον Βενιζέλο εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, παρά τα σχόλια των αντιβενιζελικών εφημερίδων που υποστήριζαν ότι δεν ήταν υποχρεωμένος να το κάνει βάσει του Συντάγματος.¹³⁷ Ο αρχηγός των Φιλελευθέρων δέχθηκε την εντολή και στις 10 Αυγούστου ορκίστηκε ξανά πρωθυπουργός (και υπουργός Εξωτερικών).¹³⁸

Στις 19 Αυγούστου ο πρόεδρος της Βουλής Ζαβιτζιάνος συναντήθηκε με τον Κωνσταντίνο στα ανάκτορα Τατοΐου. Εκείνη την εποχή οι Ρώσοι υφίσταντο συνεχώς ήττες στα Καρπάθια όρη. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τις εξελίξεις στα άλλα μέτωπα του πολέμου (και τις επιστημονικές προόδους των Γερμανών) είχαν πείσει τον Κωνσταντίνο πως η Γερμανία θα ήταν η σίγουρη νικήτρια. Τις απόψεις του αυτές μετέφερε στον Ζαβιτζιάνο στη συνάντηση εκείνης της ημέρας. Όταν ο πρόεδρος της Βουλής εξέφρασε επιφυλάξεις σχετικά με την απόλυτη πεποίθηση του βασιλιά για σίγουρη νίκη των Κεντρικών Δυνάμεων, ο δεύτερος του απάντησε «με ύφος ζωηρό, αν όχι απότομο»:

Να σου ειπώ, εγώ σας τους πολιτικούς, έχω κάθε λόγον να εκτιμώ, [...] αλλά πρέπει να προσθέσω ότι όλοι σας από στρατιωτικά δεν σκαμπάζετε τίποτε. Και γ' αυτό τα στρατιωτικά τα κρατώ στα χέρια μου, και δεν τα δίνω εις κανένα, ούτε στο Βενιζέλο σου, και πήγαινε να του το ειπής.¹³⁹

¹³⁷ Αθήναι, 29.07.1915. Επίσης, ο Χρόνος επισημαίνει πως δεν μπορεί ο ανώτατος άρχοντας να «παράσχη [...] εν λευκώ την εμπιστοσύνη Αυτού», ειδικότερα όταν πρόκειται για ζητήματα που αφορούν εδαφικές παραχωρήσεις και συμμετοχή σε πόλεμο. Επιπλέον, στις εκλογές του Μαΐου 1915, ο λαός δεν απεφάνθη περί αυτών των ζητημάτων, αλλά ψήφισε τον Βενιζέλο ως πρόσωπο. Σε καμία περίπτωση ο λαός δεν εγκρίνει τις εδαφικές παραχωρήσεις ούτε την έξοδο από την ουδετερότητα, οπότε ο Βενιζέλος βρίσκεται σε «εν πλήρει δυσαρμονία προς την εθνικήν θέλησιν». Συνεπώς, ο βασιλιάς έχει όχι μόνο δικαίωμα αλλά και καθήκον να διαλύσει τη Βουλή και να καλέσει τον λαό να «αποφανθή συγκεκριμένως επί των ανωτέρω δύο μεγάλων θεμάτων», Χρόνος, 02.08.1915. Σύμφωνα με τον Γ. Μελά, ο Κωνσταντίνος δήλωσε: «Αφού ο κ. Βενιζέλος επιμένει να δεχτεί και δεύτερη κλοτσιά, θα του τη δώσω!», Μελάς, ό.π., σ. 169.

¹³⁸ Αθήναι, 04.08.1915· Ακρόπολις, 10.08.1915.

¹³⁹ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 87-88.

Στη συνέχεια της συζήτησης ο Ζαβιτζιάνος ρώτησε τον Κωνσταντίνο για ποιο λόγο ανακατεύεται με το ζήτημα της τελικής νίκης στον πόλεμο, από τη στιγμή που αυτό είναι πολιτικό ζήτημα και, συνεπώς, αφορά την υπεύθυνη κυβέρνηση και όχι εκείνο που δεν έχει καμία ευθύνη. Μάλιστα, τον προέτρεψε να μην αναλάβει τέτοια ευθύνη, διότι το «πράγμα θα είναι πολύ δυσάρεστον και για τον τόπον και για τον θρόνο». Ο Κωνσταντίνος τότε εξερράγη:

Τι λές για το Θεό! Φαντάζεσαι αληθινά που θα είναι δυνατόν να έχω στα χέρια μου τη σωτηρία της Ελλάδος, και να την αφήσω να πάρη το κατήφορο για να μη πάρω ευθύνας; Θα ήμουν πολύ κακός πατριώτης εάν εσκεπτόμην σ' αυτό τον τρόπο. Εις εμέ δεν επιτρέπεται ν' αφήσω την Ελλάδα να βρεθή στο στρατόπεδον των ηττημένων, εφ' όσον θα έχω την δύναμιν να το σταματήσω. Άλλως τε πρέπει να είσαι βέβαιος ότι εάν νικήση η Αντάντ, εγώ δεν πρόκειται να παραμείνω στο θρόνο μου. Θα παραιτηθώ υπέρ του υιού μου.¹⁴⁰

Ο Ζαβιτζιάνος μετέφερε τα λεγόμενα του Κωνσταντίνου στον Βενιζέλο. Ο πρωθυπουργός όμως δεν απελπίστηκε, ήταν αισιόδοξος ότι η πολιτική του, την οποία θεωρούσε «τόσον συμφέρουσα και τόσον επιβεβλημένη» θα παρέσυρε τον βασιλιά.¹⁴¹

Η άκαμπτη στάση του Κωνσταντίνου οφειλόταν (πέραν των γενικότερων απόψεων του για τη διακυβέρνηση του κράτους) τόσο στις νίκες της Γερμανίας όσο και στις διαπραγματεύσεις του με τους Γερμανούς, οι οποίες είχαν καταλήξει στις εξής προτάσεις:

- 1) αν η Ελλάδα παρέμενε ουδέτερη, θα λάμβανε την περιοχή Δοϊράνης-Γευγελής μετά τον πόλεμο,
- 2) θα μπορούσε να επεκταθεί και στην Αλβανία,
- 3) η γερμανική κυβέρνηση θα έκανε ό,τι μπορούσε για να εξασφαλίσει τη συναίνεση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας για την εκχώρηση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα.

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σ.89.

¹⁴¹ «Είναι αδύνατον να μη το εννοήση», πρόσθεσε ο Βενιζέλος. Ο πρόεδρος της Βουλής, όμως, προειδοποίησε τον πρωθυπουργό πως ο Κωνσταντίνος πίστευε βαθιά και ειλικρινά όσα έλεγε και πως, γενικά, ήταν ισχυρογνώμων. Τότε ο πρωθυπουργός απάντησε θυμωμένος: «Ναι, αλλά δεν πρόκειται και εγώ να σταυρώσω τα χέρια μου. Δεν θα του επιτρέψω να ξαναδιαλύση τη Βουλή υφ' οιασδήποτε συνθήκας, και δεν ξέρω που ημπορώ να φθάσω», Στο ίδιο, σσ. 90-91.

4)Η Γερμανία αναγνώριζε την κυριαρχία της Ελλάδας στα νησιά Σάμο, Χίο και Μυτιλήνη, όπως είχε αποφασιστεί από τις Μεγάλες Δυνάμεις.

5)η γερμανική κυβέρνηση θα συνέχιζε τις προσπάθειές της για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων των Ελλήνων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

6)Η Γερμανία αναγνώριζε τις εδαφικές κτήσεις της Ελλάδας, αλλά δεν μπορούσε να εγγυηθεί την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας, καθώς η Ελλάδα δεν ήταν σύμμαχος της Γερμανίας.¹⁴²

Ο βασιλιάς, αν και δεν ικανοποιήθηκε πλήρως από τις γερμανικές προτάσεις, υποσχέθηκε, εν αγνοία της ελληνικής κυβέρνησης, ότι η Ελλάδα θα παρέμενε ουδέτερη. Συνεπώς, ο Κωνσταντίνος είχε ήδη χαράξει την πολιτική που θεωρούσε ως ορθή για τα εθνικά συμφέροντα, γεγονός το οποίο σήμαινε πως η σύγκρουση με τον Βενιζέλο ήταν αναπόφευκτη.¹⁴³

Η Επιστράτευση

Στις 8/21 Σεπτεμβρίου 1915 η Βουλγαρία, η οποία εν τω μεταξύ είχε προσχωρήσει στις Κεντρικές Δυνάμεις, κήρυξε μερική επιστράτευση με σκοπό να επιτεθεί εναντίον της Σερβίας. Ο Βενιζέλος θεώρησε ότι το ίδιο έπρεπε να κάνει και η Ελλάδα για να είναι έτοιμη να βοηθήσει τη Σερβία βάσει της ελληνοσερβικής συνθήκης του 1913. Γι'αυτό, συναντήθηκε με τον Κωνσταντίνο και του ζήτησε να εγκρίνει την κήρυξη μερικής επιστράτευσης. Ο βασιλιάς, όμως, και το Γενικό Επιτελείο διαφώνησαν με το επιχείρημα πως οι Σέρβοι δεν μπορούσαν να παρατάξουν 150.000 άνδρες στα σύνορα με τη Βουλγαρία (όπως προέβλεπε η συνθήκη), καθώς δέχονταν επίθεση από την Αυστροουγγαρία.¹⁴⁴

Ο Βενιζέλος τότε πρότεινε στον Κωνσταντίνο να ρωτήσουν την Αντάντ αν μπορεί εκείνη να διαθέσει στρατό 150.000 ανδρών στη θέση των Σέρβων. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Βενιζέλου, ο Έλληνας πρωθυπουργός ζήτησε την έγκριση του βασιλιά για να θέσει το ερώτημα στους Συμμάχους. Ο Κωνσταντίνος απάντησε «καταφατικώς» θέτοντας μόνο τον εξής όρο: τα στρατεύματα που θα στείλει η

¹⁴² Leon, ό.π., σ. 217.

¹⁴³ Λεονταρίτης, ό.π., σσ. 26,28.

¹⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 28.

Αντάντ να είναι μητροπολιτικά και όχι αποικιακά, τα οποία θεωρούσε κατώτερης αξίας.¹⁴⁵ Λίγες ώρες μετά, όμως, επηρεασμένος από τον Στρέιτ ο Κωνσταντίνος έστειλε τον αυλάρχη του στο υπουργείο Εξωτερικών για να ζητήσει από τον Βενιζέλο να μη καταθέσει στους Συμμάχους τη συγκεκριμένη πρόταση. Ήταν όμως αργά, διότι ο πρωθυπουργός την είχε ήδη υποβάλει. Ο Κωνσταντίνος εκνευρίστηκε τόσο, ώστε ήταν έτοιμος να αποπέμψει τον Βενιζέλο. Ωστόσο, οι Στρέιτ και Δούσμανης προσπάθησαν να συγκρατήσουν τον βασιλιά εξηγώντας πως το εν λόγω ζήτημα δεν αποτελούσε επαρκή λόγο για μια μεγάλη διαφωνία που θα μπορούσε να οδηγήσει σε αποπομπή του Βενιζέλου. Καλό θα ήταν να προκληθεί διαφωνία για στρατιωτικά ζητήματα παρά για πολιτικά. Χαρακτηριστικά ο Δούσμανης τόνισε στον Κωνσταντίνο πως συμφέρει ο Βενιζέλος «να πέση μαλακά».¹⁴⁶

Στις 10/23 Σεπτεμβρίου 1915 η Βουλγαρία κήρυξε γενική επιστράτευση. Αυτό έπεισε τον Κωνσταντίνο και το Γενικό Επιτελείο πως έπρεπε και η Ελλάδα να προβεί σε κήρυξη γενικής επιστράτευσης, όπως υποστήριζε ο Βενιζέλος. Ωστόσο, βασιλιάς και πρωθυπουργός διαφωνούσαν ως προς τον σκοπό της επιστράτευσης. Ο μεν πρώτος την ήθελε ως μέσο αποτελεσματικής άμυνας σε ενδεχόμενο βουλγαρικής επίθεσης εναντίον της Ελλάδας, ενώ ο δεύτερος για να στείλει στρατιωτική βοήθεια στη Σερβία. Ο Κωνσταντίνος και το περιβάλλον του, όμως, δεν είχαν καμία διάθεση να βοηθήσουν τους Σέρβους. Θεωρούσαν την ελληνοσερβική συνθήκη ένα αναγκαίο κακό λόγω των επεκτατικών βλέψεων της Βουλγαρίας και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Επίσης, υποστήριζαν πως η συνθήκη αυτή είχε καθαρά βαλκανικό χαρακτήρα και, συνεπώς, δεν είχε ισχύ στην περίπτωση που χώρες εκτός των Βαλκανίων εμπλέκονταν σ'έναν γενικό βαλκανικό πόλεμο. Άλλωστε, η ίδια η κυβέρνηση Βενιζέλου το καλοκαίρι του 1914, όταν η Αυστρία κήρυξε τον πόλεμο στη Σερβία, είχε αρνηθεί να βοηθήσει τη δεύτερη παραβιάζοντας την ελληνοσερβική συνθήκη, η οποία προέβλεπε, μεταξύ άλλων, την

¹⁴⁵ Ελευθέριος Βενιζέλος, «Αν ο βασιλεύς ήτο ειλικρινέστερος...», *Ελεύθερον Βήμα*, 03.11.1934, παρατίθεται στο: *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού*, τ. Α', ό.π., σσ. 153-155.

¹⁴⁶ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 28· Leon, ό.π., σ. 219· Στρέιτ, ό.π., τ. Β, σσ. 481-484 [καταγραφή: 9/22 Σεπτεμβρίου 1915].

αμοιβαία παροχή στρατιωτικής βοήθειας ανάμεσα στις δύο χώρες σε περίπτωση απρόκλητης επίθεσης εναντίον μιάς εκ των δύο.¹⁴⁷

Ωστόσο, ο Βενιζέλος είχε καταστήσει σαφές από τον Ιούλιο του 1914 ότι η Ελλάδα θα προσέφερε βοήθεια στη Σερβία, σε περίπτωση που η Βουλγαρία επετίθετο στη δεύτερη. Λόγω, λοιπόν, αυτής της νέας διαφωνίας με τον βασιλιά ο πρωθυπουργός υπέβαλε την παραίτησή του. Ο Κωνσταντίνος, όμως, δεν την έκανε δεκτή υποστηρίζοντας πως δεν υπήρχε λόγος παραίτησης από τη στιγμή που συμφωνούσαν στο μέτρο της επιστράτευσης. Έτσι, την ίδια μέρα υπέγραψε το διάταγμα γενικής επιστράτευσης.¹⁴⁸ Τέλος, χαρακτηριστική για τις πολιτειακές απόψεις του βασιλιά είναι η απάντηση που έδωσε ο Κωνσταντίνος στον Βενιζέλο, όταν ο τελευταίος του τόνισε ότι η πλειοψηφία του λαού είχε εγκρίνει την πολιτική του και, επομένως, είχε καθήκον να τη σεβαστεί:

Υπακούω εις την λαϊκήν ετυμηγορίαν προκειμένου περί εσωτερικών ζητημάτων. Δια τα μεγάλα εθνικά ζητήματα, εάν έχω την αντίληψιν ότι ένα πράγμα είναι σωστόν ή όχι, οφείλω να επιμείνω να γίνη ή να μη γίνη, διότι εγώ είμαι υπεύθυνος απέναντι του Θεού.¹⁴⁹

Ο αντιβενιζελικός Τύπος βεβαίως ήταν αντίθετος προς την παροχή βοήθειας της Σερβίας, επισημαίνοντας πως η πρόθεση των Σέρβων να προβούν σε παραχωρήσεις προς τη Βουλγαρία ανατρέπει την ισορροπία στα Βαλκάνια, όπως αυτή καθορίστηκε από τη συνθήκη του Βουκουρεστίου. Συνεπώς, αυτό ακυρώνει τη βάση της ελληνοσερβικής συνθήκης.¹⁵⁰ Όσον αφορά στην επιστράτευση, κάποιες

¹⁴⁷ Λεονταρίτης, ό.π., σσ. 15,17,28· Σβολόπουλος, ό.π., σ. 91.

¹⁴⁸ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 28· Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τ. 2, εκδ. Πυρσός, Αθήναι 1931, σ. 21. Σύμφωνα με τους βενιζελικούς, ο Κωνσταντίνος δεν δέχθηκε την παραίτηση του Βενιζέλου και γιατί αυτό θα καθυστερούσε την επιστράτευση αλλά και γιατί έτσι θα χρεωνόταν ο ίδιος ο Βενιζέλος το πολιτικό κόστος αυτής της απόφασης, Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 93-94.

¹⁴⁹ Βεντήρης, ό.π., τ. 2, σ. 20. Ο Βεντήρης ήταν φίλος του Βενιζέλου και θεωρείται ο κατ'εξοχήν εκπρόσωπος της βενιζελικής ιστοριογραφίας.

¹⁵⁰ *Αθήναι*, 15.08.1915· *Νέα Ημέρα*, 17.08.1915. Η *Νέα Ημέρα* επίσης υποστήριζε πως η χαλάρωση των ελληνοσερβικών σχέσεων θα εξουδετέρωνε τον βουλγαρικό κίνδυνο, καθώς οι Κεντρικές Δυνάμεις, οι οποίες επιζητούσαν τη διατήρηση της ελληνικής ουδετερότητας, θα συγκρατούσαν τη Βουλγαρία «από πάσης εναντίον της Ελλάδος κινήσεως». Αντιθέτως, η αναζωογόνηση των

αντιβενιζελικές εφημερίδες ήταν εντελώς αντίθετες, καθώς θεωρούσαν ότι πρόκειται για προμελετημένο σχέδιο του Βενιζέλου να ωθήσει τη χώρα στον πόλεμο, προκειμένου να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα των ξένων. Άλλες πάλι, αν και αρνητικά διακείμενες απέναντι στην επιστράτευση, τη δέχθηκαν, αφού ο βασιλιάς είχε υπογράψει το διάταγμα, ως μέτρο άμυνας και ως «ένοπλη συνέχιση της ουδετερότητας».¹⁵¹

Η κήρυξη επιστράτευσης εκ μέρους της Ελλάδας, ωστόσο, ανησύχησε και τη Βουλγαρία και τις Κεντρικές Δυνάμεις. Οι Βούλγαροι ήθελαν να εξασφαλίσουν ότι η Ελλάδα θα παρέμενε ουδέτερη, στην περίπτωση που εκείνοι θα επετίθεντο κατά της Σερβίας. Τη διαβεβαίωση αυτή τους παρέσχε ο Κωνσταντίνος, σύμφωνα με τα αυστριακά αρχεία, τα οποία μελέτησε ο Ενεπεκίδης. Πιο συγκεκριμένα, στις 10/23 Σεπτεμβρίου 1915 (δηλαδή την ίδια μέρα που η Ελλάδα κήρυξε επιστράτευση) ο βασιλιάς εξήγησε στον πρεσβευτή της Βουλγαρίας **Γκεόργκι Πασσάρωφ** (Georgi Passarov) ότι η ελληνική επιστράτευση δεν αποτελούσε μέτρο εχθρικό κατά της Βουλγαρίας, ενώ τον διαβεβαίωσε ότι η Ελλάδα θα παρέμενε ουδέτερη σε περίπτωση βουλγαρικής επίθεσης στη Σερβία. Ζήτησε, όμως, από τη Βουλγαρία να αποφύγει να συγκεντρώσει στρατεύματα κοντά στα ελληνικά σύνορα, πράγμα το οποίο αποδέχθηκε η βουλγαρική κυβέρνηση».¹⁵²

ελληνοσερβικών σχέσεων θα ενέτεινε τις εχθρικές διαθέσεις της Βουλγαρίας προς την Ελλάδα, *Νέα Ημέρα*, 20.08.1915.

¹⁵¹ Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 76.

¹⁵² Όπως είναι λογικό, οι διαβεβαιώσεις αυτές του Κωνσταντίνου ικανοποίησαν τις Κεντρικές Δυνάμεις. Η αυστριακή κυβέρνηση, συγκεκριμένα, εξέφρασε στον βασιλιά την ικανοποίησή της για την απόφασή του «να μη αφήσει τας τύχας της Ελλάδος κατά την ιστορικήν ταύτην ώραν εις τας ακαταλογίστους εμπνεύσεις του Βενιζέλου». Επίσης, διαβεβαίωσε τον Κωνσταντίνο ότι η Βουλγαρία «ουδαμώς έχει επιθετικές προθέσεις εναντίον της Ελλάδος, εάν αυτή παραμείνη ουδετέρα», Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Η Δόξα και ο Διχασμός: Από τα μυστικά αρχεία Βερολίνου Βιέννης και Βέρνης 1908-1918*, Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1992, σσ. 378-381.

Η έναρξη της απόβασης των Αγγλογάλλων στη Θεσσαλονίκη

Οι Σύμμαχοι στις 11/24 Σεπτεμβρίου 1915 αποδέχθηκαν την πρόταση του Βενιζέλου για αποστολή στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη. Ο Κωνσταντίνος, όμως, επεσήμανε στον πρωθυπουργό πως τα στρατεύματα της Αντάντ δεν θα έπρεπε να αποβιβαστούν σε ελληνικό έδαφος, προτού η Βουλγαρία επιτεθεί στη Σερβία, καθώς αφ' ενός αυτό θα αποτελούσε παραβίαση της ελληνικής ουδετερότητας, αφ' ετέρου οι Βούλγαροι είχαν διαβεβαιώσει την ελληνική κυβέρνηση για τις ειρηνικές τους προθέσεις. Ωστόσο, οι Σύμμαχοι αντέτειναν πως η Βουλγαρία αναμφίβολα θα επιτίθετο εναντίον της Σερβίας και, επομένως, ήταν επείγουσα η συγκέντρωση στρατευμάτων εκεί για την απόκρουση της επίθεσης. Έτσι, ο Βενιζέλος αποφάσισε να δεχθεί την απόβαση των στρατευμάτων της Αντάντ στη Θεσσαλονίκη, προτού κηρύξει πόλεμο η Βουλγαρία στη Σερβία, αλλά τυπικά θα προέβαινε σε διαμαρτυρία κατά της απόβασης, ώστε να τηρηθούν τα προσχήματα. Σύμφωνα με τη διήγηση του Βενιζέλου, ο Κωνσταντίνος ενέκρινε αυτήν την απόφαση επισημαίνοντας μόνο η διαμαρτυρία να είναι «έντονος».¹⁵³ Ωστόσο, ο βασιλιάς αρνήθηκε ότι έδωσε ποτέ τέτοια έγκριση στον πρωθυπουργό. Οι βασιλικοί κατηγορήσαν τον Βενιζέλο ότι εξαπάτησε και τον βασιλιά και τον ελληνικό λαό.¹⁵⁴ Κατά τον Ζαβιτζιάνο, αποκλείεται ο Βενιζέλος να ενήργησε χωρίς βασιλική έγκριση. Θεωρεί πως αν ο Κωνσταντίνος διαφωνούσε με τον πρωθυπουργό σ' ένα τόσο θεμελιώδες ζήτημα, θα δημιουργείτο τότε κυβερνητική κρίση, πράγμα το οποίο δεν έγινε. Το πιο πιθανό – κατά τον Ζαβιτζιάνο – είναι πως ο Κωνσταντίνος «περιωρίσθη σε μισόλογα, των οποίων επωφελήθη ο Βενιζέλος».¹⁵⁵

Στις 17/30 Σεπτεμβρίου 1915 Άγγλοι και Γάλλοι αξιωματικοί αποβιβάστηκαν στη Θεσσαλονίκη, προκειμένου να προετοιμάσουν την απόβαση των συμμαχικών στρατευμάτων. Ο αντιβενιζελικός Τύπος εξεμάνη. Για παράδειγμα, το *Σκριπ* κατηγορήσε τον Βενιζέλο ότι προσπαθούσε μέσα από αυτή τη διαδικασία να

¹⁵³ Ελευθέριος Βενιζέλος, «Η διέλευσις του συμμαχικού στρατού εκ Θεσσαλονίκης», *Ελεύθερον Βήμα*, 04.11.1934, παρατίθεται στο: *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού*, τ. Α', ό.π., σ. 156· Λεονταρίτης, ό.π., σ. 29.

¹⁵⁴ Ιωάννης Μεταξάς, «Ο Βενιζέλος προκαλεί την κατάληψιν της Θεσσαλονίκης υπό των Συμμάχων», *Καθημερινή*, 07.11.1934, παρατίθεται στο: *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού*, τ. Α', ό.π., σ. 174.

¹⁵⁵ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 96.

εκβιάσει την Ελλάδα να εξέλθει της ουδετερότητας, ενώ τόνισε πως οι Σύμμαχοι στρέφουν «κατά της Ελλάδος τα όπλα των» και την «απειλούν» με «ολοσχερή καταστροφή».¹⁵⁶

Οι εξελίξεις αυτές, όπως είναι φυσικό, ανησύχησαν τους Γερμανούς και τους συμμάχους τους, καθώς θεωρούσαν πως όσο ο Βενιζέλος ήταν πρωθυπουργός, θα ήταν αδύνατο να αποτραπεί η είσοδος της Ελλάδας στον πόλεμο.¹⁵⁷ Γι' αυτό, ο Κωνσταντίνος διαβεβαίωσε τις Κεντρικές Δυνάμεις μέσω του πρεσβευτή της Αυστρίας στην Αθήνας **Γιούλιους Σίλασσου** (J. von Szilassy) ότι «αποκλείεται κατά την γνώμη του να παρασυρθεί η Ελλάς εις τον πόλεμον», ενώ ξεκαθάρισε ότι «θέλει να παύση τον Βενιζέλον, ζητεί όμως κατάλληλον ευκαιρίαν».¹⁵⁸ Η ευκαιρία, τελικά, δόθηκε με την ομιλία του Βενιζέλου στην περίφημη συνεδρίαση της Βουλής στις 21 Σεπτεμβρίου 1915.¹⁵⁹ Πριν από αυτήν, ο βασιλιάς είχε ενημερώσει μέσω του Στρέιτ τους Γούναρη, Ράλλη και Θεοτόκη ότι αν μιλούσε ο Βενιζέλος περί των συμμαχικών υποχρεώσεων της Ελλάδας προς τη Σερβία, αυτό θα ήταν «αντίθετον προς τας βλέψεις του Βασιλέως», ο οποίος θεωρούσε «την ανακίνησιν του ζητήματος ταύτη τη στιγμή πρόωρον». Οι Θεοτόκης και Ράλλης συμφώνησαν πλήρως με την άποψη του Κωνσταντίνου. Ειδικά ο Ράλλης «λίαν κολακευμένος εκ του μηνύματος του Βασιλέως» δήλωσε ότι ήταν «αφοσιωμένος εις τας διαταγάς του Βασιλέως». Όσον αφορά στον Γούναρη, διαφοροποιήθηκε από τους άλλους δύο δηλώνοντας πως αν υπάρχουν υποχρεώσεις της Ελλάδας προς τη Σερβία, θα πρέπει να εκπληρωθούν, αφού βέβαια ληφθούν υπ' όψη οι εξελίξεις στα πεδία των μαχών του πολέμου. Γενικότερα όμως, από τη στιγμή που οι Βούλγαροι δεν επιτίθενται κατά των Σέρβων σε συνεργασία με τους Γερμανούς, «ενδείκνυται» να παραμείνει ο Βενιζέλος στην εξουσία, καθώς μπορεί να βοηθήσει «καλύτερον δια της Entente αν οι Βούλγαροι επιτεθώσιν πρότερον». Παρ' όλα αυτά, ο Γούναρης, όπως και οι Θεοτόκης και

¹⁵⁶ Η ίδια εφημερίδα χαρακτήριζε τους βενιζελικούς ως «κακούς δαίμονες του Γένους και της Φυλής», οι οποίοι σκάβουν «τον τάφον του Ελληνισμού» και υπονομεύουν τον Θρόνο· πρόκειται – σύμφωνα με το *Σκριπ* – για προστάτες ξένων συμφερόντων, σφαγιαστές των εθνικών δικαίων και ενόχους εσχάτης προδοσίας, *Σκριπ*, 19.09.1915, 20.09.1915, 21.09.1915

¹⁵⁷ Leon, ό.π., σσ. 232-233.

¹⁵⁸ Ενεπεκίδης, ό.π., σ. 381.

¹⁵⁹ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 29.

Ράλλης, υπάκουσαν στην υπόδειξη του βασιλιά να προκαλέσουν τον Βενιζέλο κατά τη διάρκεια της συζήτησης να εξηγήσει τι σχέση είχε η απόβαση των αγγλογαλλικών στρατευμάτων με την ελληνοσερβική συνθήκη.¹⁶⁰ Αυτή η ενέργεια του βασιλιά δείχνει ξεκάθαρα ότι ήθελε να πιέσει τον πρωθυπουργό να διατυπώσει με σαφήνεια την πολιτική του, η οποία ήταν τελείως αντίθετη με τις δικές του απόψεις. Έτσι, θα μπορούσε πιο εύκολα να τον αποπέμψει.

Η συνεδρίαση της 21^{ης} Σεπτεμβρίου 1915

Ένα από τα θέματα που συζητήθηκαν στη συγκεκριμένη συνεδρίαση ήταν η απόβαση των αγγλογαλλικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη, κατά της οποίας διαμαρτυρήθηκαν σχεδόν όλοι οι βουλευτές της αντιπολίτευσης. Για παράδειγμα, ο **Δημήτριος Ράλλης** υποστήριξε ότι η εξέλιξη αυτή αποτελεί κόλαφο για την εθνική κυριαρχία και ανεξαρτησία. Πρόκειται περί ενός μέτρου «εντελώς αδικαιολογήτου», το οποίο καθιστά τη χώρα εμπόλεμη εκθέτοντάς την σε μεγάλους κινδύνους. Ο έλεγχος των ελληνικών συγκοινωνιών από τις Δυνάμεις της Αντάντ είναι η «μεγαλύτερα ύβρις» που μπορεί να γίνει κατά ενός κράτους, διότι επί της ουσίας οι Δυνάμεις της Αντάντ ισχυρίζονται πως το ελληνικό κράτος δεν είναι ικανό να εξασφαλίσει τις συγκοινωνίες εντός της χώρας. Παρομοίως, ο **Θεοτόκης** επέκρινε τη στάση της Αντάντ επισημαίνοντας πως η απόβαση στη Θεσσαλονίκη δεν είναι η πρώτη προσβολή κατά της ανεξαρτησίας που δέχεται η Ελλάδα. Είχε προηγηθεί η κατάληψη από τους Συμμάχους διαφόρων σημείων στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου (π.χ. στον Μούδρο της Λήμνου, στη Μυτιλήνη κ.α.) κατά την περίοδο των επιχειρήσεων στα Δαρδανέλλια.¹⁶¹

Ωστόσο, το κύριο θέμα της συζήτησης ήταν η **ελληνοσερβική συνθήκη** και οι συμμαχικές υποχρεώσεις της Ελλάδας που απέρρεαν από αυτήν. Ως προς αυτό σύσσωμη η αντιπολίτευση υποστήριξε πως η συνθήκη είχε βαλκανικό χαρακτήρα και, συνεπώς, δεν μπορούσε να εφαρμοστεί από στιγμή που η Σερβία αντιμετώπιζε εξωβαλκανικές Δυνάμεις. Κατά τη γνώμη των αντιβενιζελικών, η Ελλάδα δεν έπρεπε

¹⁶⁰ Στρέιτ, ό.π., τ. Β', σσ. 500-502, 516-518 [καταγραφές: 15/28 Σεπτεμβρίου 1915, 16/29 Σεπτεμβρίου 1915, 20 Σεπτεμβρίου/3 Οκτωβρίου 1915].

¹⁶¹ ΕΣΒ, 21 Σεπτεμβρίου 1915, σσ. 143-145.

να βοηθήσει τη Σερβία, καθώς έτσι θα ερχόταν αντιμέτωπη με δύο Μεγάλες Δυνάμεις (Γερμανία, Αυστροουγγαρία). Ειδικότερα, ο **Θεοτόκης** ρώτησε ευθέως τον Βενιζέλο εάν προτίθεται να στείλει στρατιωτική βοήθεια στη Σερβία σε περίπτωση που η Βουλγαρία της επιτεθεί. Ο πρωθυπουργός τότε με ευθύτητα απάντησε ότι η Ελλάδα ήταν υποχρεωμένη να βοηθήσει τη Σερβία σε μια τέτοια περίπτωση. Ανταπαντώντας ο Θεοτόκης υποστήριξε πως σκοπός της ελληνοσερβικής συνθήκης ήταν η διατήρηση των εδαφικών κτήσεων που κερδήθηκαν με τους Βαλκανικούς πολέμους και γενικά η ισορροπία των δυνάμεων στα Βαλκάνια. Η εμπλοκή, όμως, της Σερβίας στον Ευρωπαϊκό πόλεμο υπερβαίνει τον βαλκανικό χαρακτήρα της συνθήκης. Επίσης, η πρόθεση των Σέρβων να παραχωρήσουν εδάφη τους στη Βουλγαρία ακυρώνει τον σκοπό της συνθήκης, που ήταν η διατήρηση των εδαφικών κτήσεων των δύο χωρών. Συνεπώς, κατά τη γνώμη του δεν υφίσταται καμία υποχρέωση παροχής βοήθειας προς τους Σέρβους. Επιπλέον, τονίζει ότι αν η Βουλγαρία επιτεθεί στη Σερβία ως σύμμαχος των Κεντρικών Δυνάμεων και η Ελλάδα σπεύσει να βοηθήσει τους Σέρβους μαζί με τα αγγλογαλλικά στρατεύματα που αποβιβάζονται στη Θεσσαλονίκη, στην ουσία η Ελλάδα εμπλέκεται στον Ευρωπαϊκό πόλεμο τιθέμενη αντιμέτωπη με τις Κεντρικές Δυνάμεις, πράγμα το οποίο δεν έχει καμία σχέση με τους όρους της ελληνοσερβικής συνθήκης.¹⁶²

¹⁶² Στο *ίδιο*, σ.145. Απαντώντας ο **Βενιζέλος** επεσήμανε πως η κίνηση της σερβικής κυβέρνησης να ζητήσει τη συγκατάθεση της ελληνικής, προκειμένου να προβεί σε εδαφικές παραχωρήσεις προς τους Βουλγάρους, αποτελεί «νέα βεβαίωσιν της διάρκειας και της ισχύος» της ελληνοσερβικής συνθήκης. Συνεπώς, η Ελλάδα είναι υποχρεωμένη να τηρήσει τις συμμαχικές της υποχρεώσεις προς τη Σερβία. Αλλά ακόμα κι αν δεν υπήρχε η συνθήκη, πάλι η Ελλάδα θα έπρεπε να παρέμβει για να εμποδίσει την ανατροπή της ισορροπίας στα Βαλκάνια, διότι αυτή θα απέβαινε εις βάρος της. Δηλαδή η Ελλάδα δεν θα έπρεπε να επιτρέψει τη συντριβή της Σερβίας από τη Βουλγαρία, καθώς αυτό θα ισχυροποιούσε σημαντικά τη δεύτερη, η οποία στη συνέχεια θα στρεφόταν εναντίον της Ελλάδας, προκειμένου να ικανοποιήσει τις εδαφικές της διεκδικήσεις. Επίσης, στην ένσταση του Θεοτόκη ότι βοηθώντας η Ελλάδα τη Σερβία έναντι της Βουλγαρίας τίθεται αντιμέτωπη με τις Κεντρικές Δυνάμεις, ο Βενιζέλος απάντησε πως σε αυτήν την περίπτωση η Ελλάδα, πέρα από τη Σερβία, θα έχει συμμάχους στο πλευρό της την Αγγλία και τη Γαλλία. Επιπλέον, τόνισε πως δεν προτείνει να κηρύξει η Ελλάδα πόλεμο εναντίον των Κεντρικών Δυνάμεων αλλά κατέστησε σαφές πως, αν η χώρα εκπληρώνοντας τις συμμαχικές της υποχρεώσεις και προασπίζοντας τα «ζωτικώτατα» συμφέροντά της, βρεθεί αντιμέτωπη με «τους ισχυρούς», θα πράξει το καθήκον της,

Στη συνέχεια, ο Κερκυραίος πολιτικός τόνισε πως οι ενέργειες και τα λόγια του Βενιζέλου δείχνουν ξεκάθαρα ότι θέλει να εντάξει την Ελλάδα στο στρατόπεδο της Αντάντ, πολιτική η οποία όχι μόνο δεν εξυπηρετεί τα ελληνικά συμφέροντα αλλά οδηγεί «εις τον όλεθρον της Ελλάδος». Ειδικότερα, αναφέρθηκε στη Ρωσία, η οποία ως μεγάλη σλαβική δύναμη ποτέ δεν επρόκειτο να θυσιάσει τα συμφέροντα των σλαβικών κρατών των Βαλκανίων «χάριν του Ελληνικού Έθνους προς το οποίον εκ της ιστορίας της και εκ του προορισμού της δεν δύναται να διάκειται φιλικώς». Επίσης, η Ιταλία, όχι μόνο δεν είναι διατεθειμένη να συντελέσει στην εδαφική επέκταση της Ελλάδας αλλά είναι αποφασισμένη να της στερήσει εκείνα, τα οποία «δια θυσιών, δι' αγώνων, δι' αίματος απέκτησεν»· διότι όχι μόνο αποσκοπεί στο να αφαιρέσει από την Ελλάδα τη Βόρειο Ήπειρο αλλά επιδιώκει να επεκτείνει τις κτήσεις της «ονειρευομένη τας κτήσεις της Ενετίας» ή «την παντοκρατορίαν την Ρωμαϊκήν», επιθυμεί να επεκτείνει τις κτήσεις μέχρι την Πρέβεζα και να προσαρτήσσει ακόμα και το νησί της Κέρκυρας, ενώ την ίδια στιγμή διεκδικεί εδάφη στη Μ.Ασία.¹⁶³ Επιπλέον, η Βρετανία μέχρι πρότινος ακολουθούσε φιλοβουλγαρική πολιτική, η οποία, αν υλοποιείτο, μπορεί να οδηγούσε ακόμα και στην προσάρτηση της Θεσσαλονίκης στη Βουλγαρία. Τέλος, η Γαλλία είναι μεν η δύναμη εκείνη, η οποία πάντοτε αγωνιζόταν για τις ελευθερίες, το δίκαιο και τα δικαιώματα των μικρών, αλλά στον παρόντα πόλεμο πολεμά για τα συμφέροντα της, και σε περίπτωση νίκης δεν θα είναι διατεθειμένη να τα θυσιάσει για χάρη της Ελλάδας δυσारेστώντας τους συμμάχους της, τους οποίους έχει απόλυτη ανάγκη. Κατόπιν τούτων, η Ελλάδα πρέπει να συνεχίσει να κρατά ουδέτερη στάση και να μη τεθεί αντιμέτωπη «κραταιών Δυνάμεων, αι οποίαι δύναται εν δεδομένη στιγμή να καταστρέψωσι την Ελλάδα».¹⁶⁴

Στο *ίδιο*, σσ. 152,154-155.

¹⁶³ Στο *ίδιο*, σσ. 155-156.

¹⁶⁴ Στο *ίδιο*, σ. 156. Ο **Βενιζέλος** απαντώντας σημείωσε πως ο Θεοτόκης δεν διατύπωσε κανένα επιχείρημα σχετικά με τις συμμαχικές υποχρεώσεις της Ελλάδας προς τη Σερβία, ενώ άφησε να εννοηθεί πως ο Κερκυραίος βουλευτής μίλησε εναντίον της Αντάντ, διότι είναι φιλογερμανός και, άρα, θα επιθυμούσε η Ελλάδα να μη πολεμήσει εναντίον των Γερμανών. Όσον αφορά στα περί σλαβικών συμφερόντων, ο Βενιζέλος απάντησε πως ο σλαβικός κίνδυνος προέρχεται μόνο από τη

Στη συνέχεια τον λόγο πήρε ο **Γούναρης**, ο οποίος, μεταξύ άλλων, αναφέρθηκε στο επιχείρημα του Βενιζέλου που υποστήριζε ότι η Ελλάδα θα προέβαινε σε ατιμωτική πράξη, εάν δεν εκπλήρωνε τις συμμαχικές της υποχρεώσεις προς τη Σερβία. Επεσήμανε πως αυτό το επιχείρημα δεν ευσταθεί, διότι στο πρόσφατο παρελθόν, τέσσερις φορές έγινε ανεπιτυχής απόπειρα να εφαρμοστεί η συνθήκη: μία φορά αρνήθηκε η Σερβία να βοηθήσει την Ελλάδα (σε περίπτωση ελληνοτουρκικού πολέμου) και τρεις η Ελλάδα τη Σερβία (αφού είχε δεχθεί επίθεση από την Αυστρία). Και στις τέσσερις, λοιπόν, περιπτώσεις, η συνθήκη «δεν εξετελέσθη», διότι η γενικότερη κατάσταση και η «συμπλοκή των ποικίλων συμφερόντων, τα οποία ετίθεντο επί του τάπητος, δεν επέτρεπον την εκπλήρωσιν του γράμματος της συνθήκης». Και σε καμία από αυτές τις περιπτώσεις δεν ειπώθηκε από κάποιον στην Ελλάδα ή στη Σερβία ότι παραβιάστηκε η συνθήκη. Επίσης, ο Γούναρης θεωρεί (όπως και ο Θεοτόκης) ότι η πρόθεση των Σέρβων να παραχωρήσουν εδάφη στους Βουλγάρους αποτελεί «κατάργησιν» της ελληνοσερβικής συνθήκης, διότι συμφωνία Σερβίας-Βουλγαρίας «προς σύμπραξιν» είναι «άρσις της συμφωνίας μετά της Ελλάδος προς πόλεμον κατά της Βουλγαρίας». Παρ' όλα αυτά, η σερβική κυβέρνηση δηλώνοντας την προθυμία της να προβεί σε παραχωρήσεις προς τους Βουλγάρους, δεν θεωρεί ότι παραβιάζει την ελληνοσερβική συνθήκη. Είναι η γενικότερη κατάσταση που την αναγκάζει να το πράξει· θεωρεί ότι έτσι σώζει μεγαλύτερα συμφέροντα. Κατά τον ίδιο τρόπο, λοιπόν, και η Ελλάδα, αν η Βουλγαρία επιτεθεί στη Σερβία, θα πρέπει να εξετάσει το γεγονός, όχι μεμονωμένα, αλλά σε συνδυασμό

Βουλγαρία, όχι από τη Ρωσία. Επίσης, σχετικά με τα λεχθέντα περί Ιταλίας, ο πρωθυπουργός υπενθύμισε στον Θεοτόκη πως δεν είχε εκφράσει αντίστοιχους φόβους για τους Ιταλούς, όταν ήταν σύμμαχοι των Γερμανών. Επιπροσθέτως, όσον αφορά στη φιλοβουλγαρική στάση της Βρετανίας, αυτή οφείλεται – κατά τον Βενιζέλο – σε μεγάλο βαθμό στην πολιτική της Ελλάδας από τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878 και μετά· η πολιτική αυτή έδωσε την εντύπωση στην Ευρώπη ότι «μόνον η Βουλγαρία είναι Κράτος βιώσιμον, βαίνον προς ανάπτυξιν και δυνάμενον να χρησιμεύσῃ δια την πολιτικὴν εκείνων, οίτινες ἔχουσι συμφέροντα μεγάλα ἐν τῇ Ανατολή». Αντιθέτως, η Ελλάδα φαινόταν ότι ανήκε στα «φθίνοντα ἢ θνήσκοντα ἔθνη». Όταν όμως οι Έλληνες έδειξαν ότι είναι άξιοι να πράξουν «έργα γενναία και μεγάλα», τότε οι Δυνάμεις αυτές, ειδικά η Βρετανία, την βοήθησαν (π.χ. στο Κρητικό ζήτημα). Κλείνοντας, επεσήμανε πως στο Ανατολικό Ζήτημα τα συμφέροντα της Βρετανίας και της Γαλλίας ταυτίζονται περισσότερο με της Ελλάδας, Στο ίδιο, σ.157.

με τη γενικότερη κατάσταση, δηλαδή την εξέλιξη του πολέμου, και τα ποικίλα συμφέροντά της, προκειμένου να αποφασίσει αν τίθεται θέμα συμμαχικών υποχρεώσεων προς τη Σερβία. Άρα, η εφαρμογή της συνθήκης εξαρτάται «εκ της καθολικής εκτιμήσεως των περιστάσεων». Επίσης, υποστηρίζει πως ο Βενιζέλος αντιφάσκει όταν δηλώνει πως πρέπει η Ελλάδα να εμποδίσει τη Βουλγαρία να μεγαλώσει εδαφικά εις βάρος της Σερβίας, καθώς ο ίδιος είχε δεχθεί την πρόταση περί σερβικών παραχωρήσεων προς τη Βουλγαρία.¹⁶⁵

Επιπλέον, θεωρεί ότι η Ελλάδα καθήκον έχει να αποφύγει να συντριβεί «εν τω μέσω κολοσσιαίας καταιγίδος» η οποία έχει ξεσπάσει στην Ευρώπη. Η Ελλάδα είναι μικρή δύναμη για να νομίζει ότι μπορεί να παίξει καθοριστικό ρόλο στην έκβαση του πολέμου. Συνεπώς, σώφρον είναι να μείνει «μακράν της κολοσσιαίας πυρκαϊάς, ήτις λυμαίνεται τον κόσμο» και να περιοριστεί στην προάσπιση των δικών της συμφερόντων, «των καθαρώς Ελληνικών». Και αυτό τον σκοπό εξυπηρετεί η πολιτική της ουδετερότητας, η οποία στην ουσία είναι η «πολιτική της ειρήνης». Η μόνη περίπτωση να εγκαταλειφθεί η ουδετερότητα είναι όταν το επιβάλει η ανάγκη αποτροπής κινδύνων για τη χώρα ή όταν κινδυνεύσουν ζωτικά εθνικά συμφέροντα εξαιτίας της απραξίας. Αντιθέτως, η εγκατάλειψη της ουδετερότητας σε αυτές τις συνθήκες αποτελεί «ουχί αποτροπήν κινδύνου, αλλά πρόκλησιν κινδύνου». Συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο σημαίνει ότι η χώρα θα έχει ν'αντιμετωπίσει Βουλγάρους, Γερμανούς και Τούρκους έχοντας στο πλευρό της τους Σέρβους και τα συμμαχικά στρατεύματα που αποβιβάζονται στη Θεσσαλονίκη. Αυτή η επιλογή «ενέχει κίνδυνον καταστροφής δια την χώραν». Δεν είναι απολύτως αναγκαίο η Ελλάδα να πολεμήσει. Υπάρχει η δυνατότητα ν'αποφευχθεί η βουλγαρική επίθεση στην Ελλάδα. Με τη συμμετοχή όμως στον πόλεμο η Ελλάδα θα προκαλέσει τη βουλγαρική επίθεση. Τέλος, δηλώνει πως στις εκλογές του Μαΐου του 1915 ο ελληνικός λαός δεν κλήθηκε ν'αποφασίσει για τη παροχή βοήθειας προς τους Σέρβους αλλά για την πολιτική που ήθελε να εφαρμόσει ο Βενιζέλος τον Φεβρουάριο (συμμετοχή στην εκστρατεία των Δαρδανελλίων» εναντίον των

¹⁶⁵ Στο ίδιο, σσ. 161-163, 167.

Τούρκων). Άρα, δεν συνεπάγεται ότι στις εκλογές εκείνες ο λαός ενέκρινε την πολιτική της εισόδου στον πόλεμο.¹⁶⁶

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σσ. 164-165. Στο επιχείρημα του Γούναρη και άλλων βουλευτών ότι η κυβέρνηση Βενιζέλου είχε παραβιάσει την ελληνοσερβική συνθήκη αρνούμενη να παράσχει βοήθεια στη Σερβία το 1914, όταν δέχθηκε επίθεση από τη Σερβία, ο **Βενιζέλος** απάντησε το εξής: από το καλοκαίρι του 1914 είχε ξεκαθαρίσει στη σερβική κυβέρνηση ότι η Ελλάδα δεν θα μπορούσε να προσφέρει βοήθεια στη Σερβία, αν αυτήν εμπλεκόταν σε πόλεμο ευρωπαϊκό, καθώς υπήρχε το ενδεχόμενο να δεχθεί βουλγαρική επίθεση, η οποία θα απέκοπτε την επικοινωνία των σερβικών και ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων με τη Θεσσαλονίκη. Μόνο σε περίπτωση που η Βουλγαρία επιτίθετο στους Σέρβους, η Ελλάδα θα προσέφερε στρατιωτική βοήθεια στη Σερβία. Τελικά, η σερβική κυβέρνηση συμφώνησε με τις θέσεις ελληνικής. Επίσης, όσον αφορά στο επιχείρημα ότι η ελληνοσερβική συνθήκη παραβιάστηκε και όταν οι Σέρβοι τον Μάιο του 1914 δήλωσαν πως δεν θα μπορούσαν να βοηθήσουν την Ελλάδα σε περίπτωση τουρκικής επίθεσης, ο Βενιζέλος απάντησε το εξής: η Σερβία είχε εξηγήσει τότε πως δεν θα ήταν σε θέση να παράσχει βοήθεια λόγω της καταπόνησής της από τους Βαλκανικούς πολέμους και της ανεπαρκούς προετοιμασίας για νέο πόλεμο. Πράγματι, η στάση αυτή της Σερβίας θα μπορούσε να θεωρηθεί παραβίασης της συνθήκης, Ωστόσο, η Ελλάδα δεν πολέμησε τελικά με την Οθωμανική αυτοκρατορία, ώστε να αποδειχθεί στην πράξη εάν η Σερβία θα εκπλήρωνε τις συμμαχικές της υποχρεώσεις. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις, κατά τον Βενιζέλο, η ελληνοσερβική συνθήκη εφαρμόστηκε κανονικά. Ίσως εννοεί το γεγονός ότι σε όλο αυτό το διάστημα η Ελλάδα είχε θέσει στη διάθεση της σερβικής κυβέρνησης το λιμάνι της Θεσσαλονίκης και τη σιδηροδρομική γραμμή για τη μεταφορά πολεμοφοδίων και άλλων αναγκαίων. Επίσης, ο Κρητικός πολιτικός επανέλαβε την άποψη πως το γεγονός ότι οι Σέρβοι ζητούσαν τη συναίνεση της Ελλάδας για να προβούν σε παραχωρήσεις προς τη Βουλγαρία, δεν αποτελεί «αίτησιν καταργήσεως» αλλά «αίτησιν διατηρήσεως» της συνθήκης. Επιπλέον, τόνισε ότι η έγκριση των παραχωρήσεων εκ μέρους της Σερβίας προς τη Βουλγαρία είχε ζητηθεί από την Ελλάδα σε συνδυασμό με τα σπουδαία ανταλλάγματα στη Μ.Ασία, τα οποία δεν επρόκειτο απλώς να αποκαταστήσουν την ισορροπία αλλά να φέρουν την Ελλάδα σε υπερέχουσα θέση. Επιπροσθέτως, επεσήμανε ότι πέρα από τις συμμαχικές υποχρεώσεις προς τη Σερβία, η Ελλάδα καλείται να εισέλθει στον πόλεμο, διότι αυτός διεξάγεται σε χώρες «εις τας οποίας ακριβώς εκτείνονται αι εθνικά διεκδικήσεις». Ακόμη, αναφέρθηκε στην επιστράτευση σημειώνοντας πως το μέτρο αυτό λαμβάνεται είτε για να γίνει άμεσα πόλεμος είτε για να αναγκαστεί η άλλη πλευρά να αλλάξει θέση. Δεν γίνεται, όμως, ο επιστρατευμένος στρατός να παραμείνει για μήνες αδρανής, διότι αυτό αφ' ενός ρίχνει το ηθικό του και αφ' ετέρου απειλεί με οικονομική κατάρρευση τη χώρα. Συνεπώς, είναι παράλογο κανείς να θεωρεί ότι η επιστράτευση μπορεί να έχει μακρά διάρκεια. Τέλος, απαντώντας στα περί του διακυβεύματος των εκλογών του Μαΐου, είπε πως παρά την προσπάθεια που έγινε «δια να νοθευθή το φρόνημα των εκλογών», ο ελληνικός λαός δια της ψήφου του εξέφρασε την εμπιστοσύνη του στο Κόμμα Φιλελευθέρων

Συνεπώς, όπως γίνεται αντιληπτό από τα παραπάνω, τα αντιβενιζελικά κόμματα συντάχθηκαν πλήρως με τη θέση του βασιλιά περί τήρησης ουδετερότητας απορρίπτοντας τη θέση του Βενιζέλου ότι η Ελλάδα όφειλε να εκπληρώσει συμμαχικές υποχρεώσεις προς τη Σερβία. Λόγω των κρίσιμων περιστάσεων η συζήτηση (η οποία κράτησε μέχρι τις πρώτες πρωινές ώρες της 22ας Σεπτεμβρίου) κατέληξε σε ψηφοφορία για παροχή ψήφου εμπιστοσύνης. Υπέρ της κυβέρνησης ψήφισαν 142 βουλευτές και κατά 102. Ανάμεσα σε αυτούς που αρνήθηκαν να παράσχουν ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση ήταν και δύο βουλευτές των Φιλελευθέρων.¹⁶⁷ Το αποτέλεσμα ήταν μεν τυπικά θετικό για την κυβέρνηση, καθώς εξασφάλισε την ψήφο εμπιστοσύνης, αλλά οι απουσίες και οι αρνητικές ψήφοι παρουσίαζαν μία εικόνα φθοράς της συνοχής της κυβερνητικής πλειοψηφίας. Γι' αυτό και οι αντιβενιζελικοί έκαναν λόγο για «ασθενή πλειοψηφίαν».¹⁶⁸

Η δεύτερη παραίτηση του Βενιζέλου

Το πρωί ο Κωνσταντίνος ζήτησε τα πρακτικά της Βουλής για να ενημερωθεί για όσα ειπώθηκαν στη συνεδρίαση. Οι σαφέστατες δηλώσεις του Βενιζέλου ότι προτίθεται να βοηθήσει τη Σερβία και, αν χρειαστεί, να πολεμήσει και εναντίον των Κεντρικών Δυνάμεων, ήταν η ευκαιρία που έψαχνε για να αποπέμψει τον πρωθυπουργό. Ο βασιλιάς «λίαν εξωργισμένος» ζήτησε από τον Βενιζέλο να συναντηθούν. Σύμφωνα με τον Στρέιτ, ο Κωνσταντίνος εξέφρασε την αποδοκιμασία του για τις δηλώσεις του πρωθυπουργού στη Βουλή σχετικά με τη Σερβία. Ο τελευταίος του αντέτεινε πως δεν μπορεί να διαφωνήσει «μετά τας εκλογάς αίτινες έδωκαν την νίκην εις το πρόγραμμά του και μετά την χθεσινήν ψήφον εμπιστοσύνης». Ο βασιλιάς διαφώνησε και μετά από μακρά συζήτηση στην οποία φάνηκε το αγεφύρωτο χάσμα που χώριζε τους δύο άνδρες, ο Βενιζέλος ρώτησε:

έχοντας γνώση της πολιτικής του, διότι «αυτή εξετέθη προς αυτόν». Με την ψήφο του ελληνικού λαού «ενεκρίθη η γενική πολιτική της Κυβερνήσεως των Φιλελευθέρων, η οποία εξωτερικώς είχε ωρισμένην κατεύθυνσιν [...] και ως κυριώτατον μέρους του προγράμματος αυτής την τήρησιν των συμμαχικών υποχρεώσεων», Στο *ίδιο*, σσ. 150-152, 167-170· Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 39.

¹⁶⁷ Στο *ίδιο*, σσ. 182-183· *Καιροί*, 23.09.1915.

¹⁶⁸ Στρέιτ, ό.π., τ.Β', σ. 519 [καταγραφή: 22 Σεπτεμβρίου/5 Οκτωβρίου 1915].

«Ὡστε δεν μένει ή να παραιτηθώ...;» και ακολούθως υπέβαλε την παραίτηση του, χωρίς να λάβει καμία απάντηση απ'τον Κωνσταντίνο.¹⁶⁹

Ο αντιβενιζελικός Τύπος χαιρέτησε την εξέλιξη αυτή κάνοντας λόγο για σωτήρια κίνηση του βασιλιά. Χαρακτηριστικά το *Σκριπ* αναφέρει πως η απομάκρυνση του Βενιζέλου από την κυβέρνηση προκάλεσε «Γενικήν ανακούφισιν» σε «όλον το Έθνος». Η «σώτειρα χείρ» του βασιλιά έδωξε από την εξουσία «εκείνον, όστις καταχρώμενος την εμπιστοσύνην Του υπέσκαπτε τα θεμέλια του Θρόνου και απειπειράτο να θεμελιώση επί των ερειπίων του Έθνους την ακόλαστον κυριαρχίαν του».¹⁷⁰

¹⁶⁹ Στο *ίδιο*, σσ. 519,521-522 [καταγραφή: 22 Σεπτεμβρίου/5 Οκτωβρίου 1915]. Σύμφωνα με τον Ζαβιτζιάνο, ο βασιλιάς ζήτησε την παραίτηση της κυβέρνησης, καθώς εκτιμούσε ότι η παραμονή του Βενιζέλου στην κυβέρνηση τον εξέθετε έναντι των Κεντρικών Αυτοκρατοριών και έθετε σε κίνδυνο την πολιτικής της ουδετερότητας. Δικαιολόγησε αυτή του την απόφαση με το σκεπτικό ότι «η Γερμανία θα ενίκα, και συνεπώς η πολιτική του Βενιζέλου θα ωδήγει εις την καταστροφήν», Ζαβιτζιάνος, *ό.π.*, σ. 98.

¹⁷⁰ *Σκριπ*, 23.09.1915.

Κεφάλαιο Γ': Η πρώτη αντιβενιζελική κυβέρνηση Ζαΐμη (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1915)

Η συγκρότηση κυβέρνησης συνασπισμού υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη

Ο Κωνσταντίνος ανακουφισμένος μετά την παραίτηση του Βενιζέλου έσπευσε να τηλεγραφήσει στον Κάιζερ: «Ξεφορτώθηκα τον Βενιζέλο».¹⁷¹ Επίσης, τόνισε στον Στρέιτ: «Εννοώ να πολεμήσω, αν το ελληνικόν συμφέρον το απαιτή αλλ' ουχί παρασυρόμενος υπέρ άλλων εις πόλεμον άκων». Ακολούθως, βολιδοσκοπήσε τον Γούναρη για τον σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας των κομμάτων της αντιπολίτευσης (μέσω αντιπροσώπων) υπό την προεδρία του. Ο Πατρινός πολιτικός απάντησε πως αυτή η λύση δεν ήταν «πολύ πρακτική», διότι θα ήταν «δυσχερεστέρα» η συνεννόηση μεταξύ των εκπροσώπων των κομμάτων. Το καλύτερο θα ήταν να συγκροτηθεί μία κυβέρνηση από τους ίδιους τους αρχηγούς των κομμάτων, συμπεριλαμβανομένου ίσως και του Βενιζέλου. Ο βασιλιάς αποδέχθηκε την πρόταση Γούναρη πλην της συμμετοχής του αρχηγού των Φιλελευθέρων, διότι θα λειτουργούσε διαλυτικά στη συνοχή της κυβέρνησης. Κατόπιν υπόδειξης του Στρέιτ ο Κωνσταντίνος ζήτησε από τον Ζαΐμη να αναλάβει την προεδρία μιας τέτοιας κυβέρνησης, διότι ήταν «ανύποπτος προς την Entente, πεπεισμένος δ' απολύτως υπέρ της ουδετερότητος».¹⁷²

¹⁷¹ Leon, ό.π., σσ. 244· Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 68. Στον δε Στρέιτ δήλωσε με σαφήνεια πως ήταν αδύνατο πλέον να επανέλθει στην πρωθυπουργία ο Βενιζέλος όσο διαρκούσε ο πόλεμος, ακόμα κι αν διαλυόταν η Βουλή και κέρδιζε πάλι την πλειοψηφία στις εκλογές, ΕΛΙΑ, Αρχείο Γεωργίου Στρέιτ, φακ. 15/2 (Ημερολόγιο, 1914-1916, 2^ο Κεφάλαιον, αδημοσίευτο), φ. 5r, (27 Σεπτεμβρίου 1915). Παρατίθεται στο Πλουμίδης, ό.π., 70. Μάλιστα, στον Γάλλο πρέσβη Γκιγιεμέν δήλωσε emphaticώς πως θα προτιμούσε να διορίσει έναν «ρακοσυλλέκτη» απ' τον δρόμο πρωθυπουργό παρά τον Βενιζέλο, Leon, ό.π., σ. 309, υποσημείωση 7· Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 76.

¹⁷² Στρέιτ, ό.π., τ.Β', σ. 515, 519-520 [καταγραφές: 20 Σεπτεμβρίου/3 Οκτωβρίου 1915, 22 Σεπτεμβρίου/5 Οκτωβρίου 1915]. Ο Ζαΐμης δεν ήταν τυχαίο πρόσωπο. Όπως είδαμε, ήταν διοικητής της Εθνικής Τράπεζας και είχε βολιδοσκοπηθεί ξανά τον Φεβρουάριο του 1915, μετά την πρώτη παραίτηση του Βενιζέλου, από τον βασιλιά για να αναλάβει την πρωθυπουργία αλλά είχε αρνηθεί. Ήταν έμπειρος πολιτικός, είχε διατελέσει επανειλημμένα βουλευτής, αρχικά με το δηλιγιαννικό κόμμα και στη συνέχεια με το δικό του, το λεγόμενο «Τρίτο Κόμμα» (1885-1905), καθώς και

Ο Ζαΐμης αποδέχθηκε την πρόταση και τέθηκε επικεφαλής μιας κυβέρνησης συνασπισμού στην οποία συμμετείχαν οι πρώην πρωθυπουργοί: **Στ. Δραγούμης, Ράλλης, Θεοτόκης και Γούναρης**. Επίσης, κατ'εντολή του Κωνσταντίνου συμμετείχαν στην κυβέρνηση και ο ναύαρχος **Πάυλος Κουντουριώτης** ως υπουργός Ναυτικών και ο υποστράτηγος **Ιωάννης Γιαννακίτσας** ως υπουργός Στρατιωτικών. Η σύνθεση της κυβέρνησης μάλλον φανέρωνε την προσπάθεια του βασιλιά να δείξει ότι υπήρχαν και άλλες προσωπικότητες με κύρος (πέραν του Βενιζέλου), οι οποίες είχαν τις ικανότητες να διαχειριστούν τις κρίσιμες περιστάσεις που αντιμετώπιζε η χώρα. Κατά τον Ζαβιτζιάνο, πάντως, η συγκρότηση αυτής της κυβέρνησης, στην οποία συμπεριελήφθηκαν όλοι σχεδόν οι σημαντικότεροι παλαιοκομματικοί, λίγες ώρες μετά την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Βενιζέλου από τη Βουλή και τρεις μήνες μετά την «πανηγυρικώς εκδηλωθείσαν λαϊκήν εμπιστοσύνην» προς το Κόμμα Φιλελευθέρων, «ετοποθέτησε τον Βασιλέα επί κεφαλής της μιάς εκ των δύο πολιτικών παρατάξεων» και κατέστησε τον ίδιο ουσιαστικά υπεύθυνο για τη διακυβέρνηση της χώρας, πράγμα το οποίο «ήτο αντίθετον προς το πολίτευμα και επικίνδυνον δια την χώραν».¹⁷³

Η κυβέρνηση Ζαΐμη ορκίστηκε στις 24 Σεπτεμβρίου 1915. Το Κόμμα των Φιλελευθέρων που κατείχε την πλειοψηφία στη Βουλή αποφάσισε να κρατήσει στάση ανοχής απέναντι στη νέα κυβέρνηση, διότι δεν συνέφερε τους βενιζελικούς η πρόωρη διάλυση της Βουλής και η διεξαγωγή νέων εκλογών. Η ξεκάθαρη θέση που είχαν πάρει οι Φιλελεύθεροι υπέρ της συμμετοχής στον πόλεμο σε αντίθεση με την πολιτική της ειρήνης που υποστήριζαν τα αντιβενιζελικά κόμματα, σε συνδυασμό με

Πρόεδρος της Βουλής (1895-1897). Επίσης, είχε διοριστεί πρωθυπουργός από τον βασιλιά Γεώργιο Α΄ σε διάφορες κρίσιμες στιγμές, όπως μετά την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 ή το 1901 μετά τις μεγάλες ταραχές που προκάλεσαν οι φοιτητικές εξεγέρσεις. Τέλος, είχε διατελέσει Ύπατος Αρμοστής της Κρητικής Πολιτείας (1906-1908), όταν η τάξη είχε διασαλευθεί με την επανάσταση του Θερίσου. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις ο Καλαβρυτινός πολιτικός είχε αποδείξει πως μπορούσε να χειρίζεται οριακές καταστάσεις, να αντεπεξέρχεται στις κρίσεις και να αποσπά τη συναίνεση των υπόλοιπων παραγόντων. Συνεπώς, η εργατικότητα του, η αποτελεσματικότητά του σε συνδυασμό με τη μετριοπάθεια και την αμεροληψία του, τον καθιστούσαν το κατάλληλο πρόσωπο για να αναλάβει την πρωθυπουργία σ' αυτήν την τεταμένη περίοδο, Μαρωνίτη, ό.π., σσ. 177,188.

¹⁷³ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 98.

τη λαϊκή δυσαρέσκεια για την επιστράτευση και την αποβίβαση των Αγγλογάλλων στη Θεσσαλονίκη, δεν προμήνυαν καλό εκλογικό αποτέλεσμα για το κόμμα του Βενιζέλου.¹⁷⁴

Οι διαπραγματεύσεις της κυβέρνησης Ζαΐμη με τους Συμμάχους

Η κυβερνητική αλλαγή στην Ελλάδα προκάλεσε δισταγμούς στους Συμμάχους σχετικά με το κατά πόσον έπρεπε να συνεχιστεί η αποβίβαση στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με τον Ρώσο πρεσβευτή Ντεμίντωφ, ο Κωνσταντίνος απάντησε ότι η αποβίβαση των συμμαχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη «δύναται να εξακολουθήσει, η δε Ελληνική επιστράτευσις δεν θα ανασταλή».¹⁷⁵ Σύμφωνα με τον Λεονταρίτη, η στάση του βασιλιά ίσως οφειλόταν στον φόβο του για πιθανά αντίποινα των Συμμάχων εναντίον του, εάν εμπόδιζε τη συνέχιση της αποβίβασης.¹⁷⁶ Όταν όμως ο Βρετανός πρεσβευτής **Φράνσις Έλλιοτ (Francis Elliott)** ρώτησε τον Κωνσταντίνο ποια θα είναι η στάση της Ελλάδας στην περίπτωση που η Βουλγαρία επιτεθεί κατά της Σερβίας, ο βασιλιάς δεν απάντησε, διότι ήθελε πρώτα να συζητήσει το θέμα με τον πρωθυπουργό.¹⁷⁷

Τα γεγονότα, ωστόσο, έτρεχαν και επέκειτο η βουλγαρική επίθεση στη Σερβία. Έτσι, η σερβική κυβέρνηση απευθύνθηκε στην ελληνική ζητώντας να μάθει ποια στάση θα κρατούσε απέναντι σε μια τέτοια εξέλιξη.¹⁷⁸ Η κυβέρνηση Ζαΐμη αναγκάστηκε τότε να ξεκαθαρίσει τη θέση της δηλώνοντας πως θα συνέχιζε να παραμένει ουδέτερη. Κατά την άποψη της ελληνικής κυβέρνησης, η ελληνοσερβική συνθήκη είχε χαρακτήρα βαλκανικό και άρα αφορούσε σε πόλεμο εναντίον μόνο της Βουλγαρίας και όχι σε πόλεμο εναντίον της Βουλγαρίας και μιάς ή περισσότερων Μεγάλων Δυνάμεων. Άρα, η Ελλάδα δεν ήταν υποχρεωμένη βάσει της συνθήκης να βοηθήσει τη Σερβία, από τη στιγμή που η τελευταία θα δεχόταν

¹⁷⁴ Στο ίδιο, ό.π., σ. 99.

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 101.

¹⁷⁶ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 29.

¹⁷⁷ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 101.

¹⁷⁸ Μαρωνίτη, ό.π., σ. 189.

συντονισμένη επίθεση από Βουλγαρία και Κεντρικές Δυνάμεις.¹⁷⁹ Επίσης, η Ελλάδα δεν ήταν υποχρεωμένη να βοηθήσει τη Σερβία, διότι σύμφωνα με την ελληνοσερβική συνθήκη, οι Σέρβοι ήταν υποχρεωμένοι να παρατάξουν στρατό 150.000 ανδρών στα σύνορα με τη Βουλγαρία, πράγμα το οποίο αδυνατούσαν να πράξουν. Το ίδιο, όμως, αδυνατούσαν να κάνουν και οι Σύμμαχοι, οι οποίοι, υποτίθεται, θα αναλάμβαναν να αναπληρώσουν τους Σέρβους.¹⁸⁰ Τέλος, η πολεμική εμπλοκή της Ελλάδας δεν μπορούσε να διασφαλίσει τη σωτηρία της Σερβίας. Αντιθέτως, το πιο πιθανό είναι ότι θα καταστρέφονταν και οι δυό. Συνεπώς, κατά τον Ζαΐμη, ήταν προτιμότερο να παραμείνει η Ελλάδα σε καθεστώς ένοπλης ουδετερότητας και να εμπλακεί στρατιωτικά σε άλλη χρονική στιγμή, όταν οι συνθήκες θα ήταν ευνοϊκότερες.¹⁸¹

Παρά την σαφώς εκπεφρασμένη θέση της ελληνικής κυβέρνησης περί συνέχισης της ουδετερότητας, οι Σύμμαχοι, μετά την εξαπόλυση κοινής επίθεσης Γερμανών και των Αυστριακών στη Σερβία (23 Σεπτεμβρίου/6 Οκτωβρίου 1915) και τη βουλγαρική επίθεση (27 Σεπτεμβρίου/10 Οκτωβρίου 1915), επανήλθαν με νέες προτάσεις, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο. Κατ' αρχάς, οι Ρώσοι αποδέχονταν να παραχωρηθεί στην Ελλάδα η Δυτική Θράκη. Ταυτόχρονα, οι Γάλλοι υπόσχονταν να στείλουν στη Θεσσαλονίκη στρατιωτική δύναμη 80.000 ανδρών, ή ακόμα και μεγαλύτερη, αν χρειαζόταν. Επίσης, οι Σέρβοι δήλωσαν πως ο ελληνικός στρατός θα μπορούσε να καταλάβει εδάφη της σερβικής Μακεδονίας (Γευγελή, Δοϊράνη, Μοναστήρι). Επιπλέον, οι Βρετανοί προχώρησαν σε μία ακόμη πιο εντυπωσιακή πρόταση: θα παραχωρούσαν την Κύπρο στην Ελλάδα ανεξαρτήτως του αποτελέσματος του πολέμου. Επίσης, η Ελλάδα θα συμμετείχε και στη διανομή των «λαφύρων», εφόσον ο πόλεμος είχε θετική έκβαση για την Αντάντ. Τέλος, υπόσχονταν και εκείνοι, όπως και οι Γάλλοι, να στείλουν μεγαλύτερες στρατιωτικές δυνάμεις στη Θεσσαλονίκη.¹⁸²

¹⁷⁹ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 30.

¹⁸⁰ Σύμφωνα με την εφημερίδα *Καιροί* είχαν αποβιβαστεί μόλις 20.000 στρατιώτες, *Καιροί*, 26.09.1915.

¹⁸¹ Μαρωνίτη, ό.π., σσ. 190-191.

¹⁸² Λεονταρίτης, ό.π., σ. 30· Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 101-102· *Πατρίς*, 08.10.1915· *Καιροί*, 08.10.1915.

Η ελληνική κυβέρνηση καθυστέρησε 5 μέρες να απαντήσει στους Συμμάχους. Στο διάστημα αυτό ο Ζαΐμης ζήτησε τη γνώμη του Στρέιτ και του Μεταξά περί του πρακτέου. Και οι δύο του κατέθεσαν υπομνήματα με τις απόψεις τους. Στο δικό του υπόμνημα ο Στρέιτ επέμενε πως η Ελλάδα θα έπρεπε να παραμείνει ουδέτερη, ακόμα κι αν της προσφέρονταν σημαντικά ανταλλάγματα. Οι κίνδυνοι από τη συμμετοχή στον πόλεμο είναι περισσότεροι σε σχέση με τα ανταλλάγματα, καθώς η χώρα, αν συμμετάσχει, κινδυνεύει να χάσει τη Θεσσαλονίκη και άλλες ζωτικές περιοχές της Μακεδονίας, ενώ θα θέσει σε κίνδυνο τους ελληνικούς πληθυσμούς στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Επιπλέον, κατά την άποψη του Στρέιτ, δεν συμφέρει την Αντάντ να προχωρήσει σε εκβιαστικά μέτρα κατά της Ελλάδας, καθώς αυτό θα απαιτούσε μεταφορά ζωτικών στρατιωτικών δυνάμεων από το βαλκανικό μέτωπο. Τέλος, η Ελλάδα θα ήταν κερδισμένη είτε νικούσαν οι Κεντρικές Δυνάμεις είτε οι Δυνάμεις της Αντάντ. Κι αυτό γιατί στην πρώτη περίπτωση η Ελλάδα θα εξασφάλιζε εδαφικά ανταλλάγματα και θα αποτρεπόταν η υπερβολική εδαφική επέκταση της Βουλγαρίας, ενώ στη δεύτερη περίπτωση η νίκη των Συμμάχων θα συνεπαγόταν ουσιώδη βλάβη της Βουλγαρίας. Παρομοίως, και ο Μεταξάς στο υπόμνημά του τασσόταν υπέρ της ουδετερότητας προβάλλοντας κυρίως τους στρατιωτικούς λόγους.¹⁸³

Επηρεασμένος ο Ζαΐμης, λοιπόν, από αυτές τις απόψεις, απέρριψε στις 8/21 Οκτωβρίου 1915 τις προσφορές των Συμμάχων δηλώνοντας ότι «η προς την Σερβίαν βοήθεια της Ελλάδος θα ήτο εντελώς ματαιία υπό τας παρούσας συνθήκας». Κατά τον Ζαβιτζιάνο, η λέξη «παραφροσύνη είναι η μόνη αρμόζουσα εξήγησις της απορρίψεως της προσφοράς της Κύπρου». Κάποιοι εκ των αντιβενιζελικών θεωρούσαν πως η απόρριψη αυτής της προσφοράς δεν ήταν σφάλμα, διότι η

¹⁸³ Εάν η Ελλάδα βοηθούσε μόνη της τη Σερβία, τότε διέτρεχε σοβαρό κίνδυνο να ηττηθεί. Μόνο εάν συνέπρατταν οι Ρουμάνοι και οι Αγγλογάλλοι, μπορούσε η Ελλάδα να συμμετάσχει στον πόλεμο έχοντας πιθανότητες να νικήσει. Όμως, οι Ρουμάνοι αρνούσαν να εγκαταλείψουν την ουδετερότητα και οι Σύμμαχοι δεν είχαν μεταφέρει προς το παρόν επαρκείς στρατιωτικές δυνάμεις στα Βαλκάνια. Για να γίνει το τελευταίο, θα έπρεπε οι Δυνάμεις της Αντάντ πρώτα να επικρατήσουν στα ευρωπαϊκά μέτωπα, πράγμα το οποίο δεν φαίνεται να μπορεί να συμβεί στη δεδομένη φάση. Συνεπώς, όσο δεν πληρούνταν αυτές οι προϋποθέσεις, ήταν άκρως επικίνδυνο για την Ελλάδα να εμπλακεί στον πόλεμο, Μαρωνίτη, ό.π., σσ. 191-193.

Κύπρος είναι «νήσος Ελληνική από άκρου εις άκρον» και, επομένως, ήταν αναπόφευκτο κάποια στιγμή στο μέλλον να δοθεί στην Ελλάδα. Άλλοι αντιβενιζελικοί πίστευαν πως την Κύπρο θα την έδινε η Γερμανία στην Ελλάδα ως αντάλλαγμα για την ουδετερότητά της. Τέλος, ορισμένοι υποστήριζαν πως η Ελλάδα δεν έπρεπε να διακινδυνεύσει να καταστρέψει τα 19/20 του πληθυσμού της για χάρη 1/20, δηλαδή της Κύπρου.¹⁸⁴

Η συνεδρίαση της 21^{ης} Οκτωβρίου 1915 και η παραίτηση της κυβέρνησης Ζαΐμη

Κατόπιν τούτων, τα πνεύματα οξύνθηκαν περαιτέρω στο εσωτερικό της χώρας. Έτσι, ένα ασήμαντο επεισόδιο στη Βουλή¹⁸⁵ στάθηκε αρκετό για να οδηγήσει στην καταψήφιση της κυβέρνησης Ζαΐμη από τη βενιζελική πλειοψηφία στις 22 Οκτωβρίου 1915 και στην παραίτησή της.¹⁸⁶ Στη συνεδρίαση που προηγήθηκε της καταψήφισης ο Βενιζέλος κατηγόρησε τους αντιπάλους του ότι αφήνουν τον «από 13 αιώνων αντίπαλον εν τη Βαλκανική χερσονήσω», δηλαδή τη Βουλγαρία, να συντρίψει τη Σερβία και να ανατρέψει έτσι την ισορροπία που είχε διαμορφώσει η συνθήκη του Βουκουρεστίου. Αυτή η εξέλιξη θα δημιουργήσει μία «κολοσσιαία» Βουλγαρία, η οποία στη συνέχεια θα στραφεί εναντίον της Ελλάδας, καθώς διεκδικεί τα ελληνικά εδάφη «μέχρι του Αλιάκμονος» ή ακόμα και μέχρι «σχεδόν των παλαιών συνόρων της Ελλάδος».¹⁸⁷ Επίσης, κατηγόρησε τους αντιβενιζελικούς ότι κάνουν αντιπολίτευση κρυπτόμενοι πίσω από τον βασιλιά, ο οποίος, βάσει του Συντάγματος, δεν έχει την ευθύνη της διακυβέρνησης της χώρας. Η μόνη περίπτωση στην οποία ο βασιλιάς μπορεί να εκφράσει διαφωνία προς την υπεύθυνη κυβέρνηση είναι όταν διαπιστώσει πως η πολιτική της κυβέρνησης «δεν ευρίσκεται εν αρμονία προς την λαϊκήν γνώμην». Αυτό συνέβη τον Φεβρουάριο του 1915 και γι' αυτό η χώρα οδηγήθηκε σε εκλογές, στις οποίες η διαφωνία Στέμματος-κυβέρνησης «ήρθη δια της λαϊκής ψήφου». Ο βασιλιάς, όμως, αντισυνταγματικά

¹⁸⁴ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ.103.

¹⁸⁵ Πρόκειται για φραστικό επεισόδιο ανάμεσα στον βουλευτή των Φιλελευθέρων Γεώργιο Βλάχο και τον υπουργό Στρατιωτικών Γιαννακίτσα.

¹⁸⁶ ΕΣΒ, 21 Οκτωβρίου 1915, σσ. 575-576.

¹⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 533.

αποφάσισε να λάβει «εις χείρας αυτού την διεύθυνσιν των πραγμάτων της Πολιτείας» και βρήκε πρόθυμους συνεργάτες για την ανάληψη τέτοιας ευθύνης τους αντιπάλους των Φιλελευθέρων.¹⁸⁸

Ακολουθώντας τον λόγο πήρε ο υπουργός Εσωτερικών **Γούναρης**, ο οποίος επεσήμανε πως η διαφωνία μεταξύ του Στέμματος και της κυβέρνησης Βενιζέλου τον Σεπτέμβριο του 1915 δεν είχε καμία σχέση με το διακύβευμα των εκλογών του Μαΐου του 1915, το οποίο σχετιζόταν με τη συμμετοχή στην εκστρατεία των Δαρδανελλίων. Η νέα διαφωνία μεταξύ Βενιζέλου και βασιλιά προέκυψε μετά τις εκλογές και αφορούσε στο ζήτημα παροχής βοήθειας προς τη Σερβία. Συνεπώς, ο ελληνικός λαός, όταν ψήφισε στις εκλογές του Μαΐου, δεν είχε υπόψη του αυτό το ζήτημα.¹⁸⁹ Παρομοίως και ο Υπουργός Εθνικής Οικονομίας **Θεοτόκης** αμφισβήτησε το ότι ο λαός ενέκρινε τις ιδέες του Βενιζέλου στις τελευταίες εκλογές. Πρώτον, διότι ο αρχηγός των Φιλελευθέρων δεν συμμετείχε στην προεκλογική περίοδο, καθώς κατά δήλωσή του είχε αποσυρθεί από την πολιτική, και δεύτερον, διότι καμία επίσημη φωνή δεν ακούστηκε από τους Φιλελευθέρους, η οποία να δηλώνει ότι το κόμμα «κατέρχεται εις τας εκλογάς με τας ιδέας, ας ο αρχηγός αυτού διετύπωσεν και αίτινες προκάλεσαν την προς το Στέμμα διαφωνίαν». Όσον αφορά στην επιτροπή η οποία είχε συγκροτηθεί για να διοικεί το Κόμμα Φιλελευθέρων, αυτή – κατά τον Θεοτόκη – αφ' ενός δεν μπορούσε να αντικαταστήσει τον αρχηγό του κόμματος, αφ' ετέρου δεν διατύπωσε προεκλογικά «πρόγραμμα καθαρών εξωτερικής πολιτικής», το οποίο σαφώς να δηλώνει πως θα ακολουθούσε την πολιτική που προκάλεσε τη διαφωνία του Στέμματος «και της οποίας άμεσος συνέπεια θα ήτο ο πόλεμος».¹⁹⁰

Επίσης, ο Θεοτόκης έκανε αναφορά και στις εδαφικές παραχωρήσεις που ήταν πρόθυμος να κάνει ο Βενιζέλος προς τους Βουλγάρους λίγους μήνες πριν επισημαίνοντας την αντίφαση με την τωρινή στάση του αρχηγού των Φιλελευθέρων, ο οποίος αισθάνεται «στυγνήν οδύνην» για το ενδεχόμενο

¹⁸⁸ Στο ίδιο, σσ. 533-534.

¹⁸⁹ Ο **Βενιζέλος** απάντησε πως η πολιτική που είχε χαράξει προ των εκλογών προέβλεπε «την περίπτωσιν κατά την οποίαν η Βουλγαρία θα επετίθετο κατά της Σερβίας». Στο ίδιο, σ.536.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 539.

επέκτασης της Βουλγαρία εις βάρος της Σερβίας.¹⁹¹ Όσον αφορά στα εδαφικά ανταλλάγματα που οι Σύμμαχοι υπόσχονταν στην Ελλάδα, αν αυτή δεχόταν να παραχωρήσει εδάφη στη Βουλγαρία, ο Κερκυραίος πολιτικός τόνισε πως αυτά ήταν αόριστα και σε κανένα επίσημο έγγραφο δεν αναφερόταν ότι θα παραχωρούνταν στην Ελλάδα 140.000 τετρ. χλμ. στη Μ. Ασία (όπως ισχυρίζονταν οι βενιζελικοί). Εν συνεχεία, επανέλαβε τα γνωστά επιχειρήματα των αντιβενιζελικών σχετικά με τη μη υποχρέωση της Ελλάδας να παράσχει βοήθεια στη Σερβία, ενώ υπογράμμισε το γεγονός πως οι Σύμμαχοι δεν έχουν στείλει ακόμα τους 150.000 άνδρες, οι οποίοι θα υποκαθιστούσαν τη στρατιωτική δύναμη που οι Σέρβοι ήταν υποχρεωμένοι (βάσει της ελληνοσερβικής συνθήκης) να διαθέσουν.¹⁹² Συνεπώς, η Ελλάδα δεν πρέπει να εξέλθει της ουδετερότητας, αλλιώς θα κινδυνεύσει να υποστεί τις καταστροφές που υφίστανται οι Σέρβοι. Τέλος, όσον αφορά στη στάση του βασιλιά έναντι της πολιτικής του Βενιζέλου, η οποία προκάλεσε δύο φορές την παραίτηση του αρχηγού των Φιλελευθέρων, ο Θεοτόκης έμμεσα αναφέρεται σε αυτήν δηλώνοντας πως αποδείχθηκε σωτήρια για την Ελλάδα, καθώς οι προβλέψεις του Βενιζέλου για γρήγορη νίκη των Συμμάχων εναντίον των Τούρκων στα Δαρδανέλλια δεν πραγματοποιήθηκαν.¹⁹³ Οι κίνδυνοι που διατρέχει τώρα η χώρα είναι μεγάλοι

¹⁹¹ Στο θέμα αυτό αναφέρθηκε και ο υπουργός Δικαιοσύνης και Συγκοινωνίας **Ράλλης**, ο οποίος κατηγόρησε τον Βενιζέλο ότι ήταν πρόθυμος να παραχωρήσει «ολόκληρον την Μακεδονίαν» στη Βουλγαρία. Αναρωτήθηκε, μάλιστα, τί θα προσέφερε η παραχώρηση των Σερρών, της Δράμας και της Καβάλας στους Βουλγάρους. Όχι οφέλη αλλά κινδύνους θα προσέφερε, καθώς η Βουλγαρία ενισχυμένη εδαφικά θα διεκδικούσε στη συνέχεια και τη Θεσσαλονίκη, Στο *ίδιο*, σ. 538.

¹⁹² Ειδικότερα ο **Ράλλης**, ανέφερε ότι οι 25.000 άνδρες του γαλλικού στρατού στη Μακεδονία «δεν θα ήρκουν να ασφαλίσωσι ημάς κατά της επιδρομής των Βουλγάρων, όπισθεν των οποίων ήσαν οι Τούρκοι και όπισθεν των Τούρκων οι Γερμανοί και οι Αυστριακοί». Επίσης, επεσήμανε πως η Ελλάδα προς το παρόν δεν διέθετε τις απαραίτητες στρατιωτικές δυνάμεις για να εμπλακεί σ'έναν τέτοιο πόλεμο. Άρα, η συμμετοχή της χώρας στον πόλεμο θα την εξέθετε σε μεγάλους κινδύνους, ενώ θα διακινδύνευε την ασφάλεια του Ελληνισμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, Στο *ίδιο*, σσ. 556-557.

¹⁹³ Στη στάση του βασιλιά αναφέρθηκε και ο **Ράλλης** τονίζοντας πως είναι ο ρυθμιστής του πολιτεύματος και εκείνος που «αναμφισβητήτως θα κρίνη υπέρ του συμφέροντος του Κράτους και [...] του Έθνους». Γι'αυτό, αν η πλειοψηφία της Βουλής καταψηφίσει την κυβέρνηση, τότε η τελευταία «θα αφήση πλήρη ελευθερίαν» στον βασιλιά, από τον οποίο θα ζητήσει να λάβει υπόψη

αλλά θα ήταν «ασυγκρίτως» μεγαλύτεροι, εάν εφαρμοζόταν η πολιτική του Βενιζέλου, η οποία αφ' ενός δεν θα έσωζε τη Σερβία και αφ' ετέρου θα κατέστρεφε την Ελλάδα. Η μόνη ενεδεδειγμένη επιλογή, λοιπόν, είναι η διατήρηση της ένοπλης ουδετερότητας «μέχρις ου ο ορίζων καθαρισθή».¹⁹⁴

Ο **Βενιζέλος** απαντώντας τόνισε αρχικά πως αν η Ελλάδα συμμετείχε στην εκστρατεία των Δαρδανελλίων, αυτό θα συμπαρέσυρε τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Όσον αφορά στο ζήτημα των εκλογών της 31^{ης} Μαΐου, δήλωσε πως (ανεξαρτήτως της δικής του συμμετοχής στην προεκλογικό αγώνα) ο λαός ενέκρινε δια της ψήφου του την εξωτερική πολιτική των Φιλελευθέρων η οποία ήταν προσανατολισμένη στις Δυνάμεις της Αντάντ και στην εκπλήρωση των συμμαχικών υποχρεώσεων προ τη Σερβία. Επίσης, ο Κρητικός πολιτικός απάντησε στην ένσταση του Γούναρη ότι ο λαός μπορεί να διαμόρφωσε διαφορετική άποψη στο ενδιάμεσο διάστημα (μετά τις εκλογές του Μαΐου και μέχρι τον Οκτώβριο), καθώς έλαβαν χώρα νέες περιστάσεις. Συγκεκριμένα, τόνισε πως το πολίτευμα «θα μετεβάλλετο εις ράκος», εάν επανειλημμένα πραγματοποιούνταν εκλογές, προκειμένου να απομακρύνεται κάθε φορά από την εξουσία «ο εκλεκτός της πλειοψηφίας» και έτσι να κερδίζεται χρόνος, ώστε να αποφεύγεται η συμμετοχή της χώρας στον πόλεμο. Επιπλέον, ο αρχηγός των Φιλελευθέρων απάντησε και στις κατηγορίες περί εδαφικών παραχωρήσεων προς τη Βουλγαρία υπενθυμίζοντας τα ανταλλάγματα, τα οποία θα εξασφάλιζε για την Ελλάδα.¹⁹⁵

τους «υπερτάτους» κινδύνους, στους οποίους οδήγησε η πολιτική των Φιλελευθέρων, Στο *ίδιο*, σ. 538.

¹⁹⁴ Στο *ίδιο*, σσ. 540-541.

¹⁹⁵ Πιο συγκεκριμένα, εξήγησε ότι προσέφερε στους Βουλγάρους μία έκταση περίπου 2.000 τετρ. χλμ. της Ανατολικής Μακεδονίας υπό πολύ συγκεκριμένους όρους: α) η Βουλγαρία θα συνέπραττε στον πόλεμο κατά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, β) θα παραχωρούνταν στην Ελλάδα η Δοϊράνη και η Γευγελή της Σερβίας, γ) θα παραχωρείτο στην Ελλάδα μια μεγάλη έκταση στη Μ.Ασία, δ) θα γινόταν ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας. Τέλος, τόνισε πως με τα εδαφικά ανταλλάγματα που θα λάμβανε η Ελλάδα, η εδαφική της αύξηση θα ήταν πολύ μεγαλύτερη από εκείνη της Βουλγαρίας, πράγμα το οποίο σήμαινε πως η Βουλγαρία δεν μπορούσε να αποτελεί κίνδυνο για την Ελλάδα, Στο *ίδιο*, σσ. 543-546, 552.

Επιπροσθέτως, επεσήμανε πως η συνέχιση της πολιτικής της «ενόπλου ουδετερότητας» αφ' ενός θα καταπονούσε τα οικονομικά του κράτους αφ' ετέρου δεν ήταν σίγουρο ότι θα απέτρεπε επίθεση εκ μέρους της Βουλγαρίας. Η Βουλγαρία – συνέχισε – θα γινόταν επικίνδυνα ογκώδης, εάν συντριβόταν η Σερβία, καθώς θα καταλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος της επικράτειάς της, και στη συνέχεια θα στρεφόταν εναντίον της Ελλάδας, η οποία δεν θα είχε συμμάχους στο πλευρό της. Ακόμη, η πολιτική που ακολουθούσαν οι αντιβενιζελικοί εξυπηρετούσε και τα συμφέροντα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η διατήρηση της οποίας θα σήμαινε το οριστικό «εκρίζωμα του Ελληνισμού» που ζει στα εδάφη της. Τέλος, όσον αφορά στο επιχείρημα ότι η ελληνοσερβική συνθήκη παραβιάστηκε τους προηγούμενους μήνες, όταν η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων αρνήθηκε να παράσχει βοήθεια στη Σερβία, ο Βενιζέλος απάντησε πως από κοινού με τους Σέρβους είχαν συμφωνήσει ότι η Ελλάδα δεν μπορούσε να εκστρατεύσει μέχρι τον Δούναβη, καθώς κινδύνευε να χτυπηθεί από τα πλάγια από τους Βουλγάρους, με αποτέλεσμα την καταστροφή και της Ελλάδας και της Σερβίας.¹⁹⁶

Τέλος, ο **Γούναρης** ξαναπαίρνοντας τον λόγο υποστήριξε ότι ο Βενιζέλος καλεί τους Έλληνες να λάβουν μέρος σ' έναν πόλεμο υπό όρους «μη εξασφαλίζοντες την επιτυχίαν αλλά [...] άγοντες [...] εις την καταστροφήν». Κατόπιν, αναφέρθηκε στο Γενικό Επιτελείο εξάironτας τη «μεγάλην [...] στρατιωτικήν μόρφωσιν» των αξιωματικών εκείνων «οι οποίοι διαχειρίζονται τα πράγματα τα στρατιωτικά της Ελλάδος». Οι προβλέψεις τους σχετικά με την εκστρατεία στα Δαρδανέλλια επαληθεύθηκαν «μετά τοσαύτης μαθηματικής ακριβείας», ώστε θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως «προφητεΐαι». Για τον λόγο αυτό, θα πρέπει και σ' αυτήν την περίπτωση η πολιτική ηγεσία του τόπου να ακούσει και πάλι τις εισηγήσεις των στρατιωτικών, οι οποίοι θεωρούν ότι η συμμετοχή στον πόλεμο όχι μόνο δεν θα προσφέρει στην Ελλάδα κάποιο ωφέλημα, όπως τα εδαφικά ανταλλάγματα στη Μ. Ασία (τα οποία είναι μικρότερα απ' ό,τι τα παρουσιάζει ο Βενιζέλος), αλλά θα οδηγήσει σε «στρατιωτική καταστροφή». Η πολιτική της κυβέρνησης, λοιπόν, αποσκοπεί στην αποτροπή αυτής της καταστροφής. Με την πολιτική αυτή «Σώζομεν την χώραν ημών. Σωζόμεθα δε και από τον Βουλγαρικών κίνδυνον, ο οποίος θα

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σσ. 547-549, 552.

επήρχετο πολλαπλάσιος»· διότι η Βουλγαρία θα επεκτεινόταν εδαφικά εις βάρος και της Σερβίας και της Ελλάδας, η οποία θα ήταν εχθρός των Κεντρικών Δυνάμεων. Αλλά και αν ακόμα διαψευστούν οι προβλέψεις των στρατιωτικών και, τελικά, νικήσουν οι Σύμμαχοι, τότε αυτό θα σημαίνει ότι η Βουλγαρία θα έχει συντριβεί και, συνεπώς, δεν θα υφίσταται κίνδυνος για την Ελλάδα.¹⁹⁷

Κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης, ο Ζαΐμης σε συνεννόηση με τον πρόεδρο της Βουλής Ζαβιτζιάνο έκανε μία προσπάθεια συνδιαλλαγής με τον Βενιζέλο. Αυτό, όμως, δεν κατέστη εφικτό διότι τόσο ο αρχηγός των Φιλελευθέρων όσο και οι Γούναρης, Θεοτόκης, Ράλλης και Δραγούμης ήταν αδιάλλακτοι σχετικά με το ποια πλευρά ευθυνόταν για το προηγούμενο επεισόδιο Γιαννακίτσα. Κατόπιν τούτων, ο Ζαΐμης, ο οποίος – σύμφωνα με τον Ζαβιτζιάνο – «μαχητικότητα δεν είχε καμμία» υπέβαλε την παραίτησή του στις 22 Οκτωβρίου 1915.¹⁹⁸

¹⁹⁷ Στο *ίδιο*, σσ. 559-560. Ο **Βενιζέλος** απάντησε πως σε αυτήν την περίπτωση θα «υπερεξογκωθεί» η Σερβία, η οποία θα διάκειται εχθρικώς προς την Ελλάδα, διότι αθετήσε τις συμμαχικές της υποχρεώσεις. Ο **Γούναρης** ανταπάντησε πως δεν μπορεί να πιστέψει πως οι Σέρβοι θα επιτεθούν στην Ελλάδα για να την εκδικηθούν, επειδή δεν τους βοήθησε. Στο *ίδιο*, σσ. 560-561.

¹⁹⁸ Ζαβιτζιάνος, *ό.π.*, σσ. 110-111.

Κεφάλαιο Δ': Η αντιβενιζελική κυβέρνηση Σκουλούδη (Οκτώβριος-Ιούνιος 1916)

Η νέα κυβέρνηση Σκουλούδη & Οι εκλογές της 6^{ης} Δεκεμβρίου 1915

Μετά την παραίτηση του Ζαΐμη, ο Κωνσταντίνος διόρισε πρωθυπουργό τον 78χρονο **Στέφανο Σκουλούδη**.¹⁹⁹ Η νέα κυβέρνηση, η οποία είχε την ίδια σχεδόν σύνθεση με εκείνη του Ζαΐμη²⁰⁰, ορκίστηκε στις 25 Οκτωβρίου 1915.²⁰¹ Η κυβέρνηση Σκουλούδη, όπως και η προηγούμενη, δεν είχε κοινοβουλευτικό έρεισμα, συνεπώς, για να μην είναι δέσμια της πλειοψηφίας των Φιλελευθέρων, αποφάσισε να διαλύσει τη Βουλή και να προκηρύξει εκλογές. Οι βενιζελικοί, αντιθέτως, δεν

¹⁹⁹ Ο Σκουλούδης ήταν πρώην τραπεζίτης στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος όμως είχε ασχοληθεί ενεργά με τα κοινά. Σύμφωνα με το *Σκριπ* ήταν ο «κατ'εξοχήν εθνικός ανήρ», ο οποίος «δεν έπαυσε από του 1856 [...] να δρα εν Ελλάδι εθνικώς και να παρέχη πολυτίμους υπηρεσίας εν τω τόπω, δια φωτίζων απάσας σχεδόν [...] τας κυβερνήσεις περί των πραγμάτων της Ανατολής, των οποίων ήτο έκτοτε γνώστης». Εκλέχθηκε πρώτη φορά βουλευτής με το τρικουπικό κόμμα το 1879, ενώ την περίοδο 1881-1884 διετέλεσε πρεσβευτής της Ελλάδας στη Μαδρίτη. Εν συνεχεία, το 1892 διετέλεσε υπουργός Ναυτικών στην κυβέρνηση Τρικούπη και, μετά τον πόλεμο του 1897, υπουργός Εξωτερικών στην κυβέρνηση Ράλλη. Από το 1906 και μετά αποσύρθηκε από την πολιτική αλλά ήταν πάντα ενημερωμένος για τα πολιτικά δρώμενα. Γι' αυτό – σύμφωνα με την εφημερίδα *Αθήναι* κατά καιρούς η πολιτεία έχοντας «ανάγκη των φώτων του και της ενεργείας του» κατέφευγε σ' αυτόν, και εκείνος «παρ' όλα τα έτη άτινα βαρύνουσιν αυτόν» δεν αρνήθηκε να παράσχει τη συνδρομή του. Έτσι, το 1913 δέχθηκε να συμμετάσχει στην ελληνική αποστολή, η οποία μετέβη στο Λονδίνο για την υπογραφή της ομώνυμης συνθήκης μετά τον Α' Βαλκανικό πόλεμο. Κατά το *Σκριπ*, ο Σκουλούδης ήταν «Ανήρ μεγάλης μορφώσεως, γλωσσομαθής, θετικόφρων και με κρίσιν πάντοτε ασφαλή». Συνεπώς, ο διορισμός του ως πρωθυπουργού «κατά τας κρίσιμους ταύτας εθνικάς στιγμάς είνε μία εγγύησις δια την ασφαλή και τελέσφορον διεξαγωγήν της Ελληνικής υποθέσεως κατά τας αξιώσεις των Εθνικών συμφερόντων της Χώρας». Πέραν όλων αυτών, βεβαίως, ο Σκουλούδης ήταν οπαδός της ουδετερότητας και πιστός υπηρέτης του βασιλιά, *Σκριπ*, 26.10.1915· *Αθήναι*, 26.10.1915· Νίκος Πετσάλης-Διομήδης, *Ο Βενιζέλος και η πρόκληση της Μεγάλης Ελλάδας: Γεγονότα και Επανεκτιμήσεις*, τ. Α', ΜΙΕΤ, Αθήνα 2021, σ. 229. Κατά τον Ζαβιτζιάνο, «ουδείς Έλλην ηυχήθη την γερμανικήν νίκην και ειργάσθη δια ταύτην όσον αυτός», Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 209.

²⁰⁰ πλην του υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως που ανατέθηκε στον Αντώνιο Μιχελιδάκη, κύριο αντίπαλο του Βενιζέλου στην Κρήτη.

²⁰¹ *Πατρίς*, 26.10.1915.

επιθυμούσαν τη διενέργεια νέων εκλογών, διότι «εθεώρουν ταύτας ασυμφόρους».²⁰² Οι οικονομικές συνέπειες της επιστράτευσης, οι αντιδράσεις από την απόβαση των Συμμάχων στη Θεσσαλονίκη και η φιλοπόλεμη πολιτική του Βενιζέλου αποτελούσαν παράγοντες φθοράς της δημοφιλίας του Κόμματος Φιλελευθέρων. Επίσης, πρόβλημα αποτελούσε και το γεγονός ότι οι μισοί σχεδόν εκλογείς ήταν επιστρατευμένοι. Απ'την άλλη, θεωρούσαν πως πρόωρη διάλυση της Βουλής «προσέκρουεν εις το Σύνταγμα».²⁰³ Γι' αυτό, σε μια προσπάθεια αποτροπής μιάς τέτοιας εξέλιξης, ο Βενιζέλος δήλωσε στις 26 Οκτωβρίου 1915 πως το Κόμμα Φιλελευθέρων ήταν διατεθειμένο να διευκολύνει τη νέα κυβέρνηση μη εμφανιζόμενο στη Βουλή.²⁰⁴ Οι αντιβενιζελικοί, όμως, θεωρούσαν τις εκλογές «κακόν αναπότρεπτον και αναγκαίον», καθώς η πλειοψηφία της Βουλής συνέχιζε να ανήκει στους Φιλελευθέρους, η πολιτική των οποίων βρισκόταν σε αντίθεση και προς το Στέμμα και «προς την λαϊκήν θέλησιν».²⁰⁵ Έτσι, στις 29 Οκτωβρίου 1915 δημοσιεύθηκε το διάταγμα διάλυσης της Βουλής και προκήρυξης εκλογών για τις 6 Δεκεμβρίου.²⁰⁶

Όσον αφορά στην εξωτερική πολιτική, η κυβέρνηση Σκουλούδη προκάλεσε την οργισμένη αντίδραση των Συμμάχων, όταν δήλωσε – κατόπιν πιέσεων της Γερμανίας²⁰⁷ – ότι θα προχωρούσε στον αφοπλισμό των σερβικών και συμμαχικών στρατευμάτων, εάν αυτά εισέρχονταν καταδιωκόμενα σε ελληνικό έδαφος (εφαρμόζοντας τους διεθνείς κανόνες της Χάγης).²⁰⁸ Στις 6/19 Νοεμβρίου 1915 οι Σύμμαχοι ανακοίνωσαν ότι «έκριναν αναγκαίον να λάβωσι μέτρα τινά προς

²⁰² Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 112.

²⁰³ Στο ίδιο, σ.112.

²⁰⁴ Η κυβέρνηση είχε «αρκετόν αριθμόν βουλευτών» και μπορούσε «να συγκροτήση νόμιμον απαρτίαν και να ψηφίση τα νομοσχέδια, όσα νομίζη αναγκαία. Εκτός [...] αν πρόκειται περί οργανικού νομοσχεδίου», *Ακρόπολις*, 27.10.1915.

²⁰⁵ *Σκριπ*, 28.10.1915.

²⁰⁶ *Ακρόπολις*, 30.10.1915. Σύμφωνα με τον Ζαβιτζιάνο, αυτή η διάλυση της Βουλής «έκαμεν οριστικόν και αγεφύρωτον πλέον το εσωτερικόν χάσμα, και ωδήγησε και τας δύο παρατάξεις [...] εις όλας τας υπερβολάς και όλας τας ακρότητας», Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 113.

²⁰⁷ *Πατρίς*, 29.10.1915.

²⁰⁸ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 115-116.

διακοπήν των οικονομικής και εμπορικής φύσεως διευκολύνσεων των απήλαυε μέχρι της σήμερον η Ελλάς εκ μέρους των». ²⁰⁹ Η κυβέρνηση Σκουλούδη προσπάθησε να ανασκευάσει αλλά οι Σύμμαχοι δεν πείθονταν, καθώς ζητούσαν επίσημες εγγυήσεις από την ελληνική κυβέρνηση ότι δεν θα ασκούσε βία κατά των στρατευμάτων τους. Έτσι, έθεσαν περιορισμούς στην εισαγωγή βασικών ειδών (τροφίμων, άνθρακα κ.ά.). Μάλιστα, στις 10/23 Νοεμβρίου 1915 οι Σύμμαχοι επέδωσαν μία διακοίνωση στην ελληνική κυβέρνηση με την οποία ζητούσαν να ξεκαθαρίσει επισήμως τη στάση της σε περίπτωση υποχώρησης των σερβικών και συμμαχικών στρατευμάτων στο ελληνικό έδαφος. ²¹⁰ Επίσης, για να διασφαλίσουν την ομαλή μετακίνηση των στρατευμάτων τους ζητούσαν τη χρήση «όλων των ελληνικών σιδηροδρομικών γραμμών της Μακεδονίας και τινών λιμένων». ²¹¹ Η ελληνική κυβέρνηση τελικά υποχώρησε στις αξιώσεις της Αντάντ και έτσι ήρθη ο αποκλεισμός. ²¹²

Ωστόσο, λίγες μέρες μετά, οι Σύμμαχοι επέδωσαν νέο διάβημα με το οποίο ζητούσαν την αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τον νομό Θεσσαλονίκης, τον έλεγχο των σιδηροδρόμων, του οδικού δικτύου, των τηλεγράφων και των τηλεφώνων της Μακεδονίας και την εποπτεία των θαλασσίων συγκοινωνιών για την καταδίωξη των γερμανικών υποβρυχίων. ²¹³ Η ελληνική κυβέρνηση υποχώρησε και σε αυτές τις απαιτήσεις των Συμμάχων. Πιο συγκεκριμένα, συμφώνησε να αποσύρει το 5^ο Σώμα Στρατού από τη Θεσσαλονίκη πλην μιάς μεραρχίας. Έτσι, στην περίπτωση που ο πόλεμος μεταφερόταν επί ελληνικού εδάφους, οι δύο εμπόλεμοι θα αφήνονταν ανενόχλητοι να λύσουν τις διαφορές τους. ²¹⁴

Στο εσωτερικό μέτωπο, στις 6 Δεκεμβρίου 1915 διενεργήθηκαν οι εκλογές χωρίς τη συμμετοχή των Φιλελευθέρων. Ο Βενιζέλος απ' τις 9 Νοεμβρίου 1915 είχε δηλώσει ότι το κόμμα του θα απείχε διαμαρτυρόμενο κατά της «φανεράς

²⁰⁹ Ακρόπολις, 07.11.1915.

²¹⁰ Πατρύς, 09.11.1915, 11.11.1915.

²¹¹ Αθήναι, 11.11.1915.

²¹² Πατρύς, 12.11.1915.

²¹³ Σκριπ, 14.11.1915· Ακρόπολις, 14.11.1915.

²¹⁴ Λεονταρίτης, ό.π., σσ. 32-33· Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ.Α', σ. 234.

εξαρθρώσεως του Πολιτεύματος», το οποίο «δὲ ἀλεπαλλήλων διαλύσεων της Βουλῆς» μετατρέπεται σε μοναρχικό.²¹⁵ Τελικά, στις εκλογές ψήφισαν 280.000 ψηφοφόροι, σε αντίθεση με τους 714.000 που είχαν ψηφίσει στις εκλογές του Μαΐου, δηλαδή παραπάνω από τους μισούς δεν ψήφισαν. Αυτό οφείλεται αφ' ενός στο γεγονός ότι περίπου 300.000 εκλογείς ήταν επιστρατευμένοι και αφ' ετέρου στο κήρυγμα αποχής που έκαναν οι Φιλελευθέροι. Οι τελευταίοι πάντως θεωρούσαν το αποτέλεσμα των εκλογών ως δική τους νίκη, καθώς υποστήριζαν ότι η πλειονότητα των στρατιωτών που δεν ψήφισαν (διότι δεν τους επετράπη) ήταν βενιζελικοί. Από την άλλη, ο αντιβενιζελικός Τύπος υποβάθμιζε το ποσοστό της αποχής. Ενδεικτικά, η *Ακρόπολις* έγραψε ότι η αποχή ήταν «ασήμαντος», ενώ το *Σκριπ* και οι *Καιροί* έκαναν λόγο για «κωμωδία» και «φιάσκο» της αποχής.²¹⁶

Από τις εκλογές αυτές, λοιπόν, προέκυψε μία μονόπλευρη Βουλή στην οποία την πλειοψηφία είχε το Κόμμα Εθνικοφρόνων του Γούναρη (256 έδρες σε σύνολο 316) και ακολουθούσε το Θεοτοκικό (21 έδρες), το Ραλλικό (18), το Εθνικό Συντηρητικό Κόμμα του Ν. Στράτου (7), το Εθνικό Κόμμα του Κ. Μαυρομιχάλη (6), η Μακεδονική Ομάδα του Στ. Δραγούμη (5) και το Προοδευτικό Κόμμα του Δημητράκοπουλου (3).²¹⁷

²¹⁵ Επίσης, η αποχή υπαγορευόταν – κατά τον Βενιζέλο – και από το γεγονός ότι μεγάλο μέρος των βουλευτών των Φιλελευθέρων ήταν επιστρατευμένοι, καθώς και από την πρόθεση της κυβέρνησης να δώσει άδειες, για να συμμετάσχουν στις εκλογές, μόνο σε στρατιώτες που είχαν αντιβενιζελικά φρονήματα. Συνεπώς, το Κόμμα Φιλελευθέρων «καθήκον έχει να μη συμπράξη, όπως μη δώσει ούτε την επίφασιν νομιμότητος εις ό,τι κατ'ουσίαν αποτελεί αθέτησιν και του Συνταγματικού και του ηθικού νόμου», *Πατρίς*, 09.11.1915. Οι δηλώσεις του Βενιζέλου προκάλεσαν τις αντιδράσεις των αντιβενιζελικών, οι οποίοι τις χαρακτήρισαν αντισυνταγματικές. Μάλιστα, το *Σκριπ* έκανε λόγο για «επαναστατικόν κήρυγμα» που «απειλεί την βασιλείαν δι' ανατροπής», *Σκριπ*, 10.11.1915.

²¹⁶ *Ακρόπολις*, 08.12.1915· *Σκριπ*, 08.12.1915· *Καιροί*, 08.12.1915.

²¹⁷ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 33. Για τις εκλογές αυτές ο Θεοτόκης έγραψε σε επιστολή προς τον αδελφό του το εξής προφητικό: «Οι εκλογές αυτές είναι οι ευκολότερες της σταδιοδρομίας μου, αφού δεν έχουμε αντίπαλο. Όμως φοβούμαι πως είναι η αφετηρία συμφορών», Γεώργιος Ι. Ράλλης, *Γεώργιος Θεοτόκης: Ο πολιτικός του μέτρου*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1986, σ. 335.

Οι ελληνο-γερμανικές συνομιλίες (Νοέμβριος 1915-Ιανουάριος 1916)

Μετά τις εκλογές ο Κωνσταντίνος δεν έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον νικητή των εκλογών Γούναρη, διότι ήταν γνωστός γερμανόφιλος και, επομένως, δεν ήθελε να προκαλέσει τους Συμμάχους. Πρωθυπουργός διορίστηκε ξανά ο Σκουλούδης αλλά την πραγματική εξουσία ασκούσε ο βασιλιάς και οι σύμβουλοί του.²¹⁸ Εν τω μεταξύ, κατά το διάστημα Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1915 το Παλάτι συνέχιζε τις συνομιλίες με το Βερολίνο. Κεντρικό θέμα ήταν ο σχεδιασμός μίας κοινής γερmano-βουλγαρικής επίθεσης εναντίον των Συμμάχων στην ελληνική Μακεδονία. Ο Κωνσταντίνος ήταν πρόθυμος να αποδεχθεί την πραγματοποίηση μιας τέτοιας επιχείρησης επί ελληνικού εδάφους υπό συγκεκριμένους όρους:

- α) να αναγνωριστεί η εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας,
- β) να παραχωρηθεί στην Ελλάδα το Μοναστήρι,
- γ) να επαναληφθούν επίσημα στην ελληνική κυβέρνηση οι διαβεβαιώσεις που είχαν δώσει οι Γερμανοί τον Σεπτέμβριο στον βασιλιά.

Επίσης, τέθηκαν και κάποιοι όροι στρατιωτικής φύσης. Η γερμανική κυβέρνηση αποδέχθηκε τον πρώτο όρο αλλά απέρριψε τον δεύτερο και τον τρίτο, καθώς και κάποιους από τους στρατιωτικούς όρους. Παρ' όλα αυτά, φάνηκε πως ο βασιλιάς, οι σύμβουλοί του και τα πιο σκληροπυρηνικά κυβερνητικά στελέχη ήταν έτοιμοι να δεχθούν πολύ λιγότερα απ' όσα ζητούσαν, καθώς ανυπομονούσαν για μια ταχεία γερmanoβουλγαρική επίθεση που θα έριχνε τους Συμμάχους στη θάλασσα.

Μάλιστα, ο Μεταξάς ενημέρωσε το Βερολίνο πως η ελληνική κυβέρνηση θα ήταν πρόθυμη να δεχθεί ακόμα και την κατάληψη της Καβάλας και άλλων παραλιακών περιοχών από τις Κεντρικές Δυνάμεις. Παρ' όλες αυτές τις συνομιλίες, όμως, το θέμα δεν προχώρησε διότι προς το παρόν οι Γερμανοί επικεντρώθηκαν στη μεγάλη επίθεση που θα εξαπέλυαν στο Βερντέν. Φρόντισαν, ωστόσο, να ενισχύσουν τη θέση τους στην Ελλάδα εγκρίνοντας δάνειο 40.000.000 μάρκων προς την ελληνική κυβέρνηση (μέσα Ιανουαρίου 1916).²¹⁹

²¹⁸ Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σ. 237· Λεονταρίτης, ό.π., σ. 33.

²¹⁹ Λίγους μήνες μετά, στα μέσα Απριλίου 1916, συνήφθη και ένα δεύτερο, Λεονταρίτης, ό.π., σ. 33· Leon, ό.π., σσ. 342-345.

Σχέσεις Αντάντ-ελληνικής κυβέρνησης (Δεκέμβριος 1915-Απρίλιος 1916)

Την ίδια στιγμή επιδεινώνονταν οι σχέσεις Αντάντ και ελληνικής κυβέρνησης λόγω των ενεργειών των Συμμάχων που παραβίαζαν την ελληνική κυριαρχία. Πιο συγκεκριμένα, στις 17/30 Δεκεμβρίου 1916 οι Σύμμαχοι συνέλαβαν και απέλασαν τους προξένους της Γερμανίας, της Αυστρίας, της Βουλγαρίας και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας προκαλώντας την έντονη διαμαρτυρία της ελληνικής κυβέρνησης. Το γεγονός όμως που χειροτέρευσε έτι περαιτέρω τις ελληνο-αντατικές σχέσεις ήταν η κατάληψη της Κέρκυρας από τους Συμμάχους στις 28 Δεκεμβρίου 1915/10 Ιανουαρίου 1916, προκειμένου να αναδιοργανωθούν τα υπολείμματα του σερβικού στρατού (μετά την ήττα των Σέρβων) και να χρησιμοποιηθούν εκ νέου σε πολεμικές επιχειρήσεις στη Μακεδονία. Οι Σύμμαχοι, όμως, δεν σταμάτησαν εκεί, προχώρησαν και σε άλλες ταπεινωτικές για την ελληνική κυριαρχία ενέργειες, όπως η καταστροφή της γέφυρας του Δεμίρ-Ισσάρ²²⁰ και η κατάληψη του οχυρού του Καραμπουρνού στον κόλπο της Θεσσαλονίκης.²²¹ Η ελληνική κυβέρνηση από την πλευρά της αδύναμη να αντισταθεί στους Συμμάχους περιορίστηκε στη διατύπωση έντονων διαμαρτυριών προς την Αντάντ.

Μετά από ένα μικρό διάστημα σχετικής ηρεμίας, τα πνεύματα οξύνθηκαν και πάλι, όταν οι Σύμμαχοι στις 23 Μαρτίου/5 Απριλίου 1916 ζήτησαν από την κυβέρνηση Σκουλούδη την άδεια για τη μεταφορά του σερβικού στρατού από την Κέρκυρα στη Στερεά Ελλάδα και από εκεί σιδηροδρομικά μέχρι τη Θεσσαλονίκη. Η κυβέρνηση, όμως, φοβούμενη αφ' ενός την αντίδραση των Κεντρικών Δυνάμεων και αφ' ετέρου ότι οι Σύμμαχοι μέσω της κατάληψης του ελληνικού σιδηροδρόμου θα έθεταν τη χώρα ουσιαστικά υπό τον έλεγχό τους, αρνήθηκε προβάλλοντας τον κίνδυνο μετάδοσης μολυσματικών ασθενειών. Δεχόταν μόνο να μεταφερθεί σιδηροδρομικά ο βαρύς οπλισμός.²²² Φυσικά, οι Συμμαχικές απαιτήσεις προκάλεσαν την έντονη αντίδραση του αντιβενιζελικού Τύπου.²²³ Τελικά, υπό το

²²⁰ σημερινό Σιδηρόκαστρο.

²²¹ Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σ. 234· Λεονταρίτης, ό.π., σ. 33.

²²² Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 127-128.

²²³ Ενδεικτικά, ο Χρόνος κάνει λόγο για «τερατώδεις αξιώσεις», οι οποίες καταργούν «πάσαν κυριαρχίαν μας εις τον τόπον» και θίγουν τη «φιλοτιμίαν» του ελληνικού λαού, Χρόνος, 31.03.1916.

βάρος νέων απειλών για την επιβολή ναυτικού αποκλεισμού, η κυβέρνηση αναγκάστηκε να αποδεχθεί τη μεταφορά του σερβικού στρατού δια θαλάσσης.²²⁴

Η παράδοση του οχυρού Ρούπελ (Μάιος 1916)

Στα τέλη του Απριλίου 1916 οι Γερμανοί αποφάσισαν ότι έπρεπε να προωθήσουν τις δυνάμεις τους εντός του ελληνικού εδάφους, για να αμυνθούν καλύτερα σε περίπτωση που τους επιτίθεντο οι Σύμμαχοι. Γι' αυτό, θεώρησαν απαραίτητη την κατάληψη του οχυρού Ρούπελ στην Ανατολική Μακεδονία στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα.²²⁵ Στις 10/23 Μαΐου 1916 οι πρεσβευτές της Γερμανίας και της Βουλγαρίας επέδωσαν διακοίνωση στην ελληνική κυβέρνηση με την οποία της ανακοίνωσαν την απόφαση των κυβερνήσεών τους για την κατάληψη του Ρούπελ παρέχοντας παράλληλα εγγυήσεις για την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας, καθώς και για αποζημιώσεις. Ωστόσο, «από τας ζητούμενας στρατιωτικές εξασφαλίσεις», που η κυβέρνηση ζητούσε, «ουδεμία εδίδετο». Παρ' όλα αυτά, η κυβέρνηση συμφώνησε και έτσι στις 13/26 Μαΐου 1916 βουλγαρικά στρατεύματα με επικεφαλής μία μικρή δύναμη γερμανικού ιππικού εισέβαλαν επί ελληνικού εδάφους και κατέλαβαν το οχυρό, μετά από μικρή αντίσταση (η οποία ήταν αποτέλεσμα μάλλον εσκεμμένης ασυνεννοησίας μεταξύ πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας). Βεβαίως, η κυβέρνηση για τυπικούς λόγους διαμαρτυρήθηκε για το γεγονός. Κατά τον Ζαβιτζιάνο, η αποδοχή της κατάληψης του Ρούπελ από την κυβέρνηση οφείλεται στο γεγονός ότι «Επίστευον οι διαχειριζόμενοι τότε υπευθύνως την εξωτερικήν και πολεμικήν πολιτικήν της Ελλάδος, ότι η Γερμανία τελικώς θα ενίκα και ότι αύτη θα επέβαλλε τους όρους της ειρήνης». Συνεπώς, οι κυβερνώντες θεωρούσαν πως η Γερμανία θα φρόντιζε να δοθεί πίσω στην Ελλάδα ό,τι προσωρινά θα καταλαμβάνονταν.²²⁶

Κατά τον Ζαβιτζιάνο, η παράδοση του Ρούπελ προκάλεσε τη «λύπη του ελληνικού λαού», έντονες διαμαρτυρίες «πανταχόθεν εξεδηλούντο». Πέρα από την «εθνικήν μείωσιν», όμως, αντιδράσεις προκαλούσαν οι ειδήσεις «περί ανηκούστων θηριωδιών κατά των ελληνικών πληθυσμών, που διέπραττον οι Βούλγαροι, από

²²⁴ Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σ. 240.

²²⁵ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 35.

²²⁶ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 136-138.

όπου και αν διέβαινον». ²²⁷ Ο Σκουλούδης, πάντως, στη Βουλή ισχυρίστηκε ότι η κατάληψη του Ρούπελ δεν έγινε κατόπιν συνεννόησης μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και της γερμανικής και βουλγαρικής. Ωστόσο, συμπλήρωσε πως η εισβολή των Γερμανοβουλγάρων «αποβλέπει εις αποκλειστικώς στρατιωτικών σκοπόν και ουδαμώς εκθέτει εις κίνδυνον την ακεραιότητα ή τα συμφέροντα της Χώρας». ²²⁸

Ο **Ίων Δραγούμης**, όμως, εκφράζοντας «την αγωνίαν, εις την οποίαν ευρίσκεται άπας ο λαός» εξαιτίας της κατάληψης του οχυρού, αμφισβήτησε την αναγκαιότητα της εισόδου των Γερμανοβουλγάρων επί ελληνικού εδάφους, προκειμένου να βελτιωθεί η άμυνά τους έναντι των Συμμάχων. ²²⁹ Επιπλέον, τόνισε ότι με τη στάση της ουδετερότητας η Ελλάδα ωφέλησε τις Κεντρικές Δυνάμεις και τους συμμάχους τους, χωρίς ωστόσο να κατορθώσει να λάβει οποιοδήποτε εδαφικό αντάλλαγμα. Αντιθέτως, «άφησε να κατακτηθή το έδαφος αυτής, εις τα σύνορα, από των Βουλγάρων και να συλλαμβάνωνται καθ' εκάστην Έλληνες εντός αυτού και να απάγονται και να αγνοήται η τύχη αυτών». Ο **Στράτος**, από την άλλη, αμφισβήτησε τη στρατιωτική σημασία του Ρούπελ, ενώ δικαιολόγησε την κατάληψή του από τους Γερμανοβουλγάρους, καθώς «αφ' ης στιγμής εγένετο υπό του ενός Κράτους των αντιμαχομένων η παραβίασις της Ελληνικής ουδετερότητος ήτο από εκείνης της στιγμής ενδεδειγμένη η παραβίασις της ουδετερότητος και παρά του άλλου Κράτους». ²³⁰ Επιπλέον, ο **Γούναρης** – σύμφωνα με τον Βεντήρη – υποστήριζε πως με την κατάληψη του Ρούπελ «απετράπη η προέλασις των Αγγλογάλλων». Τέλος, όσον αφορά στον «αρχιτέκτονα» της ελληνικής εξωτερικής

²²⁷ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 139.

²²⁸ ΕΣΒ, 23 Μαΐου 1916, σ. 967.

²²⁹ Πιο συγκεκριμένα, τόνισε πως οι Γερμανοί και οι Βούλγαροι «κάλλιστα ηδύναντο ν' αμυνθώσι» στα βουλγαρικά και σερβικά εδάφη, καθώς «τα στενά των Σιδηρών πυλών και της Κρέσνας είναι αδιάβατα δι' οιονδήποτε οργανωμένον στρατόν». Η ελληνική κυβέρνηση έπρεπε να είχε ζητήσει από τους Γερμανούς να μην εισέλθει και ο βουλγαρικός στρατός στο ελληνικό έδαφος. Η εξέλιξη αυτή, όμως, παρά τις εγγυήσεις που δόθηκαν, πιθανώς να προκαλέσει λαϊκή εξέγερση, την οποία μπορούν να εκμεταλλευθούν κάποιοι για να «φέρωσι μεγίστας δυσκολίας εις την Κυβέρνησιν», Στο ίδιο, σσ. 969-970.

²³⁰ Στο ίδιο, σσ. 970-973.

πολιτικής, τον βασιλιά Κωνσταντίνο, δήλωσε προς τον Γάλλο πρεσβευτή τα εξής: «Μα σας είχα προειδοποιήσει. Εάν οι Γερμανοί μετά των Βουλγάρων εισήρχοντο εντός του ελληνικού εδάφους, δεν θα τους εμποδίζα δια των όπλων, επειδή εννοώ να μείνω ουδέτερος».²³¹ Τέλος, ο αντιβενιζελικός Τύπος σχολίασε το γεγονός τονίζοντας πως η κατάληψη του Ρούπελ είναι το αποτέλεσμα της πρόσκλησης των Συμμαχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη από τους βενιζελικούς.²³²

Η εσωτερική πολιτική της κυβέρνησης Σκουλούδη

Στόχος της κυβέρνησης Σκουλούδη ήταν σε εξωτερικό επίπεδο η διατήρηση της πολιτικής της ουδετερότητας (ευμενούς προς τις Κεντρικές Δυνάμεις) και σε εσωτερικό ο αγώνας εναντίον των βενιζελικών. Κατά τη διάρκεια της επτάμηνης θητείας αυτής της κυβέρνησης, συγκροτήθηκε ένα μαχητικό δίκτυο αντιβενιζελικής προπαγάνδας και χρησιμοποιήθηκε ο κρατικός μηχανισμός κατάλληλα για την υποστήριξη της αντιβενιζελικής πολιτικής. Ψυχή αυτής της προσπάθειας ήταν ο υπουργός Εσωτερικών Γούναρης, ο οποίος αντικατέστησε τις ηγεσίες της Αστυνομίας και της Χωροφυλακής και κάποιους νομάρχες με πρόσωπα του αντιβενιζελικού χώρου.²³³ Επίσης, σύμφωνα με τη βενιζελική εφημερίδα *Εστία*, στα σώματα ασφαλείας προσελήφθησαν νέα πρόσωπα ή μετατέθηκε ένας σημαντικός αριθμός στελεχών «δια να εκτελούν έργα χαφιέδων».²³⁴ Πέρα όμως από την Αστυνομία και τη Χωροφυλακή, υπήρχε και η Μυστική Ασφάλεια του βασιλιά²³⁵, η οποία χρησιμοποιήθηκε για να παρέχει υπηρεσίες στην κυβέρνηση, όπως

²³¹ Βεντήρης, ό.π., τ. 2, σ. 20.

²³² Ειδικότερα, το *Σκριπ* αναφέρει πως οι Γερμανοί αναγκάστηκαν για αμυντικούς λόγους (λόγω των κινήσεων των Συμμάχων) να εισέλθουν σε ελληνικό έδαφος, ενώ υποστηρίζει πως οι Βούλγαροι δεν είναι σε θέση να παρακούσουν τους Γερμανούς επιδιώκοντας να προσαρτήσουν τα ελληνικά εδάφη, τα οποία έχουν καταλάβει, *Σκριπ*, 17.05.1916. Υπήρξαν, όμως, και αντιβενιζελικές εφημερίδες που διαφοροποιήθηκαν καταδικάζοντας την κατάληψη του Ρούπελ, όπως η εφημερίδα *Αθήναι* αλλά και οι *Καιροί*, οι οποίοι όμως είχαν προσχωρήσει στο βενιζελικό στρατόπεδο, Παπαδημητρίου, ό.π., σ.110· *Αθήναι*, 17.05.1916.

²³³ Χριστοπούλου, ό.π., σσ. 193-194,196,201· *Εστία*, 12.06.1916.

²³⁴ *Εστία*, 13.06.1916.

²³⁵ Σώμα που είχε ιδρυθεί τον Ιανουάριο του 1914 για την προστασία του βασιλιά, Χριστοπούλου, ό.π., σ. 198.

κατασκοπεία, μεταφορά πληροφοριών και ατόμων, καθώς και άσκηση βίας. Η *Εστία* λοιπόν αναφερόμενη σ'αυτήν την κατάσταση «αποσυνθέσεως» τονίζει πως πρέπει να «απαλλαγή τουλάχιστον η πρωτεύουσα από τον εφιάλτην των χαφιέδων και την άλλην αστυνομικήν τρομοκρατίαν».²³⁶ Επιπλέον, η κυβέρνηση Σκουλούδη κατηγορήθηκε (σε δίκη που έγινε το 1917) για τη συνεργασία και με παρακρατικές ομάδες.²³⁷

Από την πλευρά τους, οι Φιλελεύθεροι προσπάθησαν μέσω του Τύπου και μέσω διαλέξεων να ενημερώσουν τον λαό και στην Αθήνα αλλά και σε επαρχιακές πόλεις για τις απόψεις τους σχετικά με την εξωτερική πολιτική.²³⁸ Ωστόσο, η κυβέρνηση Σκουλούδη επεχείρησε δια της βίας να εμποδίσει αυτές τις ενέργειες των βενιζελικών. Για παράδειγμα, στις 3 Απριλίου 1916 το Κόμμα Φιλελευθέρων οργάνωσε μία διάλεξη σε κλειστό χώρο, στο θέατρο «Αθήναιον», όπου θα μιλούσε ένα εξέχον στέλεχος του κόμματος, ο **Θεμιστοκλής Σοφούλης**. Λίγο πριν αρχίσει την ομιλία του, όμως, κάποιοι απ'το συγκεντρωμένο πλήθος άρχισαν να φωνάζουν: «Ζήτω ο Βασιλεύς», «Κάτω οι προδότες», «Κάτω ο Βενιζέλος». Σύμφωνα με τη βενιζελική εφημερίδα *Πατρίς*, οι αστυνομικές αρχές που είχαν έρθει για να επιτηρούν την τάξη φαίνεται ότι δεν έπραξαν το παραμικρό για να απομακρύνουν τους εγκάθετους, οι οποίοι συνέχιζαν να βρίζουν τον Βενιζέλο. Μάλιστα ένας από αυτούς εκτόξευσε ένα αυγό στον Σοφούλη, ενώ κάποιοι άλλοι προσπάθησαν ν'ανοίξουν δρόμο με τις μαγκούρες τους χτυπώντας κόσμο για να φτάσουν στη σκηνή και να επιτεθούν στα παρευρισκόμενα στελέχη των Φιλελευθέρων. Ακολούθως, ορισμένοι εξ αυτών άρχισαν να πυροβολούν προκαλώντας αληθινό πανδαιμόνιο στους φιλήσυχους πολίτες που έτρεξαν να σωθούν. Κάποιοι λιποθύμησαν από τον συνωστισμό, ενώ όσοι κατάφεραν να φτάσουν στην έξοδο, εμποδίστηκαν από χωροφύλακες να βγουν. Λίγο μετά κατέφθασε νέα δύναμη

²³⁶ *Εστία*, 13.06.1916.

²³⁷ Μία υπό την ηγεσία του ταγματάρχη Φαληρέα και άλλη μία υπό τον δικηγόρο και δημοσιογράφο Κωνσταντίνο Έσολιν. Τα άτομα που απάρτισαν αυτές τις ομάδες χαρακτηρίστηκαν από τον **Κόμπτον Μακένζι** (Compton Mackenzie), επικεφαλής της Βρετανικής Υπηρεσίας Πληροφοριών, στο βιβλίο του «Greek Memories» ως «οι μπράβοι του Γούναρη», Χριστοπούλου, ό.π., σσ. 198-200.

²³⁸ Χριστοπούλου, ό.π., σ.200. Διονύσης Χουρχούλης, *Θεμιστοκλής Π. Σοφούλης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014, σ. 98.

χωροφυλάκων, η οποία άφησε «επιδεικτικώς» να φύγουν αυτοί που προκάλεσαν «τας αγρίας σκηνάς», ενώ συνελήφθησαν «πλείστοι φιλήσυχοι πολίται όχι μόνον εις ουδέν πταίσαντες, αλλά τουναντίον τραυματισθέντες και δαρέντες ανηλεώς». Μάλιστα, κάποιοι χωροφύλακες απευθυνόμενοι στους βενιζελικούς είπαν: «Αν σας ξαναρέση, ελάτε πάλι εδώ πέρα!». Τέλος, οι «θρασύτεροι εκ των μπράβων» συγκεντρώθηκαν μπροστά από μια διμοιρία χωροφυλάκων, υπό την προστασία των οποίων συνέχιζαν να «υβρίζουν και να γιουχαΐζουν» τα στελέχη των Φιλελευθέρων.²³⁹

Παρόμοια επεισόδια, μικρότερης όμως έντασης, σημειώθηκαν και κατά τη διάρκεια της ομιλίας ενός άλλου επιφανούς στελέχους των Φιλελευθέρων (και πρώην υπουργού Οικονομικών), του **Εμμανουήλ Ρέπουλη**, στο θέατρο «Ιντεάλ». Και εκεί – σύμφωνα με την *Πατρίδα* – ερρίφθησαν πυροβολισμοί (εκτός του θεάτρου) και έλαβαν χώρα «τραμπουκισμοί και αγριότητες [...] υπό των φίλων του κ. Δ. Γούναρη» αλλά τελικά η διάλεξη πραγματοποιήθηκε, καθώς η αστυνομία «μη ευρισκομένη υπό την άμεσον [...] επιρροήν του κ. υπουργού των Εσωτερικών, δεν επενέβη υπέρ των ταραξιών».²⁴⁰ Λίγες μέρες μετά, 30 Μαΐου 1916, έλαβαν χώρα επιθέσεις και εναντίον των γραφείων βενιζελικών εφημερίδων (π.χ. *Πατρίς*, *Έθνος*,

²³⁹ *Πατρίς*, 04.04.1916. Η αντιβενιζελική *Ακρόπολις* αναφέρει ότι το θέατρο «Αθηναίων» έγινε πεδίο μάχης, όπου οι δύο αντίπαλες παρατάξεις επιτίθεντο η μία στην άλλη με μαγκούρες και σανίδες από τους πάγκους. Οι χωροφύλακες «μάτην κατέβαλλον απεγνωσμένας προσπάθειάς για να συγκρατήσουν την έξαψιν των πολιτικών αντιπάλων». Από την άλλη, η έκθεση της Αστυνομίας για τα επεισόδια αναφέρει ότι οι δύο πρώτοι πυροβολισμοί ερρίφθησαν από βενιζελικούς και ότι όσοι συνελήφθησαν ήταν «ταραχοποιοί και πυροβολούντες ή ανευλαβώς εκφραζόμενοι κατά του Βασιλέως». Τέλος, η αστυνομία διέψευσε «κατηγορηματικώς ότι ανεμίχθη εις τας σκηνάς», ²³⁹ *Ακρόπολις*, 04.04.1916· *Εμπρός*, 05.04.1916.

²⁴⁰ *Πατρίς*, 18.04.1916. Επίσης, επεισόδια σημειώθηκαν και εναντίον Μικρασιατών προσφύγων στις 15 Μαΐου 1916 κατά την τέλεση μνημοσύνου υπέρ των θυμάτων των σφαγών από τους Νεότουρκους. Η *Πατρίς* αναφέρει ότι «Ράβδοι υψώθησαν κατά των εκκλησιαζομένων και γρονθοκοπήματα κατεφέροντο δεξιά και αριστερά» από ταραξίες, ενώ οι αστυνομικοί παρακολουθούσαν «απαθέστατα τα διαδραματιζόμενα». Το αντιβενιζελικό *Εμπρός* από την άλλη εμμέσως δικαιολόγησε τους επιτιθέμενους επισημαίνοντας ότι ο σύλλογος των προσφύγων «Καρτερία» που διοργάνωσε την τελετή, επιχειρεί να στρατολογήσει «υβριστάς και υποψηφίους ανατροπείς καθεστώτων», *Πατρίς*, 16.05.1916· *Εμπρός*, 16.05.1916.

Νέα Ελλάς κ.ά.). Σύμφωνα με την *Πατρίδα* ομάδα ταραχοποιών «περιήλθεν επί δύο ώρας πάντα τα γραφεία των εν Αθήναις Φιλελευθέρων εφημερίδων, υβρίζουσα, λιθοβολούσα, θραύουσα υαλοπίνακας και προθήκας». Η δε αστυνομία «ή απουσίαζεν ή, όταν προσήλθεν, εθεάτο απαθώς τους ταραχοποιούς, ουδεμίαν ενεργήσασα σύλληψιν».²⁴¹

Τέλος, εμπόδια τέθηκαν και στον προεκλογικό αγώνα που έκαναν οι Φιλελεύθεροι για τις επαναληπτικές εκλογές της 24^{ης} Απριλίου 1916 (σε Δράμα-Καβάλα, Λέσβο και Χίο), στις οποίες αποφάσισαν να συμμετάσχουν για να εκφράσουν και δια της ψήφου την αποδοκιμασία τους προς την πολιτική της κυβέρνησης. Για παράδειγμα, οι τοπικές αρχές της Καβάλας παρακράτησαν το τηλεγράφημα που ενημέρωνε τους κατοίκους της πόλης για την επικείμενη επίσκεψη του Σοφούλη, προκειμένου να αποτραπεί – σύμφωνα με τη βενιζελική εφημερίδα *Μακεδονία* – «η παλλαϊκή υποδοχή του διαπρεπούς εκ Σάμου πολιτευτού». Επίσης, ο αστυνομικός διευθυντής της πόλης επεχείρησε, χωρίς αποτέλεσμα, να εμποδίσει την πραγματοποίηση ομιλίας απ'τον Σοφούλη. Παρ'όλα τα εμπόδια, όμως, οι συνδυασμοί των Φιλελευθέρων σημείωσαν εντυπωσιακή επιτυχία στις επαναληπτικές εκλογές.²⁴²

Η παραίτηση της κυβέρνησης Σκουλούδη

Στο εξωτερικό μέτωπο, οι Σύμμαχοι αντέδρασαν στην κατάληψη του Ρούπελ από τους Γερμανοβουλγάρους κηρύσσοντας τη Θεσσαλονίκη σε κατάσταση πολιορκίας στις 22 Μαΐου/3 Ιουνίου 1916, ενώ τις επόμενες μέρες επέβαλαν στην Ελλάδα μερικό ναυτικό αποκλεισμό. Ο Ζαβιτζιάνος χαρακτηρίζει το μεν πρώτο ως ενέργεια που «συνεπλήρωσεν την εκμηδένισιν της ελληνικής κυριαρχίας επί της ελληνικής Μακεδονίας», ενώ το δεύτερο ως μέτρο «απάνθρωπον». «Κατεδικάζετο λαός ουδετέρας χώρας εις θάνατον, είτε διότι δεν έστεργεν ή δεν ηδύνατο να επαναστατήσει κατά της κυβερνήσεώς του που τον ωδήγει εις εσφαλμένην

²⁴¹ *Πατρίς*, 31.05.1916.

²⁴² Χουρχούλης, ό.π., σσ. 98-99· *Μακεδονία*, 27.04.1916· *Πατρίς*, 26.04.1916, 27.04.1916.

πολιτικήν, είτε διότι επιροίμα να αυτοκτονήση παρά να πολεμήση». Φυσικά, αυτές οι ενέργειες της Αντάντ έπλητταν τη δημοτικότητα της στην Ελλάδα.²⁴³

Στη συνέχεια, στις 8/21 Ιουνίου 1916 οι Σύμμαχοι επέδωσαν διακοίνωση στην ελληνική κυβέρνηση με την οποία απαιτούσαν:

α)την αποστράτευση του ελληνικού στρατού,
β)την άμεση αντικατάσταση της κυβέρνησης Σκουλούδη από υπηρεσιακή «άνευ πολιτικής χροιάς», η οποία θα εγγυηθεί την εφαρμογή της «ευμενούς ουδετερότητας» (την οποία η Ελλάδα είχε υποσχεθεί στους Συμμάχους)
γ)τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη εκλογών,
δ)την απόλυση κάποιων αστυνομικών, οι οποίοι ακολουθώντας «ξένες οδηγίες» διευκόλυναν «τας αποπείρας τας διαπραχθείσας κατά φιλησύχων πολιτών και τας ύβρεις τας γενομένες κατά των Πρεσβειών των Συμμάχων και των υπηκόων αυτών».²⁴⁴

Κατά τον Ζαβιτζιάνο, οι Σκουλούδης και Γούναρης συμβούλευσαν τον Κωνσταντίνο να μην υποχωρήσει στις απαιτήσεις των Συμμάχων αλλά «ν'αντισταθή μέχρις εσχάτων». Αντιθέτως, ο Στρέιτ τον συμβούλευσε να αποδεχθεί τις Συμμαχικές αξιώσεις, καθώς διαφορετικά «θα εματαιούτο η πολιτική της ουδετερότητας». Ο Κωνσταντίνος τελικά συμφώνησε με την άποψη του Στρέιτ. Κατόπιν τούτων, ο Σκουλούδης υπέβαλε την παραίτησή του στις 9 Ιουνίου 1916. Θα πρέπει να σημειωθεί πως η παραίτηση αυτή δεν οφείλεται μόνο στη συμμαχική επέμβαση αλλά και στις φατριαστικές τάσεις που εκδηλώνονταν μέσα στην κυβέρνηση. Για παράδειγμα, ήδη από τις 14 Μαρτίου 1916 ο Στέφανος Δραγούμης είχε παραιτηθεί διαφωνώντας με την οικονομική πολιτική. Επίσης, ο Ράλλης απειλούσε να αυτομολήσει, ενώ ο Νικόλαος Στράτος, ο οποίος επεδίωκε να αναλάβει την εξουσία, διαφοροποιείτο από την κυβερνητική γραμμή.²⁴⁵

²⁴³ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 36· Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 142-143.

²⁴⁴ Σκριπ, 09.06.1916.

²⁴⁵ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 144· Λεονταρίτης, ό.π., σ. 36· Χριστοπούλου, ό.π., σ. 213. Χαρακτηριστικά, πάντως, για την πολιτική κατάσταση που επικρατούσε τότε στην Ελλάδα και για τις ιδέες που είχε σχετικά με το πολίτευμα, ήταν τα όσα φέρεται να είπε ο Κωνσταντίνος στον Γάλλο πρεσβευτή **Ζαν Γκιγεμέν** (Jean Guillemin). Πιο συγκεκριμένα, εκφράζοντας την αδιαφορία για την απομάκρυνση του

Οι Σύμμαχοι παρουσίασαν τις προσβλητικές για την εθνική κυριαρχία ενέργειές τους ως προσπάθεια να προστατευθούν οι συνταγματικές ελευθερίες των Ελλήνων, επικαλούμενες το δικαίωμά τους (βάσεις της συνθήκης του 1830) ως Εγγυήτριες Δυνάμεις να επεμβαίνουν στα εσωτερικά ζητήματα της Ελλάδας, σε περίπτωση που παραβιαζόταν το πολίτευμα. Ο Βενιζέλος – σύμφωνα με τον Ζαβιτζιάνο – «ανεπιφύλακτα εκηρύχθη υπέρ του δικαιώματος τούτου». Σε τηλεγράφημα, μάλιστα, που έστειλε στον Γάλλο πρωθυπουργό **Αριστίντ Μπριάν** δήλωσε ότι η διακοίνωση «έφερε μίαν λύσιν εις μίαν αδιέξοδον κατάστασιν». Η επέμβαση των Συμμάχων έχει «χαρακτήρα πατρικής μερίμνης δια τον Ελληνικόν λαόν. Αι προστάτριάι Δυνάμεις ενήργησαν ως γονείς εν τη πληρότητι των δικαιωμάτων των».²⁴⁶

Σκουλούδη τόνισε: «Δεν με νοιάζει, μπορείτε να τον ανατρέψετε, και αυτόν και πεντέξι υπουργούς. Αυτό δεν θα αλλάξει το παραμικρό. Εγώ είμαι ο αφέντης εδώ. Οι υπουργοί δεν είναι τίποτε παρά είδωλα της βούλησής μου», Από τηλεγράφημα του Γκιγεμέν στον Μπριάν. Παρατίθεται στο Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α΄, σ. 246.

²⁴⁶ Λεονταρίτης, ό.π., σ.36· Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ.153. Βεβαίως, η διακοίνωση της Αντάντ και οι δηλώσεις του Βενιζέλου μείωσαν έτι περαιτέρω τη δημοτικότητα αμφοτέρων στον ελληνικό λαό. Ο δε αντιβενιζελικός Τύπος κατηγόρησε τον Βενιζέλο ότι βρίσκεται πίσω από το τελεσίγραφο των Συμμάχων προς την ελληνική κυβέρνηση, *Σκριπ*, 12.06.1916.

Κεφάλαιο Ε΄: Οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις Ζαΐμη & Καλογερόπουλου (Ιούνιος-Σεπτέμβριος 1916)

Η δεύτερη κυβέρνηση Ζαΐμη & οι Επίστρατοι

Μετά την παραίτηση της κυβέρνησης Σκουλούδη σχηματίστηκε νέα, υπό τον **Ζαΐμη**, την οποία απάρτιζαν διαφορετικά πρόσωπα σε σχέση με την προηγούμενη, προκειμένου να κατευναστούν οι Σύμμαχοι. Η νέα κυβέρνηση αποδέχθηκε τις απαιτήσεις τους και οι αντιβενιζελικές εφημερίδες χαρακτήρισαν την αποδοχή των Συμμαχικών όρων από την κυβέρνηση ως αποτέλεσμα πολιτικής ανάγκης και πολιτικής σύνεσης.²⁴⁷

Στις 15 Ιουνίου 1916 δημοσιεύθηκε το διάταγμα της αποστράτευσης. Λίγες μέρες πριν, όμως, στις 5 Ιουνίου 1916, είχε ιδρυθεί ο **Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων** (ΠΣΕ) από στρατιώτες, οι οποίοι επρόκειτο να απολυθούν. Σύμφωνα με το καταστατικό του σκοπός της οργάνωσης ήταν η ηθική και οικονομική στήριξη των απολυμένων εφέδρων και των οικογενειών τους, η περίθαλψη των τραυματιών και των απόρων και «η εξεύρεσις εργασίας εις τους συναδέλφους, οίτινες εστερήθησαν της εργασίας των». Ταυτόχρονα, όμως, ο ΠΣΕ δήλωνε πως σκοπός του ήταν και η «διαπαιδαγώγησις του Ελληνικού λαού εις τα εθνικά ζητήματα [...] και η μόρφωσις των μελών εις αρχάς και ιδέας εξυπηρετούσας τα εθνικά συμφέροντα αποκλειστικώς».²⁴⁸ Ουσιαστικά, όμως, η οργάνωση αυτή, όπως και άλλες που δημιουργήθηκαν στη συνέχεια, αποτελείτο από εφέδρους, οι οποίοι είτε ήταν φανατικοί βασιλόφρονες είτε (κυρίως) δεν επιθυμούσαν να πολεμήσουν. Σημαντικό ρόλο στον σχηματισμό αυτών των οργανώσεων διαδραμάτισαν αφ' ενός τα λάθη των Συμμάχων και του Βενιζέλου και αφ' ετέρου η προπαγάνδα των Γερμανών και του Γενικού Επιτελείου στα στρατόπεδα καθ' όλη τη διάρκεια της επιστράτευσης.²⁴⁹ Συνεπώς, οι «**Επίστρατοι**», όπως έμειναν γνωστοί όσοι συμμετείχαν σ' αυτές τις οργανώσεις, κύριο σκοπό είχαν να περιορίσουν την εκλογική δύναμη των

²⁴⁷ Ακρόπολις, 09.06.1916· Σκριπ, 11.06.1916· Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 142.

²⁴⁸ Νέα Ημέρα, 20.06.1916.

²⁴⁹ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 36.

Φιλελευθέρων, προκειμένου να αποτραπεί ενδεχόμενη νίκη τους στις επερχόμενες εκλογές, οι οποίες προορίζονταν να διεξαχθούν τον Σεπτέμβριο.

Σχεδόν σε όλη την Ελλάδα (πλην της Μακεδονίας, της Λέσβου και της Κέρκυρας που ήλεγχαν οι Σύμμαχοι) δημιουργήθηκαν Σύνδεσμοι Επιστράτων, οι οποίοι έφτασαν συνολικά να αριθμούν 200.000 μέλη. Οι ομάδες αυτές αποτελούσαν ουσιαστικά παρακρατικές οργανώσεις που βιαιοπραγούσαν εναντίον των βενιζελικών. Για παράδειγμα, στις 26 Ιουνίου 1916 οι Επίστρατοι εμπόδισαν έναν απολυμένο στρατιώτη να συνεχίσει το ταξίδι του με το τραίνο (Χαλκίδα-Αθήνα), διότι τόλμησε να «εκδηλώσει αντίθετα αισθήματα» από τους υπόλοιπους εφέδρους, οι οποίοι ζητωκραύγαζαν υπέρ του βασιλιά. Επίσης, έριξαν στη θάλασσα από το ατμόπλοιο «Μακεδονία» έναν πρόσφυγα, ο οποίος «εξεφράσθη ανευλαβώς περί του Βασιλέως».²⁵⁰ Κατά τον Ζαβιτζιάνο, από τον Ιούνιο του 1916 μέχρι τον Ιούνιο του 1917 οι Επίστρατοι ήταν «οι κύριοι της καταστάσεως. Η διοίκησης της χώρας ουσιαστικώς είχε περιέλθει στα χέρια των, δηλαδή εις τα χέρια του όχλου».²⁵¹

Η αντιβενιζελική παράταξη υποστήριζε ότι το κίνημα των Επιστράτων ήταν ένα αυθόρμητο λαϊκό κίνημα υπεράνω κομμάτων· αποτελούσε «αυθόρμητον, πανίσχυρον, αγνήν πολιτικήν οργάνωσιν [...] Μακράν παντός προσωπικού κόμματος».²⁵² Όμως, η οργάνωση και η συντονισμένη δράση αυτού του κινήματος, καθώς και η συμμετοχή του στις κομματικές διεργασίες στη συνέχεια, δείχνουν ότι, ακόμα κι αν ξεκίνησε ως ένα λαϊκό κίνημα, πολύ γρήγορα τέθηκε υπό τον έλεγχο των σημαντικότερων στρατιωτικών και πολιτικών παραγόντων του

²⁵⁰ *Νέα Ημέρα*, 27.06.1916· Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση: Οι Επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996, σ. 51. Επιπλέον, οι Επίστρατοι προσπάθησαν να εμποδίσουν την κυκλοφορία των βενιζελικών εφημερίδων στην επαρχία αγοράζοντας όλα τα φύλλα και καταστρέφοντάς τα, ενώ εμπόδισαν την αποστολή επιστολών διαμαρτυρίας πολιτών προς αθηναϊκές εφημερίδες. Επιπροσθέτως, πραγματοποιούσαν εκδηλώσεις σε θέατρα και κινηματογράφους, οι οποίες τελείωναν «με το βασιλικόν εμβατήριον (Του Αετού ο Γυιός), κατά την διάρκεια του οποίου ώφειλον όλοι οι παριστάμενοι να χειροκροτούν όρθιοι», Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 67

²⁵¹ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 155.

²⁵² Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 51· *Νέα Ημέρα*, 16.08.1916.

αντιβενιζελισμού. Το επιβεβαιώνει αυτό ο ίδιος Μεταξάς τόσο σε γράμμα προς τη γυναίκα του το 1920 όσο και σε άρθρο του το 1934, δηλώνοντας πως υπήρξε «ο οργανωτής της κινήσεως ταύτης» και πως «θα είναι αιώνια δόξα» του η οργάνωση των Επιστράτων.²⁵³

Όσον αφορά στους πολιτικούς παράγοντες του αντιβενιζελισμού, εκείνοι είτε ανέχθηκαν τους Επιστράτους με τη σιωπή τους είτε ταυτίστηκαν μαζί τους συμμετέχοντας σε εκδηλώσεις τους, όπως η παρουσία των Γούναρη, Στ. Δραγούμη και Ράλλη σε συλλαλητήριο²⁵⁴ που είχαν διοργανώσει Επίστρατοι στις 15 Αυγούστου 1916, στο οποίο μάλιστα μίλησαν. Ενδεικτικά, ο Γούναρης αναφερόμενος στο κίνημά τους τόνισε πως «η σύσσωμος εξέγερσις, η οποία εσημειώθη καθ'όλην την χώραν» αποδεικνύει τη θέληση του ελληνικού λαού «ν'αντιμετωπίση μετά σθένους και παρρησίας» την πολιτική των Φιλελευθέρων, η οποία υπηρετεί «τα πράγματα των Μεγάλων» και η οποία θέτει σε κίνδυνο την ακεραιότητα της Ελλάδας.²⁵⁵

Οι Φιλελεύθεροι από την πλευρά τους προσπάθησαν να δημιουργήσουν οργανώσεις αντίστοιχες με εκείνες των Επιστράτων, χωρίς όμως επιτυχία. Και καθώς οι αρχές δεν ήθελαν ή δεν μπορούσαν να τους προστατεύσουν από την τρομοκρατία των αντιβενιζελικών, κατέφευγαν στις υπηρεσίες των Συμμάχων και ιδιαιτέρως της μυστικής γαλλικής αστυνομίας. Οι τελευταίες είτε για να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντά τους είτε για να προστατεύσουν τους βενιζελικούς

²⁵³ Χριστοπούλου, ό.π., σσ. 215-216· Μεταξάς, ό.π., τ. 2, σ. 664 [καταγραφή: 2/15 Δεκεμβρίου 1920]· Ιωάννης Μεταξάς, «Πώς εσχηματίσθησαν και τι επεδίωκαν οι σύλλογοι των επιστράτων», *Καθημερινή*, 11.12.1934, στο: *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού*, τ.Γ', ό.π., σ. 36.

²⁵⁴ Το συλλαλητήριο αυτό αποτέλεσε απάντηση στο συλλαλητήριο που πραγματοποίησαν οι βενιζελικοί στις 14 Αυγούστου 1916. Σε εκείνο το συλλαλητήριο ο Βενιζέλος είχε κατηγορήσει τον Κωνσταντίνο ότι έπεσε θύμα των στρατιωτικών του συμβούλων και της δικής του ακλόνητης πεποίθησης σχετικά με τη νίκη της Γερμανίας. Είχε επιπλέον τονίσει ότι ο βασιλιάς επιθυμούσε τη νίκη αυτή, διότι θα του επέτρεπε να συγκεντρώσει στα χέρια του όλη την εξουσία καταργώντας το δημοκρατικό πολίτευμα, *Εστία* 15.08.1916.

²⁵⁵ Παρομοίως, ο Ράλλης κατηγορήσε τον Βενιζέλο πως υπερασπίζεται τα συμφέροντα των ξένων, ενώ ο Δραγούμης κάλεσε τους «αγνούς πατριώτας», να προτάξουν τα «γενναία και τίμια στήθη» τους «προ του κινδυνεύοντος Θρόνου» και να σώσουν την πατρίδα, Χριστοπούλου, ό.π., σσ. 216-217· *Σκριπ*, 16.08.1916· *Εμπρός*, 16.08.1916.

συγκρούονταν με τους Επιστράτους, προέβαιναν σε συλλήψεις πολιτών, πραγματοποιούσαν έρευνες σε σπίτια καθώς και ανακρίσεις. Έτσι, δικαίωναν τις κατηγορίες των αντιβενιζελικών οι οποίοι χαρακτήριζαν τους Φιλελευθέρους ως «ξενόφιλον» κόμμα.²⁵⁶

Το κίνημα της Εθνικής Αμύνης & οι διαπραγματεύσεις με την Αντάντ

Εν τω μεταξύ, στις 4 Αυγούστου 1916 οι γερμανοβουλγαρικές δυνάμεις εισέβαλαν στην Ανατολική Μακεδονία και προχώρησαν μέχρι τον Στρυμόνα. Ο πρέσβης της Γερμανίας στην Ελλάδα **Βίλχεμ φον Μπίρμαχ** (Wilhelm von Mirbach) εξήγησε στον Ζαΐμη πως η ενέργεια αυτή έγινε για στρατιωτικούς λόγους εξαιτίας της επίθεσης των Συμμάχων στη Μακεδονία· τα γερμανοβουλγαρικά στρατεύματα δηλαδή έπρεπε να εισβάλουν σε ελληνικό έδαφος για να πραγματοποιήσουν αντεπίθεση. Η γερμανική κυβέρνηση, μάλιστα, έδινε τις ίδιες εγγυήσεις για τα καταληφθέντα εδάφη με εκείνες που είχε δώσει για το Ρούπελ. Κατόπιν τούτων, η ελληνική κυβέρνηση έδωσε εντολή να μη προβάλλεται αντίσταση στην προέλαση των Γερμανοβουλγάρων, οι οποίοι στη συνέχεια κατέλαβαν όλες τις περιοχές βόρεια της Καβάλας (15/28 Αυγούστου 1916). Η προέλαση αυτή, όμως, συνοδεύθηκε από λεηλασίες και δολοφονίες εις βάρος του ελληνικού πληθυσμού από πλευράς Βουλγάρων. Την επομένη, στις 16/29 Αυγούστου 1916, η Ρουμανία εισήλθε στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Τα γεγονότα αυτά σε συνδυασμό με την εγκατάσταση του σερβικού στρατού στη Θεσσαλονίκη και τις φήμες για αξίωση των Σέρβων να αναγνωρισθεί ως προσωρινή πρωτεύουσα της Σερβίας η πόλη (αναλαμβάνοντας τη διοίκησή της), οδήγησαν στην εκδήλωση στρατιωτικού κινήματος της «Εθνικής Αμύνης» (17 Αυγούστου 1916). Σε αυτό συμμετείχαν βενιζελικοί αξιωματικοί και πολίτες με φιλοανταντικό προσανατολισμό. Σκοπός των κινηματιών ήταν να επιβάλουν «πολιτικήν εθνικήν ανεξάρτητα από την πολιτικήν που ετήρει η επίσημος Ελλάς». Οι κινηματίες απευθύνθηκαν στον Βενιζέλο

²⁵⁶ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 159· Μαυρογορδάτος, 1915: *Ο Εθνικός Διχασμός*, ό.π., σ. 82.

ζητώντας του να αναλάβει την ηγεσία αλλά εκείνος αρνήθηκε χαρακτηρίζοντας το κίνημα ως «επιπόλαιον και πρόωρον».²⁵⁷

Η είσοδος της Ρουμανίας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, το κίνημα της Εθνικής Αμύνης και η προώθηση ιταλικών δυνάμεων στη Β. Ήπειρο ανάγκασαν την κυβέρνηση Ζαΐμη ν'αλλάξει τακτική. Ειδικά, η είσοδος της Ρουμανίας αποτελούσε σημαντική εξέλιξη. Σύμφωνα με τον Ζαβιτζιάνο, οι Δούσμανης και Μεταξάς υποστήριζαν μέχρι εκείνη τη στιγμή πως η Ρουμανία ήταν η φυσική σύμμαχος της Ελλάδας και πως όσο εκείνη έμενε ουδέτερη, θα έπρεπε και η Ελλάδα να κάνει το ίδιο. Δηλαδή η πολιτική της ουδετερότητας – κατά την άποψη των αντιβενιζελικών – στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στη στάση της Ρουμανίας. Ο Μεταξάς, ειδικότερα, τόνιζε πως η Ελλάδα μπορούσε να επεκταθεί εδαφικά «μόνον δια της Ρουμανικής συμμαχίας». Τώρα λοιπόν που η Ρουμανία εισερχόταν στον πόλεμο, κλονιζόταν το σημαντικότερο επιχείρημα των αντιβενιζελικών για τη διατήρηση της ουδετερότητας.²⁵⁸

Ωστόσο, το Γενικό Επιτελείο δίσταζε ν'αλλάξει γνώμη, ενώ και ο Γούναρης τασσόταν υπέρ της διατήρησης της πολιτικής της ουδετερότητας. Κατά τον Ζαβιτζιάνο, η αιτία που κάποιοι ενέμεναν σ'αυτή τη θέση ήταν η ακλόνητη πίστη την οποία είχαν ότι «η τελική νίκη ανήκεν εις την Γερμανίαν, η οποία και μόνη θα υπηγόρευε τους όρους της ειρήνης, οπότε δεν θα απέμενε τίποτε όρθιον εξ όσων εν τω μεταξύ ήθελον συντελεσθή». Παρ'όλα αυτά, ο Ζαΐμης άρχισε διαπραγματεύσεις (με την έγκριση του Κωνσταντίνου) με τους Συμμάχους για τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο. Αρχικά ζητούσε ενισχύσεις σε χρήματα και πολεμικό υλικό. Παρ'ό,τι οι Δυνάμεις της Αντάντ (πλην Ιταλίας) φάνηκε να ανταποκρίνονται θετικά, έδειξαν ότι δεν είχαν καμία εμπιστοσύνη στην Ελλάδα λόγω της γενικότερης στάσης του Κωνσταντίνου αλλά και της άρνησης της ελληνικής κυβέρνησης να προβάλει αντίσταση στην προέλαση των Γερμανοβουλγάρων. Γι'αυτό, αποφάσισαν να λάβουν κάποια προληπτικά μέτρα. Έτσι, με διακοίνωση στις 20 Αυγούστου/2

²⁵⁷ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 167-169,173-175· *Εστία*, 18.08.1916· *Σκριπ*, 20.08.1916· Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σ. 265. Κατά τον Ζαβιτζιάνο, ο Κρητικός πολιτικός αρνήθηκε διότι «από ιδιοσυγκρασίας δεν ηνείχετο παν ό,τι δεν προήρχετο εξ αυτού», Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 169.

²⁵⁸ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 161-163.

Σεπτεμβρίου 1916 απαιτούσαν από την ελληνική κυβέρνηση να τους παραχωρηθεί ο έλεγχος των ταχυδρομείων, των τηλεγραφείων και των σιδηροδρόμων, να απελαθούν οι πράκτορες των Γερμανών, να τιμωρηθούν οι Έλληνες συνεργάτες τους και να κατασχεθούν 13 αυστριακά και γερμανικά εμπορικά πλοία που μετέφεραν όπλα και πολεμοφόδια.²⁵⁹

Η κυβέρνηση Ζαΐμη αποδέχθηκε τους όρους και συνέχισε τις διαπραγματεύσεις για τη συμμετοχή της χώρας στον πόλεμο. Ανάμεσα στις ενέργειες που έκανε η ελληνική κυβέρνηση για να κατευνάσει τους Συμμάχους ήταν και η απομάκρυνση των Δούσμανη και Μεταξά από το Γενικό Επιτελείο. Σύμφωνα με τον Ζαβιτζιάνο, ο Ζαΐμης επιθυμούσε να ολοκληρώσει επιτυχημένα τις διαπραγματεύσεις με την Αντάντ και στη συνέχεια να παραδώσει την κυβέρνηση στον Βενιζέλο, ο οποίος θα εφάρμοζε τα συμφωνηθέντα. Με αυτόν τον τρόπο ο αρχηγός των Φιλελευθέρων θα συμφιλιωνόταν με τον βασιλιά. Ωστόσο, ο Κωνσταντίνος επέφερε τροποποιήσεις στις προτάσεις που κατέθεσε η ελληνική κυβέρνηση στους Συμμάχους, οι οποίες – κατά τον Ζαβιτζιάνο – «εδημιουργούν διαφόρους αοριστίας [...] συνεπεία των οποίων δεν ανελαμβάνετο ρητή υποχρέωσις προς άμεσον έξοδο», γεγονός που ενέτεινε τη δυσπιστία των Συμμάχων. Η εξέλιξη αυτή σε συνδυασμό με την κατάληψη της Καβάλας από τους Βουλγάρους (29 Αυγούστου/11 Σεπτεμβρίου 1916) και την παράδοση του Δ' Σώματος Στρατού στους Γερμανούς οδήγησαν τις διαπραγματεύσεις σε ναυάγιο και τον Ζαΐμη σε παραίτηση.²⁶⁰ Θα πρέπει βεβαίως να επισημανθεί πως η προέλαση των Γερμανοβουλγάρων στην Ανατολική Μακεδονία γινόταν με την ανοχή της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία – σύμφωνα με τον Ζαβιτζιάνο – τόνιζε πως «έπρεπε αντί πάσης θυσίας ν' αποφευχθή κάθε σύγκρουσις με τους γερμανοβουλγάρους». Η παράδοση, όμως, του Δ' Σώματος Στρατού ήταν προσωπική απόφαση του διοικητή του συνταγματάρχη **Ιωάννη Χατζόπουλου**, ο οποίος στο δίλημμα εκείνης της στιγμής, ή να προσχωρήσει στο κίνημα της Εθνικής Αμύνης ή να παραδοθεί στους Γερμανούς, επέλεξε το δεύτερο, παρ'όλο που την τελευταία στιγμή η κυβέρνηση

²⁵⁹ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 164-165· *Σκριπ*, 21.08.1916· Λεονταρίτης, ό.π., σ. 38· Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σ. 268.

²⁶⁰ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 165-166, 176· *Σκριπ*, 30.08.1916.

Ζαΐμη του είχε δώσει εντολή να μετακινηθεί στον Βόλο. Το Δ' Σώμα Στρατού (6.400 άνδρες), εν συνεχεία, μεταφέρθηκε στο Γκέρλιτς της Γερμανίας, όπου παρέμεινε μέχρι το τέλος του πολέμου. Η εξέλιξη αυτή φυσικά διευκόλυνε τις στρατιωτικές επιχειρήσεις των Βουλγάρων στη Μακεδονία.²⁶¹

Οι εξελίξεις αυτές προκάλεσαν την έντονη αντίδραση της ελληνικής κοινής γνώμης. Οι Γερμανοί φοβούμενοι μήπως ο Κωνσταντίνος παρασυρθεί από τις αντιδράσεις και συμμαχήσει με την Αντάντ εναντίον των Βουλγάρων, ενημέρωσαν τον βασιλιά πως η διάταξη των στρατευμάτων στα Βαλκάνια παρείχε «πάσαν ασφάλειαν επιτυχίας της Γερμανίας» και πως, αν η Ελλάδα συμμαχούσε με την Αντάντ, ο ελληνικός στρατός στη Μακεδονία θα αιχμαλωτιζόταν αμέσως από τις Κεντρικές Δυνάμεις. Επίσης, οι Γερμανοί ξεκαθάριζαν στον Κωνσταντίνο ότι σε περίπτωση πολέμου μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας, δεν θα γινόταν «διάκρισις βασιλέως και Ελλάδος». Ο βασιλιάς απάντησε πως ήταν περιττή η συζήτηση, διότι «ούτε πρόκειται σήμερον να εξέλθῃ ἡ Ελλάς» από την ουδετερότητα.²⁶²

Τέλος, όσον αφορά στις εκλογές που θα πραγματοποιούνταν τον Σεπτέμβριο, αυτές αναβλήθηκαν. Η τρομοκρατική δράση των Επιστράτων²⁶³ σε συνδυασμό με τις εξελίξεις στην Ανατολική Μακεδονία και το κίνημα της Εθνικής Αμύνης στη Θεσσαλονίκη αποτελούσαν παράγοντες που δεν επέτρεπαν την ομαλή διεξαγωγή των εκλογών. Τόσο οι Σύμμαχοι όσο και ο Βενιζέλος ζήτησαν την αναστολή τους, πράγμα το οποίο έγινε αποδεκτό από την ελληνική κυβέρνηση.²⁶⁴

²⁶¹ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 177-179· Λεονταρίτης, ό.π., σ. 39.

²⁶² ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ, Αρχείο Γ. Στρέιτ, ανέκδοτο ημερολόγιο, 13.09.1916. Παρατίθεται στο Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σ. 273. Ταυτόχρονα, κυκλοφορούσαν φήμες που έλεγαν ότι ο βασιλιάς, υπό την επιρροή του Μεταξά, εξέταζε το ενδεχόμενο να μεταβεί στη Λάρισα για να πολεμήσει τους Συμμάχους. Η ιδέα αυτή, όμως, δεν προχώρησε διότι οι Γερμανοί δεν μπορούσαν να υποστηρίξουν τον ελληνικό στρατό, Λεον, ό.π., σσ. 406, 412-413· Λεονταρίτης, ό.π., σ. 40.

²⁶³ Μετά τη σκηνοθετημένη απόπειρα κατά της γαλλικής πρεσβείας στην Αθήνα στις 27 Αυγούστου 1916, οι Σύμμαχοι είχαν απαιτήσει τη διάλυση των Επιστράτων, πράγμα το οποίο δεν συνέβη.

²⁶⁴ Σκριπ, 21.08.1916· Μαρωνίτη, ό.π., σσ. 207, 213-215.

Η βραχύβια κυβέρνηση Καλογερόπουλου (3-27 Σεπτεμβρίου 1916)

Μετά την παραίτηση Ζαΐμη ο Κωνσταντίνος ανέθεσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Δημητράκοπουλο.²⁶⁵ Ο τελευταίος όμως αρνήθηκε, όταν διαπίστωσε ότι οι Σύμμαχοι δεν εμπιστεύονταν κανέναν άλλον για πρωθυπουργό της Ελλάδας πλην του Βενιζέλου. Ακολούθως, ο βασιλιάς απευθύνθηκε στον **Νικόλαο Καλογερόπουλο**.²⁶⁶ Κατά τον Στρέιτ, ο Καλογερόπουλος ήταν ως γαλλόφιλος «ανύποπτος εις τας Δυνάμεις της Αντάντ» και επομένως μπορούσε να γίνει αποδεκτός από τους Συμμάχους.²⁶⁷ Υπουργός Εξωτερικών διορίστηκε ο επίσης ανταντόφιλος Αλέξανδρος Καραπάνος. Σύντομα, όμως, φάνηκε ποιος πραγματικά ασκούσε την εξουσία. Κατά τον Βεντήρη, όταν ο Καραπάνος διαμαρτυρήθηκε στον Κωνσταντίνο, διότι ο Στρέιτ είχε κάνει τροποποιήσεις στο σχέδιο της διακοίνωσης που θα απέστελλε η ελληνική κυβέρνηση στους Συμμάχους, ο βασιλιάς τόνισε στον υπουργό Εξωτερικών πως «η κυβέρνησίς σας δεν είναι κοινοβουλευτική. Δύνασθε συνεπώς να δεικνύετε ολιγωτέραν ευαισθησίαν εις τους τύπους». Ο βασιλιάς, λοιπόν, ξεκαθάρισε πως οι σημαντικότερες αποφάσεις για την εξωτερική πολιτική δεν θα λαμβάνονταν από την κυβέρνηση αλλά από τον ίδιο και τους συμβούλους του. Ουσιαστικά, ο Κωνσταντίνος δεν είχε πρόθεση να εγκαταλείψει την ουδετερότητα, πράγμα το οποίο αποδεικνύεται από τον όρο που έθεσε για τις διαπραγματεύσεις με την Αντάντ, σύμφωνα με τον οποίο αυτές θα εθεωρούντο ως «μη γενόμεναι», σε περίπτωση που πληροφορούνταν το περιεχόμενό τους οι Γερμανοί. Και φυσικά ο ίδιος ο Κωνσταντίνος μπορούσε ανά πάση στιγμή να κοινοποιήσει στη γερμανική κυβέρνηση το περιεχόμενο των διαπραγματεύσεων της ελληνικής κυβέρνησης με τους Συμμάχους, προκειμένου να τις ακυρώσει.²⁶⁸

²⁶⁵ Ήταν αρχηγός ενός μικρού κοινοβουλευτικού κόμματος, ενώ στο παρελθόν (1910-1912) είχε διατελέσει υπουργός σε κυβέρνηση του Βενιζέλου.

²⁶⁶ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 182. Ο Καλογερόπουλος – σύμφωνα με το *Σκριπ* – ήταν «ανήρ ευρυτάτης μορφώσεως, γλωσσομαθέστατος, νομικός εκ των αρίστων και με ρέουσιν και πειστικωτάτην ευγλωττίαν». Είχε πολιτευθεί με το θεοτοκικό κόμμα και είχε διατελέσει επανειλημμένα υπουργός Οικονομικών και Εσωτερικών, *Σκριπ*, 04.09.1916.

²⁶⁷ ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ, Αρχείο Γ. Στρέιτ, ανέκδοτο ημερολόγιο, 14.09.1916. Παρατίθεται στο Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σ. 274.

²⁶⁸ Βεντήρης, ό.π., τ. 2, σσ. 203-204· Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σσ. 283-284.

Η κυβέρνηση Καλογερόπουλου, λοιπόν, απέστειλε μία διακοίνωση προς τους Συμμάχους (6/19 Σεπτεμβρίου 1916), με την οποία δήλωνε πρόθυμη να πολεμήσει στο πλευρό τους υπό τον όρο που αναφέρθηκε σχετικά με τη Γερμανία, καθώς και υπό τον όρο πως αν η στρατιωτική κατάσταση στα Βαλκάνια εξελισσόταν αρνητικά για τους Συμμάχους τη στιγμή που η Ελλάδα θα εισερχόταν στον πόλεμο, τότε η συμφωνία Ελλάδας-Αντάντ θα ακυρωνόταν. Επίσης, ζητούσε οικονομική και υλική στήριξη και εδαφικά ανταλλάγματα στη Β.Ήπειρο, τη Θράκη και τη Μ.Ασία.²⁶⁹

Οι Σύμμαχοι, όμως, κυρίως οι Βρετανοί, ήταν καχύποπτοι, γιατί είχαν αντιληφθεί πως την πραγματική εξουσία ασκούσε ο βασιλιάς, ο οποίος έθετε όρους που απέκλειαν κάθε συμφωνία. Θεωρούσαν ότι οι διαπραγματεύσεις γίνονταν εικονικά, για να κατευναστούν οι εσωτερικές αντιδράσεις μετά την είσοδο της Ρουμανίας στον πόλεμο και την προέλαση των Βουλγάρων στην Ανατολική Μακεδονία. Επίσης, οι Σύμμαχοι διαφωνούσαν με την τοποθέτηση κάποιων υπουργών στην κυβέρνηση, οι οποίοι με άρθρα στις εφημερίδες είχαν δείξει πως υποστήριζαν τις Κεντρικές Δυνάμεις. Επομένως, θεωρούσαν την κυβέρνηση αυτή ανίκανη να εφαρμόσει φιλοαντατική πολιτική και να εξουδετερώσει τη δράση των Επιστράτων και, γι' αυτό, δεν την αναγνώριζαν. Κατά τον Ζαβιτζιάνο, όμως, οι Σύμμαχοι γενικά ήταν δύσπιστοι «προς παν ό,τι δεν ήτο βενιζελικόν».²⁷⁰ Έτσι, η πρόθεση του Κωνσταντίνου να διατηρηθεί η ουδετερότητα και η στάση δυσπιστίας των Συμμάχων οδήγησε την κυβέρνηση Καλογερόπουλου σε παραίτηση στις 21 Σεπτεμβρίου 1916. Ο Κωνσταντίνος την αποδέχθηκε αλλά ζήτησε από τον Καλογερόπουλο να παραμείνει πρωθυπουργός μέχρι τον σχηματισμό νέας κυβέρνησης.²⁷¹

Εν τω μεταξύ, στις 20 Σεπτεμβρίου 1916 ο Κωνσταντίνος είχε προτείνει, μέσω αντιπροσώπου, στον Βενιζέλο να ηγηθεί μιας οικουμενικής κυβέρνησης (ή τουλάχιστον να τη στηρίξει), η οποία θα έβαζε την Ελλάδα στον πόλεμο εναντίον της Βουλγαρίας. Ο Βενιζέλος απάντησε πως θα στήριζε μια τέτοια κυβέρνηση, χωρίς όμως να συμμετέχει σε αυτήν ο ίδιος και το κόμμα του. Βεβαίως, η κυβέρνηση αυτή

²⁶⁹ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 39.

²⁷⁰ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 182-183· Λεονταρίτης, ό.π., σ. 39.

²⁷¹ Σκριπ, 22.09.1916.

θα έπρεπε αφ' ενός να έχει την έγκριση των Αγγλογάλλων και αφ' ετέρου να μη τιμωρήσει τους αξιωματικούς που είχαν προσχωρήσει στο κίνημα της Εθνικής Άμυνας. Τελικά, όμως, ο Βενιζέλος απέρριψε την πρόταση του βασιλιά, διότι δεν πίστευε πως πραγματικά ο Κωνσταντίνος ήθελε να πολεμήσει (πράγμα το οποίο ανέφερε στους Συμμάχους).²⁷²

Εν συνεχεία, στις 22 Σεπτεμβρίου/5 Οκτωβρίου 1916 ο Γάλλος ναύαρχος **Φουρνέ** (Fournet) επέδωσε στην ελληνική κυβέρνηση νέο τελεσίγραφο 5 ημερών, με το οποίο απαιτούσε αφ' ενός να εκπληρωθούν οι υποχρεώσεις που είχε αναλάβει η Ελλάδα αποδεχόμενη προηγούμενα διαβήματα των Συμμάχων, και αφ' ετέρου απαιτούσε τον έλεγχο των αστυνομικών και λιμενικών αρχών.²⁷³

²⁷² Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σσ. 280-281. Την πεποίθησή του Βενιζέλου ότι το Παλάτι δεν επιθυμούσε κατά βάθος αλλαγή πολιτικής, επιβεβαιώνουν τα όσα έγραψε ο βασικός σύμβουλος του Παλατιού, ο Στρέιτ στο Ημερολόγιό του λίγες μέρες μετά:

Σήμερα, οφείλομεν να κανονίσωμεν ευμενεστέραν την προς την Συνεννόησιν ημετέραν στάσιν, ίνα εξουδετερώσωμεν τας συκοφαντίας του Βενιζέλου και φθάσωμεν εις ισορρόπησιν. Αλλ' αν κατωρθούμεν να παραμείνωμεν εν ευμενεστάτη προς την Αντάντ ουδετερότητι χωρίς να προσκρούσωμεν εις τας Κεντρικής Αυτοκρατορίας, τούτο εν τη πιθανή αμφιρρόπω του ευρωπαϊκού αγώνος εκβάσει θα ήτο η καλυτέρα δι' ημάς λύσις», ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ, Αρχείο Γ. Στρέιτ, ανέκδοτο ημερολόγιο, 28.09.1916. Παρατίθεται στο Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σ. 274.

²⁷³ Σκριπ, 23.09.1916· Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σ. 289.

Κεφάλαιο ΣΤ': Η τρίτη αντιβενιζελική κυβέρνηση Λάμπρου (Σεπτέμβριος 1916-Απρίλιος 1917)

Η νέα κυβέρνηση & το νέο τελεσίγραφο των Συμμάχων

Στις 27 Σεπτεμβρίου 1916 ορκίστηκε νέα κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Καθηγητή Μεσαιωνικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και θαυμαστή της Γερμανίας **Σπυρίδωνα Λάμπρο**. Η κυβέρνηση αυτοχαρακτηρίστηκε «αυστηρώς υπηρεσιακή», και όχι πολιτική, αποβλέποντας «εις την κατά το δυνατόν ευτακτοτέραν διεκπεραίωσιν των εσωτερικών υποθέσεων» και στην προσπάθεια «αποφυγής νέων προστριβών προς τους ξένους, αλλά και εξομαλύνσεως των ήδη υφισταμένων, δια της επακριβούς εκπληρώσεως όλων εκείνων, όσα αι προγενέστεραι Κυβερνήσεις υπεσχέθησαν».²⁷⁴

Την ίδια μέρα επεδόθη στη νέα κυβέρνηση νέο τελεσίγραφο από τον Φουρνέ, το οποίο επανάλαμβανε τους όρους του προηγούμενου αλλά περιελάμβανε και επιπλέον αξιώσεις. Πιο συγκεκριμένα, ο Γάλλος ναύαρχος ανέφερε πως η μεταφορά μεγάλων ποσοτήτων εξοπλισμών πυροβολικού και πυρομαχικών στο εσωτερικό της Ελλάδας και οι διάφορες μετακινήσεις των ελληνικών πολεμικών πλοίων προκαλούσαν «φόβους διαταράξεως της τάξεως» σε σημεία κοντά στα οποία ήταν αγκυροβολημένος ο συμμαχικός στόλος και μπορούσαν να προκαλέσουν «κινδύνους δια την ασφάλειαν των εν των Βαλκανικώ μετώπω Συμμαχικών στρατευμάτων»²⁷⁵. Γι' αυτό, οι Σύμμαχοι απαιτούν:

1. να αποκτήσουν τον έλεγχο της αστυνομίας και των σιδηροδρόμων, προκειμένου να επιτηρούν τις μεταφορές επιβατών και υλικών,
2. να παροπλισθούν τα επάκτια πυροβολεία του Πειραιά, πλην δύο που θα έπρεπε να παραδοθούν στον Φουρνέ,
3. να παροπλισθούν τα θωρηκτά «Λήμνος», «Κιλκίς και «Αβέρωφ» και να μειωθούν τα πληρώματά τους στο 1/3.

²⁷⁴ *Εστία*, 27.09.1916· Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σ. 289.

²⁷⁵ Οι Γάλλοι είχαν πληροφορίες πως μεγάλος αριθμός στρατιωτικού υλικού είχε συγκεντρωθεί στη Θεσσαλία λόγω του φόβου της κυβέρνησης της Αθήνας για πιθανή προέλαση των δυνάμεων της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλία, Leon, ό.π., σ. 412.

4. να παραδοθούν όλα τα ελαφρά σκάφη στον συμμαχικό στόλο,
5. να εγκατασταθεί συμμαχική αστυνομία για να ελέγχει την κίνηση στο λιμάνι του Πειραιά.

Στην ουσία, οι Σύμμαχοι επεδίωκαν να αφαιρέσουν από το κράτος των Αθηνών κάθε μέσο, το οποίο θα μπορούσε μελλοντικά να απειλήσει την ασφάλεια των συμμαχικών στρατευμάτων στη Μακεδονία. Η ελληνική κυβέρνηση, από την πλευρά της, απάντησε ότι θεωρεί καθήκον της «να διαμαρτυρηθεί δια τας διατυπωμένas αξιώσεις» αλλά αναγκάζεται να υποκύψει «λόγω της υπό των περιστάσεων επιβαλλομένης ανάγκης».²⁷⁶

Η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης & οι αντιδράσεις των αντιβενιζελικών

Εν τω μεταξύ, ο Βενιζέλος ανησυχώντας για την προέλαση των Βουλγάρων στην Ανατολική Μακεδονία, είχε απευθύνει έκκληση στον Κωνσταντίνο να εισέλθει στον πόλεμο. Ο βασιλιάς δεν πείστηκε και, έτσι, ο Κρητικός πολιτικός, ειδικά μετά την κατάληψη της Καβάλας από τους Βουλγάρους, αποφάσισε να προχωρήσει σε επανάσταση. Στις 13 Σεπτεμβρίου 1916 σχημάτισε Προσωρινή Κυβέρνηση στα Χανιά, η οποία στις 26 μετεγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη και η οποία έθεσε υπό την ηγεσία της τη στρατιωτική δύναμη της Εθνικής Άμυνας.²⁷⁷ Σκοπός της κυβέρνησης αυτής ήταν να πολεμήσει στο πλευρό της Αντάντ εναντίον των Βουλγάρων.²⁷⁸ Βεβαίως, ο αντιβενιζελικός Τύπος αντέδρασε αρνητικά στην εξέλιξη αυτή, Ενδεικτικά το *Σκριπ* αναφέρει πως ο Βενιζέλος τίθεται επικεφαλής μιας επανάστασης «τεινούσης να διαλύση το Κράτος», ενώ χαρακτηρίζει το κίνημά του «αφιλόπατρι και επαίσχυντον».²⁷⁹

²⁷⁶ *Εστία*, 28.09.1916· *Σκριπ*, 29.09.1916.

²⁷⁷ *Εστία*, 14.09.1916· *Εστία*, 27.09.1916.

²⁷⁸ *Εστία*, 17.09.1916· Λεονταρίτης, ό.π., σ. 40. Επίσης, σύμφωνα με τα όσα φέρεται να είπε ο Βενιζέλος στον Ζαβιτιζιάνο, η συμπαρατάξη με τους Συμμάχους αποσκοπούσε στο να εξασφαλίσει «δια την Ελλάδα θέσιν ικανοποιητικήν με την λήξιν του πολέμου και τη νίκη της Αντάντ». Επιπλέον, δεν στρεφόταν κατά του Κωνσταντίνου αλλά επεδίωκε να του ασκήσει πίεση ώστε «να μεταβάλη πολιτικήν», Ζαβιτιζιάνος, ό.π., σσ. 189,191.

²⁷⁹ *Σκριπ*, 16.09.1916. Γενικότερα, κατά τον Ζαβιτιζιάνο, η αντιβενιζελική παράταξη:

τόσον δια του φιλικού της τύπου, όσον και δια των εκπροσώπων της επετίθετο

Ταυτόχρονα, συνεχιζόταν η τρομοκρατική δράση των Επιστράτων. Σύμφωνα με τον Ζαβιτζιάνο, την περίοδο αυτή η διοίκηση της χώρας ουσιαστικά είχε παραδοθεί στους επιστρατικούς συνδέσμους. Αυτές οι παρακρατικές οργανώσεις συμπλήρωναν τα κενά των δημοσίων υπηρεσιών, ενώ ιδρύονταν και νέες δημόσιες υπηρεσίες για να αποκατασταθούν οι Επίστρατοι. Αυτοί «εφυλάκιζον πολίτας ή και αξιωματικούς ως υπόπτους προσχωρήσεως εις το κίνημα» χειραγωγώντας τη δικαιοσύνη και καταπατώντας προσωπικές ελευθερίες, ακόμα και το οικογενειακό άσυλο.²⁸⁰

Οι Σύμμαχοι καταλύουν την ελληνική κυριαρχία

Η τρομοκρατική δράση των Επιστράτων σε συνδυασμό με την παρελκυστική τακτική που ακολουθούσαν οι διορισμένες από τον Κωνσταντίνο κυβερνήσεις κατά τις διαπραγματεύσεις με τους Συμμάχους, προκαλούσαν ανασφάλεια στους τελευταίους, με αποτέλεσμα κατά καιρούς (όπως ήδη έχουμε δει) να επιδίδουν τελεσίγραφα στις ελληνικές κυβερνήσεις ή να προβαίνουν σε ενέργειες, οι οποίες ουσιαστικά κατέλυαν την ελληνική κυριαρχία. Για παράδειγμα, λίγες ημέρες μετά την παράδοση του στόλου στους Συμμάχους, στις 3 Οκτωβρίου 1916 η ελληνική κυβέρνηση οργάνωσε τελετή στο Πεδίον του Άρεως κατά την οποία έγινε επιθεώρηση των πληρωμάτων των παραδοθέντων πλοίων από τον βασιλιά, ο οποίος εκφώνησε και λόγο. Ακολούθως έγινε παρέλαση. Χιλιάδες λαού

βαναύσως όχι μόνον κατά του κινήματος, το οποίο απεκάλει άθλιον και προδοτικόν, αλλά και κατά των συμμετασχόντων ή και προσχωρούντων εις αυτό. Όλοι αυτοί [...] ήσαν πουλημένοι στους Γάλλους και στους Άγγλους. Ανέφερον μάλιστα και τον αριθμόν των εκατομμυρίων με τα οποία εξηγοράσθησαν [...].

Επίσης, οι κινηματίες χαρακτηρίζονταν «λωποδύται, και καταχρασταί και κλέπται». Όποιος προσχωρούσε στο κίνημα, κατηγορείτο πως «έπαιρνε μαζί του και τα χρήματα του Δημοσίου». Ωστόσο, και η βενιζελική παράταξη ανταπέδιδε «τας ύβρεις και τας συκοφαντίας», Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 207-208.

²⁸⁰ Μάλιστα, κάποιοι από αυτούς εκβίαζαν και εύπορους βενιζελικούς, «οι οποίοι δια του χρήματος εξηγόραζον την ελευθερίαν των ή εξησφάλιζον το οικογενειακόν των άσυλον». Η κυβέρνηση «δεν υπήρχε παρά μόνον κατά τύπους». Οι δημόσιες υπηρεσίες είχαν παραλύσει και δεν υπήρχε πουθενά πειθαρχία. Είχε επιβληθεί ένα καθεστώς που έμοιαζε με βασιλική δικτατορία αλλά – κατά τον Ζαβιτζιάνο – «επρόκειτο περί μιας αναρχικής οχλαγωγίας», Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 211-213.

συγκεντρώθηκαν στην τελετή αυτή, η οποία εξελίχθηκε σε διαδήλωση υπέρ του βασιλιά. Οι διαδηλωτές «εν εξάλλω ενθουσιασμών» ξεχύθηκαν στους δρόμους της Αθήνας ζητωκραυγάζοντας «Ζήτω ο βασιλεύς», «Κάτω οι προδότες». Η εικόνα αυτή έδωσε στον Φουρνέ την αφορμή να αποβιβάσει ένα άγημα περίπου 500 στρατιωτών, οι οποίοι κατέλαβαν το Δημοτικό Θέατρο του Πειραιά, για να ενισχύσουν την τήρηση της τάξης.²⁸¹

Ο Γάλλος ναύαρχος, όμως, δεν έμεινε εκεί. Τις επόμενες μέρες, κάθε απόγευμα έστελνε για περιπολία ένα άγημα 20-30 ναυτών στο κέντρο της Αθήνας, γεγονός το οποίο προκαλούσε την αγανάκτηση των κατοίκων. Έτσι, σύμφωνα με τον Ιταλό πρεσβευτή **Αλεσάντρο ντε Μποσσντάρι** (Alessandro de Bosdari), ο Φουρνέ με τη συμπεριφορά του «είχε εκριζώσει από την ψυχή του ελληνικού λαού κάθε συμπάθεια προς τη Γαλλία, και η Ελλάδα δεν εννοούσε να αγωνισθεί στο πλευρό των τυράννων της».²⁸²

Οι «γενναίες» προτάσεις του Κωνσταντίνου στους Συμμάχους και το ναυάγιο των διαπραγματεύσεων

Η κατάσταση αυτή ανησύχησε ιδιαίτερα τον Κωνσταντίνο, ο οποίος φοβόταν πως η συνέχιση των συμμαχικών παρεμβάσεων θα οδηγούσε στον πλήρη αφοπλισμό του ελληνικού κράτους, «το οποίον δέσμιον θα παρεδίδετο ή θα κατεκτάτο από το Κράτος της Θεσσαλονίκης». Θέλοντας λοιπόν να αποφύγει μια τέτοια εξέλιξη, προέβη σε «γενναίες» προτάσεις προς τους Σύμμαχους, οι οποίες υπερέβαιναν τις προσδοκίες-απαιτήσεις τους. Πιο συγκεκριμένα, στις 10 και 11 Οκτωβρίου 1916 σε συνομιλία που είχε με τον Γάλλο βουλευτή **Πωλ Μπεναζέ** (Paul Bénazet)²⁸³, ο Κωνσταντίνος πρότεινε να μεταφερθεί όλος ο ελληνικός στρατός στην Πελοπόννησο εκτός από δύο συντάγματα που θα παρέμεναν στη Θεσσαλία, για την άμυνα του κράτους σε ενδεχόμενη επίθεση του στρατού της Προσωρινής Κυβέρνησης. Επίσης, ήταν διατεθειμένος να αφοπλίσει πλήρως τον ελληνικό στρατό και στόλο παραδίδοντας το αντίστοιχο πολεμικό υλικό στους Συμμάχους. Σε αντάλλαγμα

²⁸¹ Σκριπ, 04.10.1916· Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 211-212.

²⁸² Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σ. 297.

²⁸³ Ήταν πρόεδρος της επιτροπής του προϋπολογισμού του Υπουργείου Στρατιωτικών της Γαλλίας.

ζητούσε από αυτούς να ανακαλέσουν τα πιεστικά μέτρα, να σεβαστούν την ουδετερότητά του και να εγγυηθούν ότι η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης δεν θα επέκτεινε την εξουσία της σε περιοχές που ήλεγχε το επίσημο κράτος. Η γαλλική πλευρά φυσικά αποδέχθηκε τις προτάσεις του Κωνσταντίνου.²⁸⁴

Ωστόσο, αντίθετοι σε αυτή τη συμφωνία ήταν οι στρατιωτικοί του βασιλικού περιβάλλοντος, οι οποίοι θεωρούσαν πως «ο αφοπλισμός του Κράτους των Αθηνών δεν εσήμαινε τίποτε άλλο παρά εξοπλισμόν του Κράτους της Θεσσαλονίκης», το οποίο σιγά σιγά θα επεκτεινόταν προς τον Νότο καταλαμβάνοντας στο τέλος και την ίδια την Αθήνα.²⁸⁵ Μάλιστα, οι Μεταξάς και Δούσμανης είχαν δημιουργήσει μέσα στον στρατό ένα κίνημα κατά του αφοπλισμού και ήταν αποφασισμένοι να αντιταχθούν στην παράδοση οποιουδήποτε υλικού στους Συμμάχους. Ο Κωνσταντίνος επηρεασμένος από τις πιέσεις των συμβούλων του άρχισε να υπαναχωρεί επανεξετάζοντας διάφορα σημεία της συμφωνίας, όπως τον αριθμό των πυροβόλων που θα παρέδιδε και την παραχώρηση του σιδηροδρόμου.²⁸⁶

Τις ανησυχίες του βασιλικού περιβάλλοντος επιβεβαίωσε η κατάληψη της Κατερίνης από τον στρατό της Εθνικής Άμυνας στις 19 Οκτωβρίου 1916.²⁸⁷ Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τις πιέσεις των στρατιωτικών οδήγησαν τον Κωνσταντίνο στο να ανακαλέσει τη διαταγή για απόσυρση των στρατιωτικών δυνάμεων από τη Θεσσαλία και ν' αρχίσει νέες διαπραγματεύσεις με τους Συμμάχους.²⁸⁸ Ταυτόχρονα, η κυβέρνηση Λάμπρου ήταν αντίθετη προς την παράδοση πολεμικού υλικού· ο ίδιος ο πρωθυπουργός μάλιστα στις συνεντεύξεις του εκφραζόταν με «πνεύμα αδιάλλακτον». Παρ' όλα αυτά, οι Σύμμαχοι δεν ήταν διατεθειμένοι να κάνουν πίσω. Έτσι, στις 3/16 Νοεμβρίου 1916 ο Φουρνέ επέδωσε νέα διακοίνωση στην ελληνική κυβέρνηση ζητώντας την τήρηση των συμφωνηθέντων, ενώ στις 6/19 Νοεμβρίου 1916 απαίτησε την απέλαση των πρέσβων των Κεντρικών Δυνάμεων, της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της

²⁸⁴ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 216-217· Λεονταρίτης, ό.π., σ. 41.

²⁸⁵ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 216-219.

²⁸⁶ Leon, ό.π., σ. 428· Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σ. 304.

²⁸⁷ Σκριπ, 20.10.1916.

²⁸⁸ Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σ. 305.

Βουλγαρίας, κατηγορώντας το προσωπικό των πρεσβειών αυτών για κατασκοπεία και συμμετοχή στις επιχειρήσεις των γερμανικών υποβρυχίων στα ελληνικά ύδατα.²⁸⁹

Λίγες μέρες μετά, στις 7 Νοεμβρίου 1916, συγκλήθηκε Συμβούλιο του Στέμματος.²⁹⁰ Όλοι τάχθηκαν υπέρ της άρνησης να παραχωρηθεί πολεμικό υλικό στους Συμμάχους. Έτσι, την επομένη η κυβέρνηση Λάμπρου απάντησε αρνητικά στη διακοίνωση του Φουρνέ.²⁹¹ Σε αυτήν, μεταξύ άλλων, τόνιζε πως η παράδοση του πολεμικού υλικού της Ελλάδας στους Συμμάχους θα προκαλούσε την έντονη αντίδραση των Κεντρικών Δυνάμεων, οι οποίες θα θεωρούσαν την ενέργεια αυτή «ως εχθρική εναντίον αυτών πράξιν». Επίσης, εξηγούσε πως οι Σύμμαχοι είχαν ήδη στα χέρια τους μεγαλύτερη ποσότητα ελληνικού πολεμικού υλικού από αυτήν που απέκτησαν οι Γερμανοβούλγαροι μετά την προέλασή τους στην Ανατολική Μακεδονία. Τέλος, επεσήμαινε πως αντίθετη στην παραχώρηση των όπλων ήταν και η κοινή γνώμη, η οποία «δεν θα ηνείχετο να ίδη την Ελλάδα αποστερουμένη των όπλων της και εν αδυναμία να υπερασπίση τα ζωτικά αυτής συμφέροντα, εάν μελλοντικώς ετύγχανον να τεθώσιν εν κινδύνω».²⁹²

Στις 9 Νοεμβρίου 1916 αναχώρησαν από την Αθήνα οι πρέσβεις και οι στρατιωτικοί ακόλουθοι των Κεντρικών Δυνάμεων, της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Βουλγαρίας.²⁹³ Κατόπιν, στις 11/24 Νοεμβρίου ο Φουρνέ επέδωσε νέα διακοίνωση στην ελληνική κυβέρνηση, με την οποία απαιτούσε την παράδοση 10

²⁸⁹ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 219· *Σκριπ*, 7.11.1916· *Ελευθερία*, 31.10.1962.

²⁹⁰ Σε αυτό συμμετείχαν ο βασιλιάς, ο πρωθυπουργός, οι πρώην πρωθυπουργοί Ν. Καλογερόπουλος, Αλ. Ζαΐμης, Στ. Σκουλούδης, Δ. Γούναρης, Στ. Δραγούμης, Δ. Ράλλης, ο αρχηγός του Προοδευτικού Κόμματος Ν. Δημητρακόπουλος και ο υπουργός Εξωτερικών Ζαλοκώστας, *Σκριπ*, 08.11.1916.

²⁹¹ *Σκριπ*, 08.11.1916, 09.11.1916.

²⁹² *Ελευθερία*, 01.11.1962.

²⁹³ *Σκριπ*, 09.11.1916. Σύμφωνα με τον Βούλγαρο στρατιωτικό ακόλουθο **Ιλία Καμπλέσκοφ** (Iliya Kableshkov), ο **Κωνσταντίνος Πάλλης**, στρατιωτικός του βασιλικού περιβάλλοντος, αποχαιρετώντας τον του τόνισε πως «ο,τιδήποτε και αν συμβή, [...] ο βασιλεύς δεν θα εξέλθῃ της ουδετερότητας», ενώ του αποκάλυψε ότι το βασιλικό καθεστώς σκόπευε να μοιράσει όπλα στους Επιστράτους, προκειμένου να αντισταθεί στις πιέσεις των Συμμάχων. Μάλιστα, τον ενημέρωσε πως το Γενικό Επιτελείο είχε συγκροτήσει στη Θεσσαλία ομάδες Επιστράτων υπό την ηγεσία αξιωματικών, Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σ. 312.

ορειβατικών πυροβολαρχιών μέχρι την 1^η Δεκεμβρίου και την παράδοση του υπόλοιπου υλικού το αργότερο μέχρι τις 15 Δεκεμβρίου. Τέλος, ξεκαθάριζε πως εάν μέχρι την 1^η Δεκεμβρίου, δεν είχαν ικανοποιηθεί τα αιτήματα αυτά, τότε θα ήταν αναγκασμένος να λάβει «τα υπό της καταστάσεως ενδεικνυόμενα μέτρα». Λίγες μέρες μετά, στις 14 Νοεμβρίου, έλαβε χώρα νέο Συμβούλιο του Στέμματος με την ίδια σύνθεση. Σύμφωνα με τον Ζαβιτζιάνο, στην αρχή, οι περισσότεροι εκ των συμμετεχόντων έδειχναν διάθεση υποχωρητική αναλογιζόμενοι τις συνέπειες. Εκείνος, όμως, που είχε «αδιάλλακτον άποψιν» τιθέμενος κατά της παράδοσης πολεμικού υλικού ήταν ο Σκουλούδης, ο οποίος τελικά παρέσυρε όλο το Συμβούλιο υπέρ της απόρριψης του τελεσιγράφου.²⁹⁴

Παράλληλα, η κυβέρνηση φρόντισε να λάβει μέτρα για να ενισχύσει την άμυνά της σε περίπτωση στρατιωτικής επίθεσης των Συμμάχων. Καθώς όμως δεν μπορούσε να κηρύξει επιστράτευση, εξέδωσε ειδική διαταγή για εθελούσια κατάταξη. Κατά τον Ζαβιτζιάνο, αυτό ουσιαστικά σήμαινε «πρόσκλησις των επιστράτων εις τα όπλα». Συστήθηκε, λοιπόν, μια ειδική υπηρεσία, η οποία άρχισε να μοιράζει όπλα σε βασιλόφρονες.²⁹⁵ Συγχρόνως, ορισμένοι επιστρατευθέντες μαζί με φοιτητές «συχνά ωπλισμένοι διέσχιζον καθ'ομάδας τας οδούς της πρωτευούσης φωνασκούντες και απειλούντες. Όλοι αυτοί [...] προέβαινον εις διαδηλώσεις, δια να καταδείξουν την θέλησίν των, όπως αντί πάσης θυσίας υποστηριχθή ο βασιλεύς». Από την άλλη, οι βενιζελικοί τρομοκρατημένοι κρύβονταν. Όσοι συλλαμβάνονταν από τις αρχές ή από τους παρακρατικούς «επτύοντο, εδέροντο ή και εφυλακίζοντο παρατύπως και παρανόμως». Επίσης, τη νύχτα οι αντιβενιζελικοί σημείωναν με κόκκινη σφραγίδα τα καταστήματα των βενιζελικών, ιδίως στις οδούς Ερμού,

²⁹⁴ Σκριπ, 12.11.1916, Σκριπ, 16.11.1916· Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 222-223. Σημαντικότερη, όμως, για τη λήψη αυτής της απόφασης φαίνεται ότι ήταν η πίεση του Μεταξά προς τον Κωνσταντίνο, παρ'ότι ο τελευταίος προς στιγμήν σκέφτηκε να παραδώσει 6-7 πυροβολαρχίες στον Φουνέ. Σύμφωνα με το ημερολόγιο ενός βουλευτή των Εθνικοφρόνων (κόμμα Γούναρη) ο Μεταξάς «είνε ο εκβιάσας εις αντίστασιν τον Βασιλέα», Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σ. 313· Πρωία, 04.03.1928.

²⁹⁵ Υπολογίζεται ότι συνολικά είχαν παρουσιαστεί για κατάταξη 30.000 άνδρες. Στις 17 Νοεμβρίου είχαν καταφέρει να καταταγούν οι 15.000. Την ημέρα της σύγκρουσης με τις Συμμαχικές δυνάμεις οι ελληνικές δυνάμεις αριθμούσαν περισσότερους από 20.000 άνδρες, Νέα Ημέρα, 18.11.1916· Ελευθερία, 04.11.1962.

Αιόλου και Αθηνάς, προκειμένου αυτά να παραδοθούν «εις το μίσος των κακοποιών».²⁹⁶

Ο Φουρνέ στις 17/30 Νοεμβρίου έκανε κάποιες προσπάθειες συνδιαλλαγής με τον Κωνσταντίνο. Πιο συγκεκριμένα, υποσχέθηκε πως αν η ελληνική κυβέρνηση παρέδιδε δέκα ορειβατικές πυροβολαρχίες, εκείνος θα παραιτείτο από αρκετές από τις αξιώσεις που είχε προβάλει για παράδοση πολεμικού υλικού²⁹⁷, θα επέτρεπε στους Έλληνες ναύτες να επιστρέψουν στα μεγάλα καταδρομικά, θα επέστρεφε τα κλείστρα των πυροβολείων του Πειραιά, ενώ, μετά την παράδοση των πυροβολαρχιών, θα ανακαλούσε τους 150 ναύτες του από το Ζάππειο. Ο Κωνσταντίνος, όμως, απάντησε πως «μετά μεγάλης του λύπης» δεν μπορούσε να υπαναχωρήσει από την απόφαση που είχε λάβει το Συμβούλιο του Στέμματος. Ο Γάλλος ναύαρχος με τη σειρά του δήλωσε πως ήταν υποχρεωμένος να προβεί στη λήψη πιεστικών μέτρων. Όπως γράφει ο ίδιος στα Απομνημονεύματά του, είχε εξηγήσει στον βασιλιά ότι θα αποβίβαζε μία στρατιωτική δύναμη, η οποία θα προέβαινε σε μία επίδειξη δύναμης. Δηλαδή θα καταλάμβανε κάποιες τοποθεσίες στην Αθήνα, από τις οποίες θα αποχωρούσε, μόνο όταν ικανοποιούνταν τα αιτήματά του. Δεν είχε όμως πρόθεση να αποσπάσει δια της βίας το πολεμικό υλικό της Ελλάδας.²⁹⁸

Ο Κωνσταντίνος υποσχέθηκε στον Φουρνέ ότι οι άνδρες του δεν θα άνοιγαν πρώτοι πυρ εναντίον των Συμμαχικών δυνάμεων που θα αποβιβάζονταν στην Αθήνα.²⁹⁹ Προς αυτήν την κατεύθυνση, ο βασιλιάς απηύθυνε στον λαό «θερμήν παραίνεσιν φρονήσεως, ψυχραιμίας και αποφυγής πάσης οιασδήποτε εξάψεως εν τη εκδηλώσει του εθνικού φρονήματος».³⁰⁰ Επίσης, ο ίδιος μετέβη στο Ρουφ, όπου ζήτησε από τους διοικητές των στρατιωτικών μονάδων να αποφύγουν τη σύγκρουση.³⁰¹ Παρ'όλα αυτά, η όλη στρατιωτική οργάνωση από ελληνικής πλευράς έδειχνε ότι το βασιλικό καθεστώς είχε αποφασίσει να αντισταθεί δυναμικά στην

²⁹⁶ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 222-223· Σκριπ, 18.11.1916.

²⁹⁷ 10.000 τουφέκια, 140 πολυβόλα, 50 φορτηγά.

²⁹⁸ *Ελευθερία*, 03.11.1962.

²⁹⁹ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 42.

³⁰⁰ Σκριπ, 18.11.1916.

³⁰¹ Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σ. 315.

αποβατική δύναμη των Συμμάχων. Αυτή η αδιάλλακτη στάση ίσως οφειλόταν αφ' ενός στην προσδοκία του Κωνσταντίνου και των συμβούλων του για προέλαση των Γερμανών στη Μακεδονία και αφ' ετέρου στις κρυφές επαφές που είχε η βασίλισσα Σοφία με τον Κάιζερ, οι οποίες πύκνωναν, όποτε εμφανιζόταν ο κίνδυνος λήψης μέτρων που ευνοούσαν την Αντάντ.³⁰²

Τα Νοεμβριανά

Την επομένη, 18 Νοεμβρίου, αποβιβάστηκαν στον Πειραιά περίπου 3.000 πεζοναύτες³⁰³ και βάδισαν προς την Αθήνα για να καταλάβουν κάποια στρατηγικά σημεία³⁰⁴. Μεταξύ 10 και 11 π.μ. άρχισαν οι συγκρούσεις ανάμεσα στα συμμαχικά αγήματα και τις ελληνικές δυνάμεις (οι οποίες υπολογίζονταν στους 10.000 άνδρες περίπου). Οι μεν Σύμμαχοι ισχυρίζονταν ότι οι Έλληνες άνοιξαν πρώτοι πυρ ενώ η ελληνική πλευρά το αντίστροφο. Κατά το μεσημέρι ο Κωνσταντίνος ζήτησε μέσω των πρεσβευτών την κατάπαυση του πυρός και την εξεύρεση συμβιβαστικής λύσης· συγκεκριμένα πρότεινε την παράδοση έξι πυροβολαρχιών. Έτσι, οι συγκρούσεις σταμάτησαν για λίγο αλλά το απόγευμα (4-5 μ.μ.) ξανάρχισαν με τον συμμαχικό στόλο, μάλιστα, να βομβαρδίζει την Αθήνα. Τελικά, λίγο μετά διατάχθηκε κατάπαυση του πυρός, καθώς επήλθε συμφωνία ανάμεσα στον βασιλιά και τους Συμμάχους. Ο Κωνσταντίνος θα παρέδιδε έξι πυροβολαρχίες και εκείνοι θα παραιτούνταν των υπόλοιπων αξιώσεων. Όσον αφορά στις απώλειες, οι αριθμοί ποικίλλουν. Από ελληνικής πλευράς σκοτώθηκαν 30 άνδρες (καθώς και 4 άμαχοι: 1 ηλικιωμένη και 3 παιδιά), ενώ από τους Συμμάχους 60-74 άνδρες.³⁰⁵

Η μάχη των Αθηνών, όπως έμεινε γνωστή, η σύγκρουση της 18^{ης} Νοεμβρίου, ήταν μία στρατιωτική νίκη των κωνσταντινικών δυνάμεων επί των Συμμάχων. Το γεγονός αυτό αναπτέρωσε το ηθικό των βασιλικών, οι οποίοι – σύμφωνα με τον

³⁰² Στο ίδιο, σσ. 319-320. Σύμφωνα με τον Μελά, ο πρίγκιπας (διάδοχος) Γεώργιος την προηγούμενη μέρα «γυρνούσε από το πρωί τους στρατώνες, για να παρακινήσει τους στρατιώτες να φανούν αδυσώπητοι την επόμενη μέρα στους Αγγλογάλλους», Μελάς, ό.π., σ. 279.

³⁰³ 2.500 Γάλλοι και Ιταλοί και 700 Βρετανοί.

³⁰⁴ Π.χ. το πυριτιδοποιείο στο Δαφνί, τα μέρη γύρω από τις στρατιωτικές αποθήκες του Ρουφ, τον λόφο του Φιλοπάππου, τον λόφο του Αρδηττού κ.ά. Το Ζάππειο ήδη κατεχόταν από τους Συμμάχους.

³⁰⁵ Αθήναι, 18.11.1916· Ελευθερία, 04.11.1962, 07.11.1962· Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 224-226.

Ζαβιτζιάνο – «εθεώρησαν την στιγμήν κατάλληλον δια να λύσουν [...] και τας εσωτερικάς των διαφοράς, που απέβλεπαν εις την εξόντωσιν του βενιζελισμού». Έτσι, την επομένη της μάχης εξαπέλυσαν ένα πογκρόμ εναντίον των βενιζελικών τόσο στην Αθήνα όσο και στην υπόλοιπη Ελλάδα, το οποίο διήρκεσε μέχρι τις 23 Νοεμβρίου. Σύμφωνα με τον Ζαβιτζιάνο, οι βιαιοπραγίες είχαν τη στήριξη του επίσημου κράτους, το οποίο «κατήργει ουσιαστικώς ή και τυπικώς τους διευθυντάς της δημοσίας ασφαλείας, η οποία ούτως περιήρχετο εις τους μπράβους του αντιβενιζελισμού». «Και γενικώς έθεσεν επί κεφαλής των δημοσίων υπηρεσιών πρόσωπα όχι για να συγκρατήσουν την τάξιν, αλλ'αντιθέτως για να την παραλύσουν». Η δικαιολογία που επικαλέστηκαν για τις βιαιότητες που διέπραξαν ήταν ότι κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων της 18^{ης} Νοεμβρίου οι βενιζελικοί «επυροβόλουν εκ των παραθύρων των κατά των μαχομένων Ελλήνων».³⁰⁶ Στην πραγματικότητα, όμως, επιτέθηκαν εναντίον όποιου είχε εκδηλώσει στο παρελθόν τα βενιζελικά του φρονήματα.³⁰⁷

Πιο συγκεκριμένα, σημειώθηκαν επιθέσεις (καταστροφές και λεηλασίες) εναντίον καφενείων, καταστημάτων, ξενοδοχείων (π.χ. Μεγάλη Βρετανία), θεάτρων κλινικών και οικιών³⁰⁸, πολλά από τα οποία – όπως προαναφέρθηκε – είχαν προσημανθεί με κόκκινο χρώμα. Συνολικά, έλαβαν χώρα 66 περιστατικά φθορών σε κτίρια και 503 περιστατικά λεηλασίας. Επίσης, στο στόχαστρο βρέθηκαν και ο βενιζελικός Τύπος. Συνολικά 31 εφημερίδες υπέστησαν καταστροφές και έκλεισαν για ένα διάστημα (π.χ. *Πατρίς*, *Εστία*, *Ελεύθερος Τύπος* κ.ά.).³⁰⁹

³⁰⁶ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 228-230.

³⁰⁷ Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση*, ό.π., σ. 98.

³⁰⁸ Ανάμεσα σε αυτές ήταν και η οικία του Βενιζέλου στο Κέντρο της Αθήνας, η οποία κυριολεκτικά πολιορκήθηκε. Σύμφωνα με το *Σκριπ*, οι επιτιθέμενοι εισέβαλαν και έκλεψαν την αλληλογραφία του, καθώς και «ενοχοποιητικά έγγραφα» και «επαναστατικές προκηρύξεις», *Σκριπ*, 20.11.1916.

³⁰⁹ Ιωάννης Μουρέλος, *Τα «Νοεμβριανά» του 1916: από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*, Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 156-157, 170, 192-199. Η έρευνα αυτή στηρίζεται στο αρχείο της Μεικτής Επιτροπής, η οποία συστήθηκε κατόπιν πίεσης των Συμμάχων προς την κυβέρνηση Λάμπρου, προκειμένου να αποζημιωθούν τα θύματα της αντιβενιζελικής τρομοκρατίας. Βεβαίως, θα πρέπει να επισημανθεί πως η Μεικτή Επιτροπή ολοκλήρωσε το έργο της κατά τη διάρκεια της βενιζελικής κυβέρνησης της περιόδου 1917-1920.

Εκτός όμως από τις υλικές φθορές και τις κλοπές πολυτελών αντικειμένων, πολλοί βενιζελικοί φονεύθηκαν (35 άτομα) ενώ άλλοι κακοποιήθηκαν σωματικά και ψυχικά.³¹⁰ Η πιο γνωστή περίπτωση κακοποίησης υπήρξε αυτή του **Εμμανουήλ Μπενάκη**, δημάρχου Αθηναίων και προσωπικού φίλου του Βενιζέλου. Στις 19 Νοεμβρίου ομάδα Επιστράτων εισέβαλε στην οικία του με το πρόσχημα ότι δέχθηκε πυροβολισμούς από εκεί. Οι εισβολείς άρπαξαν τον 73χρονο (καρδιοπαθή) Μπενάκη και τον έσυραν έξω βρίζοντάς τον και κτυπώντας τον. Εν συνεχεία, τον μετέφεραν στους στρατώνες του πυροβολικού, δίπλα από τον Ιλισσό, όπου παρ' ολίγο να λιντσαριστεί. Σώθηκε χάρη στην παρέμβαση ενός λοχαγού και, τελικά, αφέθηκε ελεύθερος κατόπιν παρέμβασης του βασιλιά. Έτσι, επέστρεψε στο σπίτι του, όπου παρέμεινε για κάποιες μέρες φρουρούμενος. Όμως, στις 23 Νοεμβρίου συνελήφθη και πάλι και κλείστηκε στις φυλακές Αβέρωφ για 41 ημέρες. Αξίζει να σημειωθεί πως ξυλοκοπήθηκαν άγρια και κάποιιοι από τους υπηρέτες-συνεργάτες του, ενώ εκλάπησαν από την οικία του πολλά πολύτιμα αντικείμενα.³¹¹ Συνολικά, στα **Νοεμβριανά** (όπως έμειναν γνωστά αυτά τα γεγονότα), φυλακίστηκαν 922 άτομα και 980 υποχρεώθηκαν να αλλάξουν τόπο διαμονής.³¹²

Η κυβέρνηση Λάμπρου προσπάθησε να υποβαθμίσει την έκταση των επεισοδίων, ενώ έκανε λόγο για βενιζελική συνωμοσία, η οποία επεδίωκε την

³¹⁰ Για παράδειγμα, ομάδα Επιστράτων εισέβαλε στην οικία ενός υποδηματοποιού για να διεξαγάγει έρευνα για όπλα. Οι εισβολείς ξυλοκόπησαν άγρια τον ιδιοκτήτη μπροστά στα μάτια της οικογένειάς του, Μουρέλος, ό.π., σ. 160. Επίσης, πολλοί συλλαμβάνονταν και ρίχνονταν στα υπόγεια της Βουλής, στα κρατητήρια του Φρουραρχείου ή στις φυλακές. Σύμφωνα με τον Ζαβιτζιάνο, οι Επίστρατοι συνελάμβαναν «πολιτευτές, καθηγητές, τραπεζίτες, δημοσιογράφους, επαγγελματίες και πολίτες πάσης τάξεως και κάθε επαγγέλματος». Οι συλλήψεις συνήθως πραγματοποιούνταν χωρίς εντάλματα, ενώ κάποιες φορές το ένταλμα συντασσόταν εκ των υστέρων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, οι παρακρατικοί τοποθετούσαν τους συλληφθέντες σε άμαξες και «τους περιέφεραν ανά τις οδούς και τας πλατείας, δια να τους χλευάζουν και τους φτύνουν οι διαβάται». Η μεγάλη πλειονότητα των αξιωματικών κρατούσε παθητική στάση. Δεν συμμετείχε στις βιαιοπραγίες αλλά δεν έκανε κάτι για να τις μετριάσει, Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 151, 230-231.

³¹¹ Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος: Ημερολόγιο-Αναμνήσεις-Μαρτυρίες-Αλληλογραφία*, επιμ. Π. Α. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2009, σσ. 15-35 [καταγραφή: 29 Αυγούστου 1914]· Μουρέλος, ό.π., σσ. 231-234.

³¹² Μουρέλος, ό.π., σσ. 199, 214-215.

ανατροπή του νομίμου καθεστώτος.³¹³ Το ίδιο και ο αντιβενιζελικός Τύπος. Το *Σκριπ*, για παράδειγμα, αναφέρει ότι στα σπίτια διαφόρων βενιζελικών είχαν εγκατασταθεί περίπου 2.000 «μπράβοι, όργανα των κομιτατζήδων της Θεσσαλονίκης και της ξενικής προπαγάνδας», οι οποίοι είχαν εξοπλισθεί από τους ξένους με όπλα και πυρομαχικά, με σκοπό να βοηθήσουν τα Συμμαχικά αγήματα στην κατάληψη της πόλης και στην κατάλυση του καθεστώτος.³¹⁴

Ο Κωνσταντίνος και το περιβάλλον του ήταν επίσης ευχαριστημένοι με τα γεγονότα. Ο βασιλιάς συγκεκριμένα είπε στον Στρέιτ ότι ο στρατός και η δικαιοσύνη εργάστηκαν «ως έπρεπε» και ότι ο ελληνικός λαός ήταν «έκτακτος». Ομοίως και ο Μεταξάς ήταν ικανοποιημένος, καθώς «επήλθεν εκκαθάρισις».³¹⁵ Την ίδια στιγμή, όμως, ο Κωνσταντίνος υποκριτικά δήλωνε στον Γάλλο πρωθυπουργό:

Αντιλαμβάνεσθε την οδύνην την οποίαν ησθάνθην ένεκα του επεισοδίου τούτου, *επελθόντος παρά πάσαν πρόβλεψιν*, και πόσον θλίβομαι, διότι εχύθη αίμα Γάλλων και Άγγλων ναυτών».³¹⁶

Η αντίδραση των Συμμάχων & η τακτική του Κωνσταντίνου

Η μάχη των Αθηνών και τα έκτροπα που την ακολούθησαν σε συνδυασμό με τα υποκλαπέντα τηλεγραφήματα που αντάλλασσε η βασίλισσα Σοφία με τον Κάιζερ την ίδια περίοδο, στα οποία τον ρωτούσε ανοικτά πότε η Γερμανία θα ήταν έτοιμη για μια κοινή επίθεση με τον ελληνικό στρατό στη Μακεδονία³¹⁷, έπεισαν τους

³¹³ Μουρέλος, ό.π., σ. 285.

³¹⁴ «Ευτυχώς» - συνεχίζει ο αρθρογράφος – «η συνωμοσία εναυάγησε οικτρότατα», καθώς ο λαός «δια της ανδρικής αυτού στάσεως» δεν επέτρεψε να του καταλύσουν την ελευθερίαν, *Σκριπ*, 20.11.1916.

³¹⁵ ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ, Αρχείο Γ. Στρέιτ, ανέκδοτο ημερολόγιο, 02.12.1916, 05.12.1916, 06.12.1916, παρατίθεται στο Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σσ. 321-322.

³¹⁶ Βεντήρης, ό.π., τ. 2, σ. 276. Τέλος, όσον αφορά στον Βενιζέλο, με διάγγελμα που απηύθυνε στις 24 Νοεμβρίου τόνισε πως τα γεγονότα των Αθηνών δημιούργησαν «αγεφύρωτον» χάσμα «μεταξύ του αιμοσταγούς Βασιλέως και του Έθνους». Συνεπώς, ο «Βασιλεύς Κωνσταντίνος είναι έκπτωτος του θρόνου του», Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 235.

³¹⁷ Αξίζει να σημειωθεί πως ήδη από τον Οκτώβριο του 1916 οι Γερμανοί δια του πρεσβευτή τους στην Αθήνα Μπίρμαχ είχαν δηλώσει ότι δεν τους συνέφερε η συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο

Συμμάχους ότι έπρεπε να προβούν στη λήψη δραστικών μέτρων για την ασφάλεια των στρατιωτικών τους δυνάμεων στην περιοχή. Έτσι, στις 25 Νοεμβρίου/8 Δεκεμβρίου επέβαλαν αυστηρό ναυτικό αποκλεισμό στην Παλαιά Ελλάδα.³¹⁸

Λίγες μέρες μετά, 1/14 Δεκεμβρίου, οι Σύμμαχοι επέδωσαν τελεσίγραφο στην ελληνική κυβέρνηση με το οποίο ζητούσαν τη μεταφορά του ελληνικού στρατού και του πολεμικού υλικού από τη Θεσσαλία στην Πελοπόννησο και την εγκατάσταση συμμαχικού ελέγχου στην Πάτρα και τον Ισθμό, ώστε να επιβλέπονται όλες οι στρατιωτικές ενέργειες. Η κυβέρνηση Λάμπρου αναγκάστηκε να αποδεχθεί το τελεσίγραφο.³¹⁹

Ωστόσο, όπως φάνηκε, ο Κωνσταντίνος και η ελληνική κυβέρνηση δεν ήταν διατεθειμένοι να εφαρμόσουν τους όρους του τελεσιγράφου. Γι' αυτό, η μεταφορά του στρατού στην Πελοπόννησο πραγματοποιήθηκε με μεγάλη καθυστέρηση, ενώ μέρος του πολεμικού υλικού «χάθηκε» στη Θεσσαλία. Επίσης, ο Κωνσταντίνος και το Γενικό Επιτελείο, καθ' υπόδειξη (και με υλική στήριξη) των Γερμανών, προέβησαν στην οργάνωση αντάρτικων σωμάτων στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία, τα οποία σκοπό είχαν να παρενοχλούν τα συμμαχικά στρατεύματα στη Μακεδονία και να παρεμποδίσουν την επέκταση της εξουσίας της Προσωρινής Κυβέρνησης στην υπόλοιπη Ελλάδα. Επιπλέον, ο Κωνσταντίνος και οι σύμβουλοί του εξέτασαν το ενδεχόμενο κοινής επίθεσης εναντίον των Συμμάχων στη Μακεδονία (οι Γερμανοβούλγαροι θα χτυπούσαν από Βορρά και ο στρατός του Κωνσταντίνου από τον Νότο). Αλλά οι σχετικές προτάσεις που έκαναν στο Βερολίνο απορρίφθηκαν,

στο πλευρό τους. Πιο συγκεκριμένα, η έκθεση του Μπίρμαχ στις 3/16 Οκτωβρίου 1916 προς το υπουργείο Εξωτερικών της Γερμανίας ανέφερε ότι «η μόνη υπηρεσία, που θα ηδύνατο να προσφέρει» ο Κωνσταντίνος στους Γερμανούς «ήτο η παραμονή της Ελλάδος εις την ουδετερότητα. Αυτή θα ήτο πολυτιμότερα, παρά εάν ετάσσετο εις το πλευρό των με τα αριθμητικώς ανεπαρκή στρατεύματά του, ικανά το πολύ δια μίαν μικροεπίθεσιν». Κατά την άποψη του Μπίρμαχ:

η στρατιωτική σύμπραξις μιας Ελλάδος σπαρασσομένης εσωτερικώς, δεν θα έκλινε σημαντικώς την πλάστιγγα προς το μέρος μας. Τουναντίον, την ώραν των λογαριασμών, οφείλομεν να περιμένωμεν ότι η Ελλάς θα μας παρουσιάση παθητικόν, πολύ οχληρόν και το οποίον δυσκόλως θα καλύψωμεν», Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 220-221.

³¹⁸ Λεονταρίτης, ό.π., σσ. 42-43· Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σ. 320· Σκριπ, 25.11.1916.

³¹⁹ Σκριπ, 02.12.1916· Λεονταρίτης, ό.π., σσ. 42-43.

διότι οι Γερμανοί δεν ήταν σε θέση να προβούν σε γενική επίθεση κατά των Συμμάχων στο μακεδονικό μέτωπο.³²⁰

Το Ανάθεμα

Επιπροσθέτως, η κυβέρνηση δεν προσπάθησε να επαναφέρει την τάξη που είχε διασαλευθεί κατά τα Νοεμβριανά.³²¹ Έτσι, το μένος εναντίον των βενιζελικών και του Βενιζέλου προσωπικά κορυφώθηκε με την τελετή του «Αναθέματος», η οποία έλαβε χώρα στις 12 Δεκεμβρίου³²². Πιο συγκεκριμένα, με πρωτοβουλία των συντεχνιών Αθηνών και Πειραιώς και τη σύμφωνη γνώμη της Ιεράς Συνόδου πραγματοποιήθηκε στο Πεδίον του Άρεως ο αναθεματισμός του Βενιζέλου. Πλήθος κόσμου συγκεντρώθηκε στην περιοχή, όπου ο μητροπολίτης Αθηνών Θεόκλητος «απήγγειλε την ακόλουθον εκκλησιαστικήν κατάραν»: «Κατά Ελευθερίου Βενιζέλου, φυλακίσαντος αρχιερείς και επιβουλευθέντος την βασιλείαν και την πατρίδα, Ανάθεμα έστω». Αμέσως μετά, ο μητροπολίτης έριξε μερικές πέτρες σε έναν λάκκο που είχε ανοιχτεί μπροστά του, κίνηση την οποία μιμήθηκαν όλοι οι παρευρισκόμενοι σχηματίζοντας έτσι έναν μεγάλο σωρό από πέτρες. Ταυτόχρονα, παραδόθηκε στην πυρά ένα αχυρένιο ομοίωμα του Βενιζέλου, το οποίο έφερε κέρατα «ως ο Σατανάς».³²³

Παρόμοιες τελετές έλαβαν χώρα και σε πολλές πόλεις και χωριά της υπόλοιπης Ελλάδας, ενώ τυπώθηκαν και δηλώσεις μετανοίας. Τέλος, καθαιρέθηκαν αυθαίρετα βενιζελικοί από τις δημοτικές αρχές σε διάφορες περιοχές, καθώς και

³²⁰ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 43· Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σσ. 327, 330-331· Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 235-236.

³²¹ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 43.

³²² Το πρώτο Ανάθεμα, ωστόσο, είχε λάβει χώρα στην Τρίπολη στις 21 Σεπτεμβρίου, *Σκριπ*, 23.09.1916.

³²³ Κατά τη διάρκεια του Αναθέματος έκρουαν οι καμπάνες των ναών, ενώ τα καταστήματα είχαν κλείσει κατόπιν εντολής της Αστυνομίας. Το *Σκριπ* σχολιάζοντας τα γεγονότα επισημαίνει πως ο αθηναϊκός λαός «κατεδίκασε [...] εις το αιώνιον ανάθεμα εκείνον, όστις απετόλμησε να σκεφθή την υποδούλωσιν της πατρίδος εις τους ξένους και να διασειση τα θεμέλια του Βασιλικού Θρόνου», *Σκριπ*, 13.12.1916.

από δημόσιες υπηρεσίες.³²⁴ Εν τω μεταξύ, οι Άγγλοι και οι Γάλλοι είχαν αρχίσει να καταλαμβάνουν νησιά του Ιονίου (π.χ. Ζάκυνθο, Κεφαλλονιά) και του Αιγαίου (π.χ. Σύρο, Κέα), πολλές φορές με τη βοήθεια των βενιζελικών, στους οποίους κατόπιν ανέθεταν τη διοίκηση των νησιών.³²⁵

Νέο τελεσίγραφο Συμμάχων

Στις 18/31 Δεκεμβρίου οι Σύμμαχοι επέδωσαν νέο τελεσίγραφο στην ελληνική κυβέρνηση, με το οποίο ζητούσαν:

- 1)τη μεταφορά του στρατού και του πολεμικού υλικού στην Πελοπόννησο,
- 2)την επαναφορά των ελέγχων που είχαν καταργηθεί μετά τα Νοεμβριανά,
- 3)την απαγόρευση οπλοφορίας στους ιδιώτες,
- 4)την απαγόρευση των συγκεντρώσεων των Επιστράτων,
- 5)την αποφυλάκιση των συλληφθέντων βενιζελικών και την αποζημίωσή των θυμάτων των Νοεμβριανών,
- 6)την τιμωρία των αξιωματικών που ενεπλάκησαν στα επεισόδια,
- 7)την αίτηση συγγνώμης σε δημόσια τελετή για την προσβολή των σημαιών των Συμμάχων.

Τέλος, οι Σύμμαχοι δεσμεύονταν να μην επιτρέψουν στην κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης να επωφεληθεί από την αποχώρηση των βασιλικών στρατευμάτων από τη Θεσσαλία και την Ήπειρο, για να επεκτείνει την εξουσία της σε άλλες περιοχές.³²⁶

Ο Κωνσταντίνος και η ελληνική κυβέρνηση προσπάθησαν να καθυστερήσουν την απάντηση. Τελικά, στις 27 Δεκεμβρίου συγκλήθηκε νέο Συμβούλιο Στέμματος³²⁷,

³²⁴ Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση*, ό.π., σσ. 100-101.

³²⁵ Σκριπ, 01.12.1916, 02.12.1916, 4.12.1916· Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σ. 327.

³²⁶ Σκριπ, 19.12.1916· *Ελευθερία*, 13.11.1962· Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σσ. 328-329.

³²⁷ Σε αυτό συμμετείχαν πέραν του βασιλιά και του πρωθυπουργού, πρώην πρωθυπουργοί και αρχηγοί κομμάτων (Καλογερόπουλος, Ζαΐμης, Σκουλούδης, Γούναρης, Στ. Δραγούμης, Ράλλης, Δημητρακόπουλος), ο υπουργός Εξωτερικών Ζαλοκώστας, ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Ξ. Στρατηγός, ο Δούσανης και κάποιοι άλλοι στρατιωτικοί. Ο Μεταξάς δεν κλήθηκε, καθώς είχε ταχθεί ανοιχτά υπέρ του πολέμου εναντίον της Αντάντ, πολιτική την οποία η πλειοψηφία του Συμβουλίου

το οποίο αποφάσισε υπέρ της αποδοχής του τελεσιγράφου. Ο μόνος που μειοψήφησε ήταν ο Γούναρης, ο οποίος θεωρούσε την αποδοχή των Συμμαχικών αξιώσεων ως «αυτοκτονία του νομίμου καθεστώτος».³²⁸ Ωστόσο, στην απάντηση προς τους Συμμάχους η ελληνική κυβέρνηση διατύπωσε επιφυλάξεις ως προς την εφαρμογή κάποιων όρων: την αποφυλάκιση των βενιζελικών, την αποζημίωση των θυμάτων των Νοεμβριανών και την επαναφορά των ελέγχων. Οι επιφυλάξεις βεβαίως δεν έγιναν αποδεκτές από τους Συμμάχους, οι οποίοι στις 3/16 Ιανουαρίου 1917 επέδωσαν νέα διακοίνωση στην κυβέρνηση Λάμπρου, με την οποία ζητούσαν να γίνει δεκτό «ανεπιφυλάκτως» το περιεχόμενο της προηγούμενης διακοίνωσης. Τελικά, η κυβέρνηση, μετά από σύγκληση νέου Συμβουλίου Στέμματος, αποφάσισε την άνευ όρων αποδοχή του συμμαχικού τελεσιγράφου.³²⁹

Νέες τριβές μεταξύ Συμμάχων και ελληνικής κυβέρνησης-Οι επιπτώσεις του ναυτικού αποκλεισμού

Και πάλι όμως προέκυψαν νέες τριβές μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και των Συμμάχων. Οι τελευταίοι διαμαρτύρονταν ότι η υπόσχεση του αφοπλισμού δεν είχε τηρηθεί στην οφειλόμενη έκταση, ενώ η ελληνική πλευρά διέψευδε αυτόν τον ισχυρισμό. Ταυτόχρονα, οι συνέπειες στη ζωή του ελληνικού λαού από τον αποκλεισμό ήταν φοβερές. Η έλλειψη σιταριού προκαλούσε θανάτους από την πείνα και άνοδο των τιμών βασικών ειδών, ενώ η κακή ποιότητα αλεύρων προκαλούσε δυσεντερίες και ενίοτε θανατηφόρες δηλητηριάσεις. Παρ' όλα αυτά, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Ζαβιτζιάνος, όσο ο λαός «ετυραννείτο» τόσο περισσότερο «συνεσπειρούτο» και «αφωσιώνετο προς τον Βασιλέα».³³⁰

θεωρούσε ότι «θα εξέθετε την χώραν εις πλήρη καταστροφήν», *Σκριπ*, 28.12.1916· Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 238.

³²⁸ *Σκριπ*, 28.12.1916· Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 238.

³²⁹ *Σκριπ*, 04.01.1917.

³³⁰ Αναφέρεται, μάλιστα, ένα περιστατικό κατά το οποίο, μετά από την παρακολούθηση μιάς θεατρικής παράστασης, ο βασιλιάς και η βασίλισσα βγαίνοντας από το θέατρο δέχθηκαν τις επευφημίες του πλήθους που τους περίμενε για να τους χειροκροτήσει και να ζητωκραυγάσει υπέρ τους. Ο κόσμος αυτός ακολούθησε «σαν τρελλός» το αμάξι του βασιλικού ζεύγους φωνάζοντας:

Ο Κωνσταντίνος απηχώντας το λαϊκό αίσθημα σε συνέντευξη που έδωσε στις 11/24 Φεβρουαρίου 1917 στην αμερικανική εφημερίδα *United Press* (η οποία αναδημοσιεύθηκε στον *Κήρυκα της Νέας Υόρκης*) δήλωσε πως η Αγγλία και η Γαλλία στερήθηκαν «δια παντός» τη συμπάθεια του ελληνικού λαού, διότι τον αναγκάζουν να πληρώσει «τα σφάλματα της ιδικής των πολιτικής». Και συνεχίζει τονίζοντας ότι ηπατήθησαν, αν φαντάζονται, ότι ο άνθρωπός των, ο Βενιζέλος, θα ταις παρέδιδε τον ελληνικόν στρατόν και τον ελληνικόν λαόν, πάντοτε οσάκις θα είχαν ανάγκην, χωρίς να λαμβάνονται υπ' όψει τα συμφέροντα της Ελλάδος, ως ανεξαρτήτου Έθνους[...] Δεν υπάρχει κανείς εν Ελλάδι δυνάμενος να πωλήση τους Έλληνας· είναι κύριοι των τυχών των, ως έθνος ελεύθερον, και η Γαλλία, η Αγγλία, η Ρωσσία, όλαι μαζί δεν θα μεταβάλουν τίποτε, ούτε δια της ισχύος των όπλων, ουδέ δια της πείνης.³³¹

«Πεινάμε, πεινάμε, αλλά εμείς εσέ θέλουμε». «Θα πεθάνουμε από την πείνα, ναι θα πεθάνουμε, αλλά θα πεθάνουμε για σε». «Εληά εληά και Κώτσο Βασιληά», Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 239, 241-243.

³³¹ Στο ίδιο, ό.π., σ.242.

Κεφάλαιο Ζ΄: Η (τρίτη) αντιβενιζελική κυβέρνηση Ζαΐμη (Απρίλιος-Ιούνιος 1917)

Η νέα κυβέρνηση Ζαΐμη και η εκθρόνιση του Κωνσταντίνου

Οι Σύμμαχοι από την πλευρά τους δεν είχαν πλέον καμία εμπιστοσύνη στην ελληνική κυβέρνηση, καθώς η μεταφορά του στρατού στην Πελοπόννησο δεν είχε ολοκληρωθεί, ενώ είχε ενταθεί και η δράση των ανταρτικών σωμάτων κατά τους μήνες Φεβρουάριο, Μάρτιο και Απρίλιο. Επίσης, η κυβέρνηση Λάμπρου βαρυνόταν και με τα Νοεμβριανά. Αυτή η κατάσταση οδήγησε τον Κωνσταντίνο στην αντικατάστασή της με νέα κυβέρνηση υπό τον Ζαΐμη (21 Απριλίου 1917), ο οποίος ενέπνεε μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στην Αντάντ.³³²

Οι Σύμμαχοι, όμως, δεν είχαν καμία εμπιστοσύνη ούτε στον Κωνσταντίνο, ο οποίος στην ουσία κυβερνούσε τη χώρα. Οι Γάλλοι κυρίως είχαν καταλήξει στο συμπέρασμα πως η προτιμότερη λύση για την εξασφάλιση των στρατευμάτων τους στη Μακεδονία ήταν η εκθρόνιση του Κωνσταντίνου και η επαναφορά του Βενιζέλου στην πρωθυπουργία. Οι Ρώσοι και οι Ιταλοί ήταν αντίθετοι σε αυτήν την εξέλιξη για τους δικούς τους λόγους, ενώ οι Βρετανοί διατύπωναν επιφυλάξεις. Τελικά, οι Γάλλοι και οι Άγγλοι, παρακάμπτοντας τους Ρώσους και τους Ιταλούς, συμφώνησαν στις αρχές Μαΐου να εξαναγκάσουν τον Κωνσταντίνο σε παραίτηση χωρίς την άσκηση βίας. Επίσης, συμφωνήθηκε να αγοραστεί από τους Συμμάχους η σοδειά σίτου της Θεσσαλίας και να διανεμηθεί σε όλη την Ελλάδα. Αν ο βασιλιάς της Ελλάδας προέβαλλε αντίσταση, τότε οι Σύμμαχοι θα καταλάμβαναν τον Ισθμό και θα έκαναν ακόμη πιο ασφυκτικό τον αποκλεισμό.³³³

Στις 28 Μαΐου/9 Ιουνίου 1917 ο Γάλλος γεροϋσιαστής και πρώην υπουργός Εξωτερικών της Γαλλίας **Σαρλ Ζοννάρ** (Charles Selestean Jonnart) υπό την ιδιότητα του Υπάτου Αρμοστή των τριών Προστάτιδων Δυνάμεων του ελληνικού κράτους (Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας) επέδωσε στον Ζαΐμη διακοίνωση με την οποία απαιτούσε την κατάληψη του Ισθμού «δια λόγους στρατιωτικής ασφαλείας» και την

³³² Στο ίδιο, ό.π., σσ.239-240· Λεονταρίτης, ό.π., σ. 43· Σκριπ, 22.04.1917.

³³³ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 244-252· Λεονταρίτης, ό.π., σσ. 43-44· Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ.Α΄, σ.390.

εγκατάσταση προσωρινού συμμαχικού στρατιωτικού ελέγχου στη Θεσσαλία για την επίβλεψη της διανομής της σοδειάς. Οι δύο άνδρες συμφώνησαν να ξανασυναντηθούν το επόμενο πρωί για να συνεχίσουν τη συζήτηση. Την επομένη, όμως, 29 Μαΐου/10 Ιουνίου, ο Ζοννάρ επέδωσε τελεσίγραφο στον Έλληνα πρωθυπουργό, με το οποίο απαιτούσε την παραίτηση του βασιλιά Κωνσταντίνου εντός 24 ωρών.³³⁴ Στον θρόνο θα τον διαδεχόταν ένας από τους γιούς του (τον οποίον θα επέλεγε ο Κωνσταντίνος), πλην του πρωτότοκου γιου του, πρίγκιπα Γεωργίου. Ως δικαιολογία για την απαίτηση τους αυτή οι Δυνάμεις επικαλούνταν «την υπό του Βασιλέως παραβίασιν του Συντάγματος, του οποίου την ακριβή τήρησιν είχαν το δικαίωμα να εποπτεύουν αι εγγυήτριαι της ανεξαρτησίας της Ελλάδος τρεις Δυνάμεις». Ταυτόχρονα, επέτρεπαν στον Κωνσταντίνο να επιλέξει ο ίδιος τον τόπο της διαμονής του στο εξωτερικό, ενώ θα του εξασφαλιζόταν εκ μέρους των Δυνάμεων ετήσια χορηγία 500 χιλ. φράγκων. Επίσης, οι Δυνάμεις εγγυώντο

- 1)ότι δεν θα επέβαλλαν τον Βενιζέλο ως πρωθυπουργό ούτε θα ανάγκαζαν την Ελλάδα να εγκαταλείψει την ουδετερότητα,
- 2)ότι η Προσωρινή Κυβέρνηση θα διαλυόταν,
- 3)ότι θα σχηματιζόταν νέα κυβέρνηση «της εκλογής και της εμπιστοσύνης του νέου Βασιλέως»,
- 4)δεν θα γίνονταν αντίποινα από το νέο καθεστώς,
- 5)θα επεξεργάζονταν οι όροι γενικής αμνηστίας,
- 5)θα αιρόταν ο αποκλεισμός.

Αν, όμως, η κυβέρνηση απέρριπτε το τελεσίγραφο, τότε «αι Προστάτιδες Δυνάμεις θα επέμβουν δραστηρίως δια των δυνάμεων τας οποίας διαθέτουν».³³⁵ Ειδικότερα, σύμφωνα με την εφημερίδα *Αθήναι*, ο Ζοννάρ τόνισε ότι σε περίπτωση άρνησης και αντίστασης στις απαιτήσεις των Συμμάχων, «η επιβολή της θελήσεως της Αντάντ θα

³³⁴ Θα πρέπει να επισημανθεί πως λίγο πριν επιδοθεί το τελεσίγραφο, οι Άγγλοι διατύπωσαν αντιρρήσεις για την παραίτηση του Κωνσταντίνου υποστηρίζοντας πως συμφωνούσαν στο να απομακρυνθεί ο βασιλιάς από τον θρόνο μόνο κατά τη διάρκεια του πολέμου. Παρ'όλα αυτά, οι Γάλλοι παρέκαμψαν τις αντιδράσεις τους, Λεονταρίτης, ό.π., σσ. 46.

³³⁵ *Εμπρός*, 30.05.1917.

καταστή δια της βίας, η Πρωτεύουσα θα βομβαρδισθή και θα ενεργηθή απόβασις, τυφεκίζομένου παντός οπλοφορούντος».³³⁶ Παράλληλα, οι Σύμμαχοι φρόντισαν να εισβάλουν στη Θεσσαλία, να καταλάβουν τον Ισθμό και να αποβιβάσουν άγημα στον Πειραιά. 30.000 άνδρες και 500 κανόνια ήταν έτοιμα να πλήξουν την Αθήνα.³³⁷

Υπό αυτήν την απειλή συγκλήθηκε νέο Συμβούλιο Στέμματος³³⁸. Πολλοί από τους συμμετέχοντες συμβούλευσαν τον Κωνσταντίνο να μην υποχωρήσει, στηριζόμενοι στις διαφωνίες που υπήρχαν μεταξύ των Συμμάχων (κυρίως αντιρρήσεις Ρώσων και Ιταλών). Ωστόσο, ο βασιλιάς απέρριψε αυτές τις εισηγήσεις τονίζοντας πως η αντίσταση στους Συμμάχους «μόνον καταστροφάς δύναται να φέρη, ήτοι τον όλεθρον του Κράτους, την πτώσιν της Δυναστείας και την μεταβολήν του Πολιτεύματος».³³⁹ Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Ζαβιτζιάνος, «Δεν ήτο διατεθειμένος να συνεχίση αγώνας. Ήτο άρρωστος σωματικώς και ψυχικώς και δυνατά απογοητευμένος. Είχε πάρει την απόφασίν του, να υποκύψη χωρίς αντίστασιν».³⁴⁰ Έτσι, το τελεσίγραφο των Συμμάχων έγινε αποδεκτό από την ελληνική κυβέρνηση. Ως διάδοχος του Κωνσταντίνου στον θρόνο επελέγη ο δευτερότοκος γιος του, πρίγκιπας **Αλέξανδρος**.³⁴¹ Επίσης, ο Κωνσταντίνος απηύθυνε

³³⁶ *Αθήναι*, 30.05.1917.

³³⁷ *Εμπρός*, 30.05.1917· Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σσ. 397-398.

³³⁸ Σε αυτό συμμετείχαν (πέραν του βασιλιά και του πρωθυπουργού) όλοι οι πρώην πρωθυπουργοί, καθώς και οι Δημητράκοπουλος και Στράτος.

³³⁹ *Εμπρός*, 30.05.1917· Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 262. Επίσης, ο Κωνσταντίνος νωρίτερα είχε απορρίψει και την πρόταση του Μεταξά να μεταβεί αμέσως στην Πελοπόννησο (συγκεκριμένα στην Τρίπολη), όπου θα ήταν ασφαλής «εν μέσω του στρατού και λαού απολύτως πιστού». Οι Σύμμαχοι δύσκολα θα εκστράτευαν εναντίον του ανοίγοντας νέο πολεμικό μέτωπο στα νώτα των δυνάμεών τους στη Μακεδονία. Έτσι, ο βασιλιάς θα μπορούσε από εκεί να διαπραγματευθεί «ελευθέρως μετά των συμμάχων ακόμη και την έξοδον εκ της ουδετερότητος υπέρ αυτών, θέτων τους όρους του». Ο Κωνσταντίνος, όμως, ούτε καν απάντησε στον Μεταξά, Ιωάννης Μεταξάς, «Αι δραματικάί σκηναί της εκθρονίσεως του Κωνσταντίνου», *Καθημερινή*, 29.12.1934, στο: *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού*, τ.Γ', ό.π., σ. 100.

³⁴⁰ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 262-263. Επίσης, σύμφωνα με τον Πετσάλη-Διομήδη, ο Κωνσταντίνος λίγες μέρες πριν εκθρονιστεί, πρότεινε στον Βενιζέλο να σχηματίσει κυβέρνηση, η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει την Ελλάδα στον πόλεμο. Ο Κρητικός πολιτικός όμως την απέρριψε, Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σσ. 399-400.

³⁴¹ *Εμπρός*, 30.05.1917.

διάγγελμα στον ελληνικό λαό, στο οποίο δεν έκανε λόγο για παραίτηση από τον θρόνο αλλά δήλωνε πως «υπείκων εις ανάγκην και επιτελών καθήκον προς την Ελλάδα» αναχωρούσε στο εξωτερικό μαζί με τον διάδοχο Γεώργιο αφήνοντας στον θρόνο τον Αλέξανδρο.³⁴²

Η αποχώρηση του Κωνσταντίνου από την Ελλάδα & η πτώση της κυβέρνησης

Ζαΐμη

Η εκθρόνιση του Κωνσταντίνου – όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Ζαβιτζιάνος – «δεν προσέκρουσε μόνον εις το Σύνταγμα [...] αλλά προσέκρουσε κυρίως εις το λαϊκόν αίσθημα. Ουδέποτε εξεθρονίσθη δημοτικώτερος Βασιλεύς». Ο Ζαβιτζιάνος, μάλιστα, τονίζει το γεγονός πως στην αρχή του πολέμου ο Κωνσταντίνος και ο Βενιζέλος ήταν το ίδιο δημοφιλείς. Όταν όμως άρχισε η διαφωνία τους, ο βασιλιάς «εκέρδιζε διαρκώς λαϊκόν έδαφος» εις βάρος του Βενιζέλου. «Ήτο μοιραίον, αφού ο ένας εκράτει την σημαίαν της ειρήνης, και ο άλλος του πολέμου».³⁴³

Ο αντιβενιζελικός Τύπος μεταφέρει ένα κλίμα πένθους για την εξέλιξη αυτή.

Ενδεικτικά η εφημερίδα *Αθήναι* αναφέρει:

Ο Αθηναϊκός λαός διήλθε την τραγικήν νύκτα της Δευτέρας εν θανασίμω αγωνία, άγρυπνος περί τα Ανάκτορα κλαίων με συντριβήν ψυχής, την επικειμένην στέρησιν του πολυφιλήτου Κωνσταντίνου. [...] Ηκούοντο κατάραι και αναθέματα κατά των υπαιτίων της καταστάσεως και αντηλλάσσοντο λόγοι παρηγορίας και πένθους.

Επίσης, αναφέρεται ότι όλοι οι καταστηματαρχες έκλεισαν τα μαγαζιά τους (ακόμα και τα θέατρα), καθώς τελούσαν εν «αφθάστω λύπη», ενώ την ίδια στιγμή οι καμπάνες χτυπούσαν πένθιμα. Ακόμη, το πλήθος κόσμου που συγκεντρώθηκε έξω

³⁴² Επίσης, τόνιζε:

Σας παρακαλώ όλους ν'αποδεχθήτε με ηρεμίαν και ψυχικήν γαλήνην την απόφασίν Μου [...]. Δια να μη ματαιώσητε όμως την σκληράν θυσίαν Μου αυτήν προς την Πατρίδα, σας εξορκίζω όλους, αν αγαπάτε τον Θεόν, αν αγαπάτε την Πατρίδα, αν αγαπάτε τέλος Εμέ, να τηρήσητε απόλυτον τάξιν, ησυχίαν και πειθαρχίαν. Η μικροτέρα παρεκτροπή [...] είναι αρκετή σήμερον να επιφέρει μεγάλην καταστροφήν, *Σκριπ*, 31.05.1917.

³⁴³ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 265-266.

από τα Ανάκτορα φώναζε: «Δεν θα αφήσωμεν να φύγη ο Βασιληάς μας. Θα πεθάνωμεν όλοι».³⁴⁴

Την 1^η Ιουνίου η βασιλική οικογένεια αναχώρησε για το εξωτερικό, ενώ την επομένη ανακοινώθηκε η άρση του αποκλεισμού.³⁴⁵ Ωστόσο, η αποστολή του Ζοννάρ θα ολοκληρωνόταν μόνο όταν ο Βενιζέλος επανεγκαθίστατο στην Αθήνα και ανελάμβανε εκ νέου την πρωθυπουργία. Για να γίνει, όμως, αυτό θα έπρεπε να μεσολαβήσει ένα μεταβατικό στάδιο, κατά το οποίο θα πραγματοποιούνταν οι απαραίτητες ενέργειες, προκειμένου να διασφαλιστεί η νέα κυβέρνηση Βενιζέλου. Έτσι, μέσω του Ζοννάρ ο Βενιζέλος ζήτησε από τον Ζαΐμη να εξοριστούν από τη χώρα τα πιο «επικίνδυνα» στοιχεία (συνολικά 30), όπως οι Στρέιτ, Γούναρης, Μεταξάς, Δούσμανης, Ι. Δραγούμης κ.ά. Επίσης, θα ετίθεντο υπό αστυνομική επιτήρηση 103 πρόσωπα (π.χ. Σ. Δραγούμης, Σκουλούδης, Λάμπρος κ.ά.).³⁴⁶

Επιπλέον, ο Βενιζέλος ζήτησε να επανασυγκροτηθεί η Βουλή της 31^{ης} Μαΐου 1915, η οποία είχε διαλυθεί αντισυνταγματικά κατά τη γνώμη του, να ανασταλεί η μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων και των δικαστικών, να αναθεωρηθεί το σύνταγμα και να συμπεριληφθούν στην κυβέρνηση Ζαΐμη δύο-τρεις βενιζελικοί. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Ζαβιτζιάνος, ο Κρητικός πολιτικός «δεν επεδίωκε την συνδιαλλαγή των δύο ελληνικών κόσμων» (βενιζελικών και αντιβενιζελικών) αλλά «την υποδούλωσιν του ενός εις τον άλλον». Όμως, τίποτε απ' όλα αυτά θα μπορούσε να γίνει, εάν ο Βενιζέλος δεν εξασφάλιζε τον στρατιωτικό έλεγχο της πρωτεύουσας. Έτσι, οι Σύμμαχοι βλέποντας ότι στην Αθήνα το «έδαφος ήτο τελείως εχθρικό για τον Βενιζέλον» και χωρίς τα ξένα στρατεύματα ούτε από το πλοίο δεν θα μπορούσε να κατέβει, αποβίβασαν στρατιωτικά αγήματα και κατέλαβαν

³⁴⁴ *Αθήναι*, 31.05.1917. Τέλος, οι εφημερίδες δεν παρέλειψαν να παραλληλίσουν την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου (η οποία απαιτήθηκε από τους Συμμάχους συμπτωματικά κατά την επέτειο της Άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς το 1453) με την ηρωική θυσία του τελευταίου Βυζαντινού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου· το *Σκριπ*, μάλιστα, παραλλήλισε τον Κωνσταντίνο με τον βασιλιά της αρχαίας Αθήνας Κόδρο, ο οποίος θυσιάστηκε για να σωθεί η πόλη του από επίθεση των Δωριέων της Πελοποννήσου, *Αθήναι*, 30.05.1917· *Σκριπ*, 31.05.1917.

³⁴⁵ *Αθήναι*, 02.06.1917.

³⁴⁶ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σ. 269· *Σκριπ*, 06.06.1917.

διάφορα σημεία της πρωτεύουσας (Λυκαβηττό, Θησείο, λεωφόρους Συγγρού και Πειραιώς κ.ά.).³⁴⁷

Ο Ζαΐμης, όμως, δεν ήταν διατεθειμένος να εξυπηρετήσει τα σχέδια του Βενιζέλου και έτσι παραιτήθηκε στις 13 Ιουνίου. Την επομένη, ο Βενιζέλος σχημάτισε νέα κυβέρνηση.³⁴⁸ Όπως αποδείχθηκε, ο Ζοννάρ δεν ήταν ειλικρινής έναντι του Ζαΐμη, καθώς στο τελεσίγραφο της 29^{ης} Μαΐου είχε δεσμευθεί ως Αρμοστής των Δυνάμεων ότι δεν θα επέβαλλε τον Βενιζέλο ως πρωθυπουργό. Μάλιστα, σύμφωνα με δημοσίευμα της αντιβενιζελικής εφημερίδας *Ημερήσιος Τύπος* το 1930, φαίνεται πως ο Ζαΐμης είχε κάνει καλόπιστα τις διαπραγματεύσεις με τον Ζοννάρ, καθώς είχε λάβει πληροφορίες που έλεγαν ότι ο Ύπατος Αρμοστής πριν έρθει στην Αθήνα είχε μεταβεί στη Θεσσαλονίκη και είχε συμφωνήσει με τον Βενιζέλο στα ακόλουθα:

- α)εάν ο Κωνσταντίνος δεχόταν να εγκαταλείψει τον θρόνο και τη χώρα, το ίδιο θα έκανε και ο Βενιζέλος,
- β)η κυβέρνηση Ζαΐμη θα έμενε στη θέση της και θα επέκτεινε την εξουσία της σε ολόκληρη την Ελλάδα,
- γ)η Ελλάδα θα παρέμενε ουδέτερη και θα αφηνόταν ελεύθερη να επιλέξει τη συμμετοχή ή όχι στον πόλεμο,
- δ)«Επ' ουδενί λόγω ο Αρμοστής θα επέβαλλε τον κ. Βενιζέλον διότι εφοβείτο [...] την αντίδρασιν του Λαού και του Στρατού»,
- ε)δεν θα γίνονταν αντίποινα και θα παραχωρείτο γενική αμνηστία.

Το περιεχόμενο αυτής της συμφωνίας στηρίζεται σε πληροφορίες που έδωσαν στην εφημερίδα παράγοντες της τότε κυβέρνησης Ζαΐμη, όπως ο υπουργός Περικλής Αργυρόπουλος.³⁴⁹ Κατά τον Πετσάλη-Διομήδη, το δημοσίευμα αυτό δεν διαψεύστηκε από κανέναν.³⁵⁰

³⁴⁷ Ζαβιτζιάνος, ό.π., σσ. 271-273· *Σκριπ*, 13.06.1917.

³⁴⁸ *Αθήναι*, 13.06.1917· *Σκριπ*, 15.06.1917.

³⁴⁹ *Ημερήσιος Τύπος*, 06.04.1930.

³⁵⁰ Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., τ. Α', σ. 395.

Συμπεράσματα

Κατά την περίοδο 1915-1917 σχηματίστηκαν συνολικά 7 αντιβενιζελικές κυβερνήσεις με μέση διάρκεια ζωής σχεδόν τους 4 μήνες. Οι δύο σχετικά μακροβιότερες ήταν η κυβέρνηση Σκουλούδη (25/10/1915-9/6/1916) και η κυβέρνηση Λάμπρου (27/9/1916-21/4/1917) που διήρκεσαν περίπου 7 μήνες η καθεμιά. Αμέσως μετά, σε χρονική διάρκεια, τοποθετείται η κυβέρνηση Γούναρη (25/2-10/8/1915, δηλαδή περίπου 5 μήνες). Ξεχωριστή είναι η περίπτωση του Ζαΐμη, στον οποίο ανατέθηκε η πρωθυπουργία 3 φορές, αλλά οι κυβερνήσεις του ήταν βραχύβιες:

α)η πρώτη το 1915 διάρκειας 1 μήνα (21/9-25/10),

β)η δεύτερη το 1916 διάρκειας 3 μηνών (9/6-3/9) και

γ)η τρίτη το 1917, η οποία διήρκεσε κάτι λιγότερο από 2 μήνες (21/4-13/6).

Τέλος, η κυβέρνηση Καλογερόπουλου είχε διάρκεια ζωής μόλις τις 24 μέρες.

Όπως δείχνουν οι αριθμοί, κανένα πρόσωπο του αντιβενιζελικού χώρου δεν μπόρεσε να συγκροτήσει μια σταθερή κυβέρνηση. Οι λόγοι που εξηγούν αυτήν την πραγματικότητα ποικίλλουν. Κατ' αρχάς, σχεδόν καμία κυβέρνηση από αυτές δεν είχε κοινοβουλευτικό έρεισμα³⁵¹, ενώ όλοι οι πρωθυπουργοί (πλην του Γούναρη) ήταν εξωκοινοβουλευτικοί. Συνεπώς, επρόκειτο για κυβερνήσεις που δεν ήταν εκλεγμένες αλλά διορισμένες από τον βασιλιά. Επομένως, η νομιμοποίησή τους ήταν προβληματική.³⁵² Επίσης, δεν είχαν συγκροτημένο πρόγραμμα, εφάρμοζαν ουσιαστικά την (εξωτερική) πολιτική του βασιλιά και των συμβούλων του.³⁵³

Η εξωτερική πολιτική που ακολούθησαν αποτελεί και την κυριότερη αίτια της αστάθειας αυτών των κυβερνήσεων. Πιο συγκεκριμένα, η Ελλάδα θα έπρεπε να

³⁵¹ Πλην της πρώτης κυβέρνησης Ζαΐμη που είχε τη βραχύβια ανοχή της πλειοψηφίας των Φιλελευθέρων, και της κυβέρνησης Σκουλούδη που στηριζόταν στην πλειοψηφία του Κόμματος Εθνικοφρόνων του Γούναρη.

³⁵² Βλ. υποσημείωση 108, σελ.41.

³⁵³ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μελάς, οι κυβερνήσεις αυτές ήταν «τελείως ανίκανες να ασκούν δική τους πολιτική, Κυβερνήτης ήταν ο έκπτωτος, που κι αυτόν τον κυβερνούσαν ο Στρέιτ και ο Δούσμανης». Επίσης χαρακτηριστική είναι η φράση του Κωνσταντίνου για την κυβέρνηση Γούναρη: «Η κυβέρνηση κι εγώ είμαστε ένα και το αυτό», Μελάς, ό.π., σσ. 160,219.

κρατήσει ουδέτερη στάση κατά τη διάρκεια του πολέμου. Θα μπορούσε όμως την κατάλληλη στιγμή να συμμετάσχει στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ υπό την προϋπόθεση πως θα εξασφάλιζε «πολιτικά ανταλλάγματα ανταποκρινόμενα προς τας θυσίας τας οποίας θα έκαναν και υπό όρους στρατιωτικώς ευμενείς δια την επιτυχίαν του σκοπού».³⁵⁴ Ειδικότερα, οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις έθεταν ως βασικό όρο την εγγύηση της εδαφικής της ακεραιότητας τόσο κατά τη διάρκεια του πολέμου όσο και για ένα διάστημα μετά από αυτόν. Αυτός ο όρος αποσκοπούσε στην προστασία έναντι της επιβουλής της Βουλγαρίας. Επίσης, ζητούσαν τον ακριβή καθορισμό των εδαφικών παραχωρήσεων στη Μ. Ασία, ενώ προέβαλλαν διεκδικήσεις στην Αλβανία, στα Δωδεκάνησα και την Κύπρο καθώς και την αποστολή μεγάλων στρατιωτικών δυνάμεων εκ μέρους των Συμμάχων στο βαλκανικό μέτωπο. Οι Σύμμαχοι δεν καθόρισαν ακριβώς τα εδαφικά οφέλη στη Μ.Ασία που θα αποκόμιζε η Ελλάδα, δέχθηκαν όμως να εγγυηθούν την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας μόνο κατά τη διάρκεια του πολέμου, υποσχέθηκαν να στείλουν περισσότερες στρατιωτικές δυνάμεις στα Βαλκάνια, ενώ ειδικότερα οι Βρετανοί προσέφεραν την Κύπρο ανεξαρτήτως έκβασης του πολέμου. Οι ελληνικές κυβερνήσεις όμως απέρριψαν τις προτάσεις εμμένοντας στην ουδετερότητα, θεωρώντας πως σε κάθε περίπτωση η Ελλάδα θα ήταν κερδισμένη. Εάν δηλαδή νικούσαν οι Κεντρικές Δυνάμεις, η ουδέτερη Ελλάδα θα κέρδιζε όσα οι Γερμανοί είχαν υποσχεθεί στον Κωνσταντίνο, όπως τη Βόρειο Ήπειρο και την περιοχή Δοϊράνης-Γευγελής. Εάν, από την άλλη, νικούσαν οι Σύμμαχοι, αυτό και πάλι θα ευνοούσε την Ελλάδα, διότι θα ζημιωνόταν σημαντικά η Βουλγαρία. Από τα δύο ενδεχόμενα, ο Κωνσταντίνος και το περιβάλλον του θεωρούσαν ως πιο πιθανό (αν όχι απολύτως σίγουρο) το πρώτο, δηλαδή τη νίκη των Κεντρικών Δυνάμεων. Η πεποίθησή τους αυτή ενισχύθηκε έντονα από τις νίκες των Γερμανών στο Ανατολικό Μέτωπο και την αποτελεσματική δράση των γερμανικών υποβρυχίων.³⁵⁵ Συνεπώς, κατά την άποψη του Στέμματος και των αντιβενιζελικών, η ουδετερότητα ήταν η

³⁵⁴ Ιωάννης Μεταξάς, «Η πολιτική του βασιλέως Κωνσταντίνου και η πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου», *Καθημερινή*, 13.10.1934, στο: *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού*, τ. Α', ό.π., σ. 22.

³⁵⁵ Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως πλαστοουργός Ιστορίας: ο άνθρωπος, ο θρύλος, το πολιτικό αποτύπωμα*, Πατάκη, Αθήνα 2024, σσ. 155-156.

μόνη συμφέρουσα πολιτική, η οποία θα έφερνε περισσότερα κέρδη για τη χώρα, και μάλιστα χωρίς κίνδυνο, εάν νικούσαν οι Κεντρικές Δυνάμεις.

Παρ'ότι όμως ο Κωνσταντίνος είχε κατασταλάξει σχετικά με την ενδεδειγμένη στάση της χώρας του, συνέχισε υποκριτικά τις διαπραγματεύσεις για συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, προκειμένου να κερδίσει χρόνο και να μετριάσει κάπως την καχύποπτη στάση των Συμμάχων απέναντί του. Ωστόσο, η τήρηση στάσης ουδετερότητας, ευμενούς προς τις Κεντρικές Δυνάμεις, και οι ατέρμονες και ανειλικρινείς διαπραγματεύσεις με τους Συμμάχους, προκάλεσαν εκνευρισμό και κρίση εμπιστοσύνης στους τελευταίους απέναντι στον Κωνσταντίνο και τις ελληνικές κυβερνήσεις. Σε αυτό βεβαίως συνέβαλε και η στάση του Βενιζέλου, ο οποίος συστηματικά προσπαθούσε να κλονίσει έτι περαιτέρω την εμπιστοσύνη των Συμμάχων προς τον βασιλιά και τα κυβερνητικά σχήματα που κάθε φορά συγκροτούσε. Η πραγματικότητα αυτή σε συνδυασμό με τη στρατιωτική παρουσία των Συμμάχων σε ελληνικά εδάφη τους έδινε τη δυνατότητα να προβαίνουν σε επανειλημμένες καταπατήσεις της ελληνικής κυριαρχίας, οι οποίες προκαλούσαν τις έντονες διαμαρτυρίες της κοινής γνώμης. Κάτω από την πίεση, το Παλάτι προχωρούσε σε αντικατάσταση της κυβέρνησης, προκειμένου να εκτονώσει προσωρινά την κρίση. Η νέα κυβέρνηση, όμως, τελικά ακολουθούσε την ίδια πεπατημένη που είχαν χαράξει τα Ανάκτορα, με αποτέλεσμα να εκδηλώνονται νέες αντιδράσεις και να επιδίδονται ταπεινωτικά τελεσίγραφα από τους Συμμάχους, τα οποία πάντα γίνονταν αποδεκτά. Αυτός ο φαύλος κύκλος κράτησε μέχρι τον Ιούνιο του 1917, όταν οι Σύμμαχοι (κυρίως οι Γάλλοι) αντιλήφθηκαν ότι μόνο δια της απομάκρυνσης του Κωνσταντίνου από τον Θρόνο και της επιστροφής του Βενιζέλου στην εξουσία μπορούσαν να επιτύχουν τους στόχους στο Βαλκανικό μέτωπο.

Αξίζει, πάντως, να επισημανθεί πως υπήρξαν στελέχη των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων, όπως ο Γεώργιος Χρηστάκης-Ζωγράφος (υπουργός Εξωτερικών της κυβέρνησης Γούναρη) και ο Αλέξανδρος Καραπάνος (υπουργός Εξωτερικών της κυβέρνησης Καλογερόπουλου), καθώς και ο Ζαΐμης (κατά τη 2^η πρωθυπουργία του), τα οποία προσπάθησαν, ανεπιτυχώς όμως, να ξεφύγουν από το ασφυκτικό πλαίσιο διαπραγματεύσεων που είχε ορίσει το Παλάτι και να επιτύχουν τη σύμπλευση της Ελλάδας με τις Δυνάμεις της Αντάντ. Επίσης, ο ίδιος ο Γούναρης την άνοιξη του 1915

φάνηκε κάποια στιγμή πρόθυμος να εξετάσει σοβαρά αυτό το ενδεχόμενο. Αυτά δείχνουν ότι η επιλογή της «διαρκούς ουδετερότητας», στην οποία είχε καταλήξει το Παλάτι, δεν έβρισκε σύμφωνο όλο τον αντιβενιζελικό κόσμο. Κάποιοι ειλικρινώς επιθυμούσαν τη συμμετοχή στον πόλεμο στο πλευρό των Συμμάχων υπό καλύτερους, όμως, όρους από αυτούς που δέχονταν οι Φιλελεύθεροι. Επομένως, η διαφωνία τους με τον Βενιζέλο δεν στηριζόταν απαραίτητα σε κάποια αντιδραστική ιδεολογία αλλά σε σοβαρά επιχειρήματα σχετικά με την επιτυχία της πολεμικής προσπάθειας. Όμως, παρά τις διαφοροποιήσεις, τα στελέχη των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων της περιόδου 1915-1917 υποχώρησαν στις πιέσεις του Στέμματος και ακολούθησαν την πολιτική του. Σημαντικό ρόλο σε αυτό έπαιξε η δημοφιλία του ίδιου του Κωνσταντίνου, η οποία μεγάλωνε όσο πύκνωναν οι καταπατήσεις της ελληνικής κυριαρχίας από την Αντάντ.

Τέλος, σε εσωτερικό επίπεδο, οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις βαρύνονται με τη χρήση βίας ή την ανοχή τους σε φαινόμενα βίας εις βάρος των πολιτικών τους αντιπάλων. Η παρεμπόδιση του Βενιζέλου να αποβιβαστεί στον Πειραιά τον Μάρτιο του 1915 μετά την επιστροφή του από τις Σπέτσες, η παρεμπόδισή του επίσης να παρευρεθεί στη δοξολογία της Μητρόπολης Αθηνών για τον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου και η παρεμπόδιση βουλευτών του Κόμματος των Φιλελευθέρων να εισέλθουν στην οικία του αρχηγού τους την ίδια μέρα, αποτελούν απτά παραδείγματα της προσπάθειας των αντιβενιζελικών (κατά την περίοδο της κυβέρνησης Γούναρη) να περιορίσουν με βίαιο τρόπο τη δράση των αντιπάλων τους. Η προσπάθεια αυτή εντάθηκε και συστηματοποιήθηκε κατά το διάστημα της διακυβέρνησης της χώρας από τον Σκουλούδη, κατά τη διάρκεια της οποίας χρησιμοποιήθηκαν τα σώματα ασφαλείας αλλά και παρακρατικές ομάδες, προκειμένου να εμποδιστούν οι Φιλελεύθεροι να προωθήσουν τις θέσεις τους στο ευρύ κοινό (βλ. παρεμπόδιση διαλέξεων). Βεβαίως, η χρήση βίας εναντίον των βενιζελικών έλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις με την τρομοκρατική δράση των Επιστράτων, την οποία ο αντιβενιζελικός κόσμος είτε ανέχθηκε είτε ενίσχυσε. Συνεπώς, στο εσωτερικό επίπεδο, το διάστημα 1915-1917 εγκαινιάζεται μία νέα περίοδος για την ελληνική πολιτική ζωή, η οποία έχει ως βασικό χαρακτηριστικό την άσκηση βίας για την επιβολή πολιτικών απόψεων και τον περιορισμό του πολιτικού αντιπάλου. Αυτό θα πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπ' όψη για την κατανόηση (όχι

όμως και δικαιολόγηση) της στάσης των βενιζελικών κατά την τριετία που ακολούθησε (1917-1920). Ωστόσο, δεν μπορεί να παραβλεφθεί το γεγονός πως η βία εναντίον των βενιζελικών από ένα χρονικό σημείο και μετά συναρτάται με τις προσβλητικές για την ελληνική κυριαρχία ενέργειες της Αντάντ στην Ελλάδα. Οι ενέργειες αυτές έπληξαν ανεπανόρθωτα τη δημοφιλία του Βενιζέλου, ο οποίος το 1915 είχε προσκαλέσει τους Συμμάχους στην Ελλάδα και, γι' αυτό, κατηγορήθηκε από τους αντιπάλους του ως ενεργούμενο ξένων Δυνάμεων. Αυτό με τη σειρά του όξυνε τον φανατισμό των αντιβενιζελικών, οι οποίοι επιτίθενταν λεκτικά και σωματικά στους οπαδούς του Βενιζέλου θεωρώντας τους ως συνυπεύθυνους για τις αυθαιρεσίες της Αντάντ.

Πηγές – Βιβλιογραφία

Πηγές

Α΄ Αρχεία

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής (ΕΣΒ)

Περίοδος Κ΄, σύνοδος Α΄ (Τ.1), 03/08/1915-21/10-1915

Περίοδος ΚΑ΄, σύνοδος Α΄ (Τ.1), 22/01/1916-08/06-1916

Β΄ Εφημερίδες

Αθήναι

Ακρόπολις

Ελευθερία

Εμπρός

Εστία

Ημερήσιος Τύπος

Καιροί

Μακεδονία

Νέα Ημέρα

Πατρίς

Πρωία

Σκριπ

Χρόνος

Γ΄ Ιστορικά Αρχεία

Ψηφιακό Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, <https://venizelosarchives.gr/>

Φάκελος 11, αριθμός τεκμηρίου 03, 23.01.1915.

Φάκελος 35, αριθμός τεκμηρίου 086, 17.01.1915.

Δ΄ Ημερολόγια-Απομνημονεύματα

Δέλτα Πηνελόπη Σ., *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος: Ημερολόγιο-Αναμνήσεις-Μαρτυρίες-Αλληλογραφία*, επιμ. Π. Α. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2009.

Δούσμανης Βίκτωρ, *Απομνημονεύματα: Ιστορικές σελίδες τας οποίας έζησα*, Πρωτοπορία 2020.

Ζαβιτζιάνος Κωνσταντίνος, *Αναμνήσεις από την ιστορική διαφωνία βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου: όπως την έζησα (1914-1922)*, Λαβύρινθος, Αθήνα 2024.

Μελάς Γεώργιος, *Κωνσταντίνος και Βενιζέλος. Ο Εθνικός Διχασμός*, μεταγραφής-επιμέλεια-εισαγωγή Όθων Τσουνάκος, Αρχιπέλαγος, Αθήνα 1999.

Μεταξάς Ιωάννης, *Το Προσωπικό του Ημερολόγιο*, τ.2, επιμ. Χρήστος Χρηστίδης, Γκοβόστη, Αθήνα 1952.

Στρέιτ Γεώργιος, *Ημερολόγιον-Αρχείον*, τ.1, Αθήνα 1965.

Στρέιτ Γεώργιος, *Ημερολόγιον-Αρχείον*, τ.2 Α', Αθήνα 1965.

Στρέιτ Γεώργιος, *Ημερολόγιον-Αρχείον*, τ.Β, Πρωτοπορία, Αθήνα 2023.

Γ' Ιστοσελίδες

<https://greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/kr8e-ht3z-z6bt>.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αλιβιζάτος Νίκος Κ., *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη Νεοελληνική Ιστορία 1800-2010*, Πόλις, Αθήνα 2011.

Αλιβιζάτος Νίκος Κ., «Η διαμόρφωση ενός αυταρχικού μονάρχη», στο: *Η εποχή των Βασιλέων: 50 χρόνια μετά την επίλυση του Πολιτειακού*, Κωνσταντίνος Α', τ.Γ', Η Καθημερινή, Αθήνα 2024.

Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τ. 2, Πυρσός, Αθήναι 1931.

Berstein Serge και Milza Pierre, *Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών: 1815-1919*, μτφρ. Αναστάσιος Κ. Δημητρακόπουλος, τ. 2, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως πλαστοουργός Ιστορίας: ο άνθρωπος, ο θρύλος, το πολιτικό αποτύπωμα*, Πατάκη, Αθήνα 2024.

Δορδανάς Στράτος, *Οι αργυρώνητοι: Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2021.

Δρούλια Λουκία και Κουτσοπανάγου Γιούλα (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008.

Ενεπεκίδης Πολυχρόνης, *Η Δόξα και ο Διχασμός: Από τα μυστικά αρχεία Βερολίνου Βιέννης και Βέρνης 1908-1918*, Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1992.

Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μτφρ. Θεόδωρος Παρασκευόπουλος, τ. Β΄, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2004.

Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά, τ. Α΄ & τ. Γ΄, Κυρομάνος (ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Παραπολιτικά*), Θεσσαλονίκη 2010.

Κλάψης Αντώνης και Κούμας Μανόλης, *Εθνικός Διχασμός, Εθνικές Κρίσεις, Η Καθημερινή*, Αθήνα 2019.

Λεονταρίτης Γεώργιος, «Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Νεότερος Ελληνισμός από 1913 ως 1941 (Α)*, τ.34, Εκδοτική Αθηνών (ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Παραπολιτικά*), Αθήνα 2015.

Μαρωνίτη Νίκη, *Αλέξανδρος Θρ. Ζαΐμης: Όψεις ενός πολυσχιδούς βίου (1855-1936)*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος: Πρόγραμμα Ερευνών Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 2011.

Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ., *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση: Οι Επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.

Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ., *1915: Ο Εθνικός Διχασμός*, Πατάκη, Αθήνα 2015.

Μουρέλος Ιωάννης, *Τα «Νοεμβριανά» του 1916: από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*, Πατάκης, Αθήνα 2007.

Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Ο Τύπος και ο Διχασμός: 1914-1917*, διδ. Διατριβή, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 1990.

Παπαχρήστου Ελισάβετ, *Ο Αντιβενιζελισμός [1917-1920]*, Ασίνη, Αθήνα 2024.

Πετσάλης-Διομήδης Νίκος, *Ο Βενιζέλος και η πρόκληση της Μεγάλης Ελλάδας: Γεγονότα και Επανεκτιμήσεις*, τ. Α΄, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2021.

Πλουμίδης Σπυρίδων Γ., «Η της πολιτείας δόξα». *Στέμμα και πολιτική στην Ελλάδα (1830-1974)*, Μίνωας, Αθήνα 2025.

Πλουμίδης Σπυρίδων Γ., *Μεταξύ Επανάστασης και Μεταρρύθμισης: Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και βενιζελισμός 1909-1922*, Πατάκη, Αθήνα 2020.

Ράλλης Γεώργιος Ι., *Γεώργιος Θεοτόκης: Ο πολιτικός του μέτρου*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1986.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική: 1900-1945*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2002.

Χουρχούλης Διονύσης, *Θεμιστοκλής Π. Σοφούλης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014.

Χριστοπούλου Μαριάννα, *Δημήτριος Γούναρης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2017.

Ξενόγλωσση

Leon George B., *Greece and the Great Powers: 1914-1917*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1974.